

તેઓ પડીમાં એ પરતંત્રતાના બૂતને એમનો પીછો છોડવા આજીજ કરતા, પડીમાં ગુરમે માર્ગ તેના ઉપર માર્યું અધ્યગતા કે મુજા મારતા. 'આજીજ' તેમ જ 'ગુરમે' એ બંને અશક્તિનાં સંતાન છે એ એમને નિર્મળ, વિકસિત તીવ્ર બુદ્ધિના અવાને સૂચ્યું નહિ. પરિણામે આજીજ અને ગુરમે દ્વારા તેઓ પોતાને વધારે ને વધારે અશક્ત બનાવતા ગયા.

અંધકારમાં ચંદ્રને જ પ્રકાશમાં અનાય છે. નિષ્કળતા જ સફળતાની સીમાએ પહોંચાડે છે.

હિંદી પરતંત્રતા જ્યારે હિંદીઓને અસળ થઇ પડી અને એને દસાવવાના ઇલાજ (આજીજ તેમ જ ગુરમે) તદ્દન નિષ્ફળ નિવડ્યાં, ત્યારે એક વ્યક્તિએ એ ઇલાજનેથી હાથ ધોયા. એણે તપ આદ્યું. તપથી બુદ્ધિને નિર્મળ કર્યા બાદ એ બુદ્ધિ વડે મનન કર્યું. એવા મનનને પરિણામે એણે 'જોયું' કે રાજકીય પરતંત્રતા એ તો માત્ર વ્યક્તિઓનો અંધાધુંધીવાળી રિચતિનો 'પડછાયો' હતો. એને સમજાયું કે 'પદાર્થ' ખસે નહિ લાંસુધી 'પડછાયો' હરગીઝ ખસી શકે નહિ. એણે શોધ્યું કે જડતા રૂપ 'પદાર્થ' ખસેડીને જ હિંદીઓમાં આત્મા-ચૈતન્ય-શક્તિ-પ્રમારી જન્યત કરવાથી સામાજિક અંધાધુંધી તેમ જ રાજકીય પરતંત્રતા રૂપ પડછાયા આપોઆપ અદશ્ય થશે.

પરંતુ આત્માને જગાડવાને આત્મા જ જોઇએ. બુદ્ધિ કાંઈ આત્માને જગાડવાની યોગ્યતા ધરાવતી નથી. જગેલો આત્મા જ સૂતેલા આત્માને જગાડી શકે. બધો આધાર એક 'જગેલા આત્મા' પર જ હતો.

એક દીવામાંથી હજારો બત્તી પ્રકટાવી શકાય છે. એક આત્મા કરોડો આત્માને પ્રદીપ્ત કરી શકે. તે તપસ્વીએ પોતાની શુદ્ધબુદ્ધિને હજી આગળ ને આગળ દોડાવી, અને તે બુદ્ધિએ જોયું કે જે 'એક'ને દૂંદવો છે તે કાંઈ બહાર દૂંદી શકાશે નહિ; પોતાનામાં જ તેને દૂંદવો, પોતાનું જ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રકટાવવું, પોતાનામાં સુષુપ્તિ હાલતમાં રહેલી અસાધારણ શક્તિને પ્રકટ કરવી.

એ છૂપી શોધ બુદ્ધિને ગ્રાસ થતાં જ તે તપસ્વીએ સંપૂર્ણ મૌન સાથે આત્મવિકાસનું તપ આદ્યું. ધ્યેય નક્કી કરી, એના ઉપર દષ્ટિ સ્થિર કરી, એ 'લાવના'માં જ પોતાના 'લાન'ને ઓતપ્રોત કરી એણે યોગ સાધ્યો.

અને યોગને કપી ઝીજ અગ્રાધ્ય છે ?

તેજે પોતાનામાં દિવ્ય શક્તિ પ્રકટાવી, અને પછી એ પડે દિ'દી આત્માઓને પ્રદીપ કરવાનો મહાવ્રત આરંભ્યો.

એ યોગીને આજે આખી દુનિયા 'મહાત્મા માંવી'ને નામે પીજાને છે.

ધર્મગ્ધાનિના સમયમાં પરમ પુરુષે ઉત્પન્ન કરવાની અવિચલ ક્રીતિ' ભારતભૂમિએ સંપાદન કરેલી છે. ભારતભૂમિના આ ધર્મગ્ધાનિના સમયે ભારતે મહાત્માજીને ઉત્પન્ન કરીને પોતાની પ્રાચીન કીર્તિ' કાયમ કરી છે.

એમનામાં નિર્મળ શુદ્ધિ દોવાને લીધે કાષ્ઠ પશુ ધટનાનું આતરસંપંક્રમ તેઓ સદેહાસથી અને સ્વભાવતઃ બેઠે રહે છે. એમની ચિકિત્સાસ્વાભાવિક, તીવ્ર અને તક્ષરપથી દોષ ધટનાનું મૂળતત્ત્વ તેઓને દેખાઈ જાય છે, અને મૂળતત્ત્વ પર જ એમની શક્તિ કામ કરવા લાગી પડે છે.

એમજે વ્યક્તિ તેમ જ સમાજ બંને તરફ ધ્યાન આપ્યું છે. વ્યક્તિના આત્માને જગાડવા, તેની શુદ્ધિને નિર્મળ કરવા, તેનાં ચરીરને નીરોગી અને વિકસિત બનાવવા એમણે ઇલાજો શોધ્યા છે અને બતાવ્યા છે; અને સમાજને સંઘટિત કરવા સંઘબળ પ્રકટાવવા, સંઘબળને આડું અવળું ન વિખેરી નાખનાં શુદ્ધ શુદ્ધિથી નક્કી કરેલા એક ખેય તરફ જ વહેવડાવવા એમણે યોજનાઓ યોજી છે.

એમણે વ્યક્તિમાં ચૈતન્ય પ્રકટાવ્યું છે, અને વ્યક્તિને ખેસવાનું યુદ્ધક્ષેત્ર પણ તૈયાર કરી આપ્યું છે, તેમ જ યુદ્ધશાસ્ત્ર પણ તે સાથે જ રચી આપ્યું છે, અર્થાત્ વ્યક્તિગત જીવન અને સામાજિક જીવનના કાનુન પણ ધરી આપ્યા છે.

એમણે મનુષ્યના સર્વ વ્યવહારના બોમિયા તરીકે, ધર્મશૂર તરીકે, રાજદારી નેતા તરીકે, સમાજસુધારક અને સમાજવ્યવસ્થાપક તરીકે, શિક્ષણસુધારક અને શિક્ષણમચારક તરીકે, વૈદ્ય અને તાલીમશાસ્ત્રી તરીકે, વ્યાપાર અને દુર્જરના દિશાસૂચક તરીકે, સાહિત્યશાસ્ત્રી તરીકે, રાજ્ય તરીકે તેમ જ મગ્ન તરીકે, શિક્ષક તરીકે તેમ જ વિદ્યાર્થી તરીકે, ઉત્તતમાં ઉત્તત તેમ જ નત્રમાં નત્ર મનુષ્ય તરીકે, જીવન જીવી બતાવ્યું છે અને જીવનશાસ્ત્ર પણ રચી આપ્યું છે.

વળી સત્યાગ્રહનું અચૂત સત્ત્વ ભારતપુત્રને આપી, તેઓમાં પોતાની મૂમાવેલી સ્વતંત્રતા પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની મહત્વાકાંક્ષા પણ જન્મત કરી આપી છે.

એવે સમયે અવળી જુદીને સવળી કરી બખાને ખરે માગે દોરી જતા એ મદાન પુરૂષે પોતે પ્રતિપાદન કરેલા-દાખલા દલીલ સાથેના-સર્વવ્યાપક સિદ્ધિ તેમની પોતાની જ વાણીમાં, પ્રસંગ તથા પુનરુદ્ધિતો દોષ ન આવે એ ધ્યાનમાં રાખી, યોગ્યક્રમમાં વિષયવાર શાસ્ત્રીય દબે સમ્રમાણ ગોઠવી સર્વોપયોગી શ્રેષ્ઠ વાંચન સમાજને પૂરું પાડવાનો આ અમારો નમ્ર પ્રયાસ છે. 'ગાંધી-શિક્ષણ' નામ આપી આ સંપૂર્ણ વાંચનનો તેર ભાગમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

પરુષણ અને જુદીબળ પર વિજય મેળવી શકે એવું એકતું એક બળ જે આત્મબળ છે તેને પ્રકટાવનાર 'સત્યાગ્રહ' હોઈ સૌથી પહેલો એ વિષય લેવામાં આવ્યો છે. સર્વ ધર્મેષુ માન્ય, સર્વ ધર્મેષુ માધ્યમિંદુ અને આત્મા સમાન, તથા મહાત્માજીના જીવન અને ઉપદેશોના બીજ સમાન 'સત્યાગ્રહ' ને છોડી બીજ કયા વિષયને પહેલો મૂકી શકાય ?

બીજ ભાગમાં 'ધર્મ' વિષય લેવામાં આવ્યો છે. સર્વ ધર્મે અને વ્યવહારોત્તર અવલોકન પોતાની શુદ્ધજુદીથી કરવાને પરિણામે મહાત્માજીએ જે કાંઈ આ વિષયમાં કહ્યું છે તે સર્વ ધર્મવાળાઓને માન્ય થાય એવું અને વિકાસક્રમ સૂઝાડે એવું છે.

મન-વચન-કાયાનું આરોગ્ય કેમ સચવાય એ જતાવનાર 'આરોગ્ય'ને લગતો ઉપદેશ ત્રીજા ભાગમાં છે. 'જીવણી' કેવી છે અને કેવી હોવી જોઈએ તેને લગતા તેમના દિશાદર્શક વિચારો ચોથા ભાગમાં, અને પાંચમા ભાગમાં 'સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય'નું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે.

દેહલતની ઉત્પત્તિ તથા ઉપયોગ વિષેના જ્ઞાનને છઠ્ઠા ભાગમાં અને આર્થિક મુક્તિનો માર્ગ દેખાડનાર 'સ્વદેશી'ને સાતમા ભાગમાં સ્થાન અપાયું છે. રાષ્ટ્રીય એકતાની ભાવનાને પોષનાર તથા પ્રજાની ખામીઓ ખુલ્લી કરી ઉંચા ગુણો અને જીવ્ય આદર્શો શીખવનાર 'પ્રજાપધારણ' વિષયક તેમના લેખો આઠમા ભાગમાં સમાવ્યા છે. કૌટુંબિક ક્ષેત્રમાંથી

શાસ્ત્રીશ્રીમદ્દેવશર્મા શાસ્ત્રીજીના આશ્રમે જાવું ત્યજીને કુલ-કર્તાના આશ્રમે
વિરજીત થઈને જાવવાના આશ્રમના આશ્રમ કુલો છે.

શાસ્ત્રીશ્રી આશ્રમના આશ્રમે કુલ-કર્તાના આશ્રમે જાવું ત્યજીને કુલ-કર્તાના આશ્રમે
કુલ-કર્તાના આશ્રમે કુલ-કર્તાના આશ્રમે કુલ-કર્તાના આશ્રમે કુલ-કર્તાના આશ્રમે
કુલ-કર્તાના આશ્રમે કુલ-કર્તાના આશ્રમે કુલ-કર્તાના આશ્રમે કુલ-કર્તાના આશ્રમે
કુલ-કર્તાના આશ્રમે કુલ-કર્તાના આશ્રમે કુલ-કર્તાના આશ્રમે કુલ-કર્તાના આશ્રમે
કુલ-કર્તાના આશ્રમે કુલ-કર્તાના આશ્રમે કુલ-કર્તાના આશ્રમે કુલ-કર્તાના આશ્રમે
કુલ-કર્તાના આશ્રમે કુલ-કર્તાના આશ્રમે કુલ-કર્તાના આશ્રમે કુલ-કર્તાના આશ્રમે
કુલ-કર્તાના આશ્રમે કુલ-કર્તાના આશ્રમે કુલ-કર્તાના આશ્રમે કુલ-કર્તાના આશ્રમે
કુલ-કર્તાના આશ્રમે કુલ-કર્તાના આશ્રમે કુલ-કર્તાના આશ્રમે કુલ-કર્તાના આશ્રમે

અનુભવે અને અભાવે નીચેની, સમર્થ અને અનુભવે નીચેની,
માટે ઉપરથી થઈ પડે એવું તેમનું તમામ વિદ્યુત્ત આશ્રમ સમર્થ થઈ પડે છે
એમ અને માનીએ છીએ.

આ મંથાપણનો આજ તેવા નાનાઓના હરકો, આજ તેમ જ
શહેરી જીવન જીવનારને, આ તેમ જ પુરુષને, વિદ્યાર્થી તેમ જ વિદ્યાર્થી,
આપારીને, મેવકને, તેમ જ શાસ્ત્રી પુરુષને, આજ તેમ જ
ધર્મગુરુઓને આમકુળનાં અનુભવ કરવામાં આવે છે એમાં સર્વની મુક્તિના
સામાન્ય આવી પૂરવાથી જોવામાં આવશે.

જૂના જૂના ધર્મધર્મની ધાર્મિક સામ્રાજ્યના વિદ્યાર્થીઓને આ
મંથાપણના વિદ્યાર્થી ધર્મી-વધારી-સમર્થની કસ્ટરવાળી ધર્મની અમર
મુક્તિ તમાર થયેલી જણાશે, અને તે મુક્તિમાં કોઈ પણ ધર્મના ખાસ
તત્ત્વો ઉગાડવાનું સંદેશાધારી અને આજાદ રીતે બની શકશે.

તમામ ધર્મોના આશ્રમોએ, સાધુ-સંન્યાસી-નાવા-દ્વાર-મુક્તિ-
મોક્ષની-પાદરીઓએ તેમ જ મંદિર-દેવગ-દેશસર-મંદિર-ઉપાશ્રય-
અગિયારી-ધર્મશાળા તથા મુસાફરખાના ઉપર કાલુ ધરાવનારાઓએ
આ તેર પુરુષો પોતાને આજના જનાર સર્વને વાંચવા માટે ખુર્ચી
રાખી તે મારફત દેશની તથા ધર્મની વર્તમાન સ્થિતિનો સંપૂર્ણ
અભ્યાસ કરી-કરાવી પોતાના ઉપદેશનો પ્રવાહ સમવાતુસાર બદલી-
બદલાવી પ્રગતિ ધર્મઆવના જનમત કરવા માટે સતત પ્રયત્ન કરવા વિનંતિ છે

જેનું નેત્રે સંતોષ નથીકે કાંઈ તથાથી દરેક મર્મમાં, સંજ્ઞાની અર્થમાં, દુનિયાતરીના અવધાર વિષયમાં જેમી ગમેલા સમ દર કરી દરેક પાંચક-વિચારક પોતે પોતાના મર્મમાં ઉદાર સરસ, રીતે, સહેલાઈથી અને સંગીતપૂર્ણ કરી શકશે.

ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ અસાધ્યતાથી અમુક પ્રશ્ન વંચાય છે તેવી જ રીતે ધાર્મિકતા ન આવડતું હોય તેના માન્યતાની આગળ મનોહર મનોહર, દરેક ગમે અને દરેક મર્મસ્થાને આ પ્રવૃત્તિ વંચાશે તથા તે ઉપર કવિવર્ગ રસમય કાવ્યો, મરમીઓ, ભજનો તથા સંગીતો સુધરેલી તેમ જ આત્મ બાપમાં સ્ત્રી આ શિશુઓનાં દેહાંતો કરશે તો વિદ્યુત્ત આનંદ શ્રેય થશે.

વિદ્યુત્ત આનંદ નેત્રા જૂદા જૂદા પથો મર્મમનવાળા વિશાળ દેશમાં ધાર્મિક કળાવણી કાઢ પથુ એક મર્મમાં આવી શકાય નહિ. હાં આ અંધાવણિ દરેક શાળામાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ઉપયોગી થઈ પડશે.

આ અંધાવણિના ગાલ-અબ્બાસીઓની પરીક્ષા લઈ વખતોવખત દરિદ્રાઈમાં શ્રેષ્ઠ ઉત્તરનાર શાળા અગર તેના વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજન તરીકે મદદ, છાત્રવૃત્તિ અગર ધનામ આપવાની જૂદે જૂદે ઠેકાણે વ્યવસ્થા થશે, અગર શુભ પ્રસંગોએ આ પુસ્તકો ધનામ તરીકે વહેંચાશે તો પૈસાનો ખેશક ઘણો જ સદુપયોગ થયો ગણાશે. અમારી મારફત આ પુસ્તકોની નકલો વહેંચાવી પૈસાનો સદુપયોગ કરવાની કાંઈને ઇચ્છા હશે તો તેમને તેમની ઇચ્છા અમલમાં મૂકી આપવા બનતો પ્રયત્ન કરીશું.

અનંક સ્થળેથી એકત્રિત કરેલા ગાંધીજીના બધા આત્મ વિચારોની ગોઠવણીમાં અમુક અમુક સ્થળે બે અથવા વધારે ફકરાઓની વિચારશ્રેણીમાં રસ અને એકતા જળવાય તે માટે અનુસંધાન તરીકે થોડા શબ્દો ન છૂટકે જ ઉમેર્યા છે, અને તે આવા [] કૌંસ વચ્ચે મૂકેલા છે.

પ્રખ્યાત નામોની ઓળખ ફૂટનોટમાં આપેલી છે. આ ઉપરાંત આપવાયોગ્ય જણાયેલી કેટલીક નિર્વિવાદિત હકીકત તે તે ભાગના પરિશિષ્ટ તરીકે આપેલી છે; અને દરેક ભાગના દરેક લેખના પેરેગ્રાફના આધારની તોંધ તે તે ભાગને છેડે આપવામાં આવી છે.

મહાત્માજીએ જાહેર કરેલો કાંઈ પથુ વિચાર અથવા સિદ્ધાંત આ પુસ્તકોમાં રહી જતો નથી એમ અમે માનીએ છીએ; છતાં આ

પુસ્તકોમાં નહિ આવેલા એવા કોઇ પણ આધારભૂત વિચાર અગર સિદ્ધાંત તરફ અમારું ધ્યાન ખેંચવામાં આવશે, અગર બીજી કોઇ રીતે આ પુસ્તકો વધારે ઉપયોગી બનાવી શકાય તેવી સૂચનાઓ મળશે તો અમે તે માટે આભાર માની બીજી આવૃત્તિ વખતે મળેલી સૂચનાઓનો ઉપયોગ કરીશું.

મહાત્માજી તેમ જ તેમના સિદ્ધિાંતોને મિલકત હોઇ આ પુસ્તકોનો 'છાપીરાઈ' અમે રાખ્યો નથી, એટલે કોઇ પણ માથુસ કોઈ પણ ભાષામાં કોઇ પણ ટેકાણે અસસ અગર ભાષાંતર કરી છાપી-છપાવી શકે છે.

આ પુસ્તકોનાં ગુજરાતીમાંથી જૂદી જૂદી ભાષાઓમાં ઉત્તમ ભાષાંતર કરી શકે એવા ચારિત્ર્યવાન સત્યામહીઓને તે કામ તાકીદે ઉપાડી લેવા વિનંતિ છે.

મહાત્માજીના સિદ્ધિાંતોના ટેકા રૂપ અગર તે સિદ્ધિાંતોને આગળ વધારે તેવા પોતપોતાના ચર્મના ઉત્તમ દ્રશ્યિતો અગર સિદ્ધિાંતો પૂરા પાડી શકે તેવા સ્વાર્થલાગીઓને તેવું કામ તાકીદે ઉપાડી લેવાની પણ અમારી તેટલી જ નમ્ર અરજ છે.

ખરા ઉન્નાદથી અને સ્વાર્થલાગથી આ દિશામાં કોઇ પણ કામ કરવાનું માથે લેનારને અમારાથી બની શકતી દરેક મદદ કરીશું.

જે જે પ્રકારીકાના પુસ્તકોમાંથી મહાત્માજીની વાણીનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે તે બધાનો તથા આ કાર્યમાં મદદ કરનાર, અમારા કાર્યાલયના સેવાવૃત્તિવાળા ભાઈઓ સહિત સર્વેનો અતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

મહાત્માજીના જીવનની રૂપરેખા.

તા. ૨ ઓક્ટોબર ૧૮૬૯ ના રોજ પોરબંદરમાં જન્મ; પિતાનું નામ કરમચંદ ગાંધી, જે પ્રથમ પોરબંદર અને પછી રાજકોટના દિવાન હતા; કેળવણી: કાઠિયાવાડ હાઇસ્કૂલ, લંડન યુનિવર્સિટી અને ઇનર ટેમ્પલ; ૧૮૮૧ માં શ્રીમતી કસ્તુરબાઈ સાથે લગ્ન; ૧૮૯૧ માં મુંબઈ હાઇકોર્ટના એડવોકેટ; ૧૮૯૩ માં દક્ષિણ આફ્રિકાની મુલાકાતે; ગોરાઓનો વિરોધ છતાં સુપ્રિમ કોર્ટના એડવોકેટ તરીકે દાખલ થયા; ૧૮૯૪ માં 'નાતાલ હિંદી મહાસભા'ની સ્થાપના કરી; ૧૮૯૫ માં આફ્રિકાના હિંદીઓના હક્કના રક્ષણ માટે હિંદમાં ચળવળ ચલાવી; દક્ષિણ આફ્રિકાના વિરોધીઓને હાથે રચાયેલા કારસ્થાન પ્રમાણે દક્ષિણ આફ્રિકા પાછા જતાં કિનારા પર ઉતરતાં જ તેમનું ખૂન થતું ત્યાંના પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટની પત્નીએ અટકાવ્યું; ૧૮૯૯ માં બોમ્બર લડાઈમાં ધવાયેલા યોદ્ધાઓની સારવાર કરનારી એક ટુકડીની સરદારી લીધી; ૧૯૦૧ માં તળિયત સૂધારવા હિંદમાં પાછા ફર્યા; કલકત્તામાં ભરાયેલી ૧૭ મી મહાસભામાં ભાગ લીધો; દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓના મુકદ્દમા ઉપર વિચાર ચલાવવા માટે નિમાયેલા મી. એમ્બરલેન આગળ તે રજુ કરવા નાતાલ પાછું જતું પશ્યું; ટ્રાન્સવાલની સુપ્રિમ કોર્ટના એટર્ની તરીકે નામ નોંધાવ્યું; 'ટ્રાન્સવાલ બ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસોસિએશન'ની સ્થાપના કરી તેમ જ તેના મંત્રી તથા કાયદાના સલાહકાર થયા; 'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન' નામનું પત્ર ૧૯૦૩ માં શરૂ કર્યું; ૧૯૦૪ માં દક્ષિણ આફ્રિકાના મળુરો અને માલેકા વચ્ચે ચાલેલી તકરારના પરિણામે થયેલા અનુભવ ઉપરથી અને રસ્કિનની તેમના ઉપર થયેલી અસરથી 'દિનિશ-નિવાસ'ની સ્થાપના ૧૯૦૪ માં કરી; તે જ સાલમાં જોડાનીસબર્ગમાં મરડી અટકાવવાનું કામ કર્યું; ૧૯૦૬ માં જુલુ બળવા વખતે મુઠ્ઠા ઉંચકનારાઓની સરદારી લીધી; 'એશિયાટિક લો' નામના કાયદા સામે.

અગત્યના થઈ શકે; જલ્પાશ્રયની લાલન બારંબી; ૧૩૩૧ અને ૧૨ જાણી; 'શીપી-રમટસ' નામક સમાધાન થયું; આ સમાધાનથી દિલ્હી જામે; જેનું આશા છે એમ માનનાર એક દિલ્હી પાણે તેમના ઉપર અખબારના દ્રમથી કપો, જ્વલરલ રમટમે સમાધાનની કરાશે; ૧૩૩૧ થી ૧૪૧૧ તે દિલ્હી જલ્પાથી લાલન દિલ્હીથી ઉપાદી; ૧૩૩૧ થી ૧૪૦૮ માં 'દિલ્હી સ્વરાજ્ય' લખ્યું; ૧૪૦૮ માં દિલ્હીની મુલાકાત લીધી; ૧૪૧૧ માં તકરારનો તોડ આપ્યો; ૨૫. ત્રિપાલેએ દક્ષિણ આફ્રિકાની મુલાકાત લીધી; જળ પાઉંડનો કર નાબૂદ કરવાના અપેક્ષા વચનનો ભંજ ૧૪૧૩ માં થયો; દિલ્હી સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો; ૧૪૧૮ માં; ૧૪૧૪ માં દિલ્હીની મુલાકાત લીધી; ૧૪૧૫ માં દિલ્હી પાછા ફર્યો; તે જ વર્ષના મે માસમાં 'સત્યાગ્રહ-આશ્રમ'ની સ્થાપના કરી; ૧૪૧૭ માં ચંપારણની ક્રમો જમા; ૧૪૧૮ ના માસમાં ખેડા જાણના સત્યાગ્રહનું મંડાવું તેમની આગેવાની નીચે થયું; અને જૂનમાં સફળ થયા; તે જ સાલમાં દિલ્હીની મુદ્દપરિષદમાં ભાગ લીધો; અને ખેડામાં લશ્કર ભરતીનું કામ કર્યું; ૧૪૧૯ માં 'વંચ દિલ્હી' અને 'નવજીવન'નું તંત્રીપદ સ્વીકાર્યું; 'ફોલ્ટ' કાવ્ય સામે ૧૪૧૯ ના એપ્રિલની છઠી તારીખે સત્યાગ્રહનો આરંભ કર્યો; તેથી આખા દેશમાં જગતિ આવી ગઈ; દિલ્હી જતાં તેમને સરકારે અટકાવ્યા; સરકારે તેમને ગિરફતાર કર્યા એમ સમજવાથી લોકોએ પંજાબ, અમદાવાદ વિગેરે સ્થળોએ બારે રમખાણ મચાવ્યા; દિલ્હી જતાં રસ્તામાંથી તેમને મુંબઈ પાછા લાવવામાં આવ્યા; ૧૪૧૯ ના નવેમ્બરમાં દિલ્હી ખિલાફત પરિષદને ખિલાફતની અગવળ ઉપાદી લેવાની સલાહ આપી; અમૃતસર મહાસભામાં 'સુધારા' ના અમલ માટે સહકારનો ઉપદેશ કર્યો; પરંતુ પંજાબ-ખિલાફતના બનાવોથી સહકારની સર્વ આસા બચી જતાં ૧૪૨૦ માં કલકત્તા મહાસભાની ખાસ બેઠકમાં અસહકારનો દરાવ પાસ કરાવ્યો; તે જ સાલના નવેમ્બરમાં 'સુજરાત વિદ્યાપીઠ'ની સ્થાપના કરી; નાગપુરની મહાસભાની બેઠકમાં મહાસભાનું ધ્યેય નક્કી કરાવ્યું; ૧૪૨૧ ના એપ્રિલમાં બેંગ્લાડેશનો કાર્યક્રમ નક્કી કર્યો; તે જ સાલની ત્રિશી જૂન પહેલાં 'તિલક સ્વરાજ્ય' ફૂડમાં કરોડ રૂપિયા એકઠા કરાવવામાં સાધનમૂલ બન્યા, મુંબઈમાં થયેલાં તોફાનની યાંત્રિક કરાવી; અમદાવાદ મહાસભાની બેઠક વખતે ટીકેટર નિમાયા; ૧૪૨૨ માં બારડોલી તાલુકામાં

૧૮.	વિદ્યાર્થીઓને ઉપદેશ	૧૦૭
૧૯.	કાશીમાં ગાંધીજી	૧૧૭
૨૦.	અસહકારનો કાર્યક્રમ	૧૨૮
૨૧.	ચોકી	૧૩૫
૨૨.	સ્વયંસેવક ધર્મ	૧૩૯
૨૩.	ઢીલનાં કારણ	૧૪૯
૨૪.	શ્રદ્ધા અને પ્રયત્ન	૧૫૬
૨૫.	સવાલજવાબ	૧૬૯
	આધારની નોંધ...	૧૮૧

ગાંધી-શિક્ષણ.

અસહકાર.

(દ્વિતીય વિભાગ)

અસહકારના સિદ્ધાન્તો.

(પ્રથમ ખંડ)

૧. અસહકાર એટલે આત્મશુદ્ધિ.

૧. અસહકાર એટલે આત્મશુદ્ધિ. પંચકશાસ્ત્રનો નિયમ છે કે જેનું લોહી તદન શુદ્ધ છે તેને એરી જાંતુ વગમી શકતા જ નથી. શુદ્ધ લોહી એરી જાંતુનું નાશક છે. તેમ જ જન આપણું પોતે શુદ્ધ બની જઈએ, ન્યાયી બની જઈએ, તો આપણને અન્યાય શું કરવાનો હતો ? અન્યાયીને દંડ જેવો એ ખોટી નીતિ. આપણું તેના અન્યાયને વશ ન થનાં હુખ ખેડવડું, તેના દડ ખમવો એ ખોટી નીતિ, કેમકે તેની ગીતે ઠસાંપજાનં થઈ જોઈ દંડી શકતું જ નથી.

૨. જો આપણી પ્રતિ આત્મશુદ્ધિની છે તો તેની અસરથી દુષ્ટ અને પતિત સિદ્ધે આખા જ પ્રગ્ન દિવસે દિવસે ચડવી જોઈએ. આપણી આત્મશુદ્ધિની પ્રતિની એવી અસર થઈ રહી છે એવો આપણો દાવો છે,

એ આપણે ન ભૂલવું જોઈએ. જો એ દાવો કેવળ મોંઘાનો જ પુરવાર થશે, તો જે રાજ્યતંત્રને સેતાની કહીને આજે આપણે મિટાવવા ઉઠ્યા છીએ, તેના કરતાં પણ વધુ સેતાની તંત્ર સ્થાપવાના આપણે ગુન્ટેગાર કરીશું. આમ જો આપણે અહિંસાત્મક અસહકારની લડતમાં ઉતર્યા છીએ, તો આજે તે લડતને આપણે આપણા વિચાર, વાણી તેમ જ વર્તનમાં સરખી જ શોભાવવી રહી; અને જો આપણે તેટલી પૂર્ણતા અતાવવાને પૂરતા શક્તિમાન કે શ્રદ્ધાવાન ન હોઈએ તો તે નિખાલસ ભાવે આપણે કબૂલ કરી લઈએ.

૩. જો આપણો અસહકાર એ ખરેખર આત્મશુદ્ધિ હોય તો આપણે અને ઈંગ્લાંડ બંને ચડવાનાં. જ્યાં એક પણ મનુષ્ય તપશ્ચર્મા કરે છે ત્યાં વાતાવરણ શુદ્ધ થાય છે. મેલાં કપડાને જેમ ક્ષાર આપો તેમ મેલ કપાય છે, તેવી જ રીતે આત્મશુદ્ધિ એ ક્ષાર છે. આપણે ચડીએ અને ઈંગ્લાંડ પડે એ અસહકારમાં અસંભવિત છે. આપણા અસહકારે ઈંગ્લાંડને નમ્ર બનવાનો, પશ્ચાત્તાપ કરવાનો પ્રસંગ આપ્યો છે. તે પ્રસંગ ઈંગ્લાંડ લેશે તો તે ભવ્ય બનશે; નહિ લે અને આપણો અસહકાર અસહકાર નહિ હોય તો ઈંગ્લાંડ તો પડેલું છે જ, અને સાથે આપણે દબાયા છીએ તેના કરતાં વધારે દબાવાના છીએ. આપણે તો નપુંસક છીએ. ઈંગ્લાંડની એડી તમે કચરાચેલા આપણને પૂરું ભાન પણ નથી કે ખરેખર આપણે કચરાચેલા છીએ, તેથી આપણા પોતાના કચરાવામાં સહાય દઈએ છીએ. પણ દબાવનાર પોતે પણ ઉતરે છે. કાદવમાં પગ મેલનારનો પગ ખરડાયો વિના ન રહે તેમ આપણને નીચે નાખનારને પણ નીચે ઉતર્યો જ છૂટકો.

૪. અસહકારને આત્મશુદ્ધિ અને યશની રીતિ માન્યાં છે. જો અસહકારનો એ અર્થ ન હોય તો અસહકાર એ પાપ જ ગણાય. પુણ્ય-પાપ વચ્ચે મેળ ન હોય, અધારા-અજવાળાને મેળ ન હોય, તે જ રીતે પ્રજનના દિનની વિરોધી સરકાર સાથે પ્રજાને પણ મેળ ન હોય. અસહકારથી આપણે સિદ્ધ કરીએ છીએ કે દુષ્ટમાં દુષ્ટ રાજ્યનીનિ પણ જન પ્રજા તેને સહન ન કરે, તેમાં પોતાનો હિસ્સો ન આપે, તો ટકી ન શકે.

૫. આ રાજ્યની સામે અપ્રાપ્તિ દેલાવવાના કાર્યમાં રોકાવાની આપણે જરૂર જ નથી. પ્રજાની આંખ આગળ અસહકાર આ રાજ્યતંત્ર જેટલું

કાણું છે તેથી વાધારે કાણું આપણે ચિત્તરી ચક્રવાતો જ નથી. આપણે તો એ રાજ્યતંત્રને દાનાવવાનો રહેતો જ લોભોના દામમાં મૂકી છૂટવું જોઈએ. એ રહેતો આત્મશુદ્ધિનો છે. જ્યારે દારૂ ન પીવાને અગર તો રેટિયો કાંતવાને ચુન્દો મણવાનું બહેર કરવાની સરકારને ફરજ પડે એવી સિથિતિમાં આપણે તેમને લાવી મૂકીશું ત્યારે જ સરકાર ખરી સંકટમળમાં આવશે. આપણે સમજી જવું જોઈએ કે જ્યાંમુખી આપણે માત્ર રાજ્યતંત્રથી અંતઃપ્રાને અગર તો અંતઃપ્રાને દેખાવ કરીને અથવા તો તેને સમ્પત્તિ મલાવવાને નામનું પણ બદાનું આપીને તેને પ્રતિજ્ઞા પહેરાવીએ છીએ ત્યાંમુખી જ એ નબી રહે છે.

૧. ગાળ દઈએ તો આપણને પોતાને જ દેવી જોઈએ કે ધણી ટોકરો ખાતા છતાં આપણે હજી સીધા ચલા નથી, અને હજી આપણે જોઈતી આત્મશુદ્ધિ કરી નથી, જોઈતો સ્વાર્થસાગ્ર નથી કર્યો, પૂરી કુરખાની નથી કરી. મને ધણી વખત ચર્ચા જ કરે છે કે આપણે ચોકખંધ મરવાની યક્તિ જ્યાંમુખી મરીને નથી ખતાવી, ત્યાંમુખી આપણામાં રહેલા અનેક પ્રકારના મેલ અને બચ આપણે નથી કઢાડી ચકવાના. આપણી ઉપર હજી પૂરું દુઃખ પડ્યું નથી, તેથી મારે સાઠ અને ચુગરાતને સાઠ જે દુઃખો બીજા પ્રાણીમાં પડ્યાં છે તેના કરતાં ઘણું વધારે દુઃખ હું માગી રહ્યા છું. એ દુઃખને અન્ને જ નવીન ભારત પેદા થશે એ જ રહેવાસાયક હશે, અને એવી યક્તિથી જ આપણું મુસક્કમાન જાણ્યોના દિલને જે જખમ થયો છે તેને ફાગવી યક્તિથી તથા જ આપણે પંગળને ઇન્સાફ લઈ યક્તિથી. તેમાં જ સ્વરાજ્ય છે.

૭. આપણું લલચાઈએ છીએ તથા પરદેશી કાપડ દિ દુરયાનમાં ખપી રહે છે. આપણું જાલાઈએ છીએ તેથી ખિનામની લાંચથી સરકાર પોતાનો કાણુ જમાવે છે, આપણું નેની ડિઝીઓના મોહમાં પડીએ છીએ તેથી સરકાર આપણી કેળવણીનો કમગ્ન કરી આપણને મૂચવે છે કે આપણામાં કેળવણી પૂરતી સ્વતંત્રતા લેવાની યક્તિ નથી આપણે દારૂ પીએ છીએ તથા જ સરકાર કંગોડીની ઉપજ દાઝમાંથી કરી રહે છે, આપણું લડીએ છીએ તેથી જ સરકારની અદાલતો

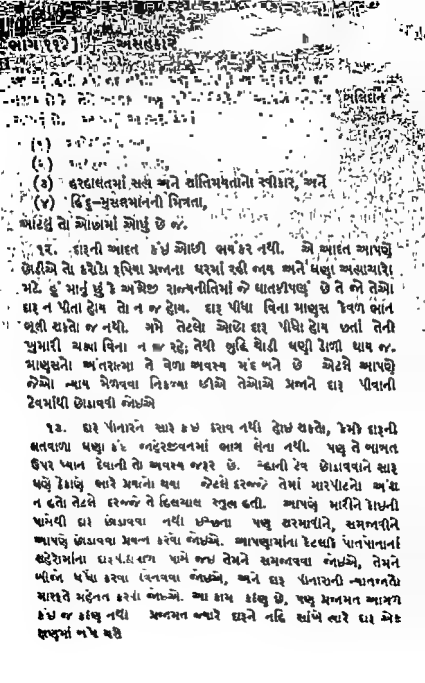
ચાલે છે. એટલે કે સરકારનાં પાપોમાં આપણો હિસ્સો કંઈ ઓછો નથી. જે વેળા લોકમત શુદ્ધ થશે અને પ્રજા પાપમુક્ત થવા નિશ્ચય કરી લેશે તે જ દહાડે સરકારના માથાનો તાજ ઉતરી પડશે. તેને આપણે જ ટકાવી રહ્યા છીએ. કંઈ એક લાખ અંગ્રેજ પોતાના બળે ત્રિશ કાટિ ઉપર રાજ્ય નથી કરતા. એક લાખને આપણે અનેક લાખો બળે અબળે પૂરેપૂરી મદદ કરી રહ્યા છીએ અને બીજા કરોડો આપણે તે સ્થિતિને સાંખી રહ્યા છીએ. સરકાર એટલે જેઓ રાજ્યતંત્ર ચલાવી રહ્યા છે અને જેમાં આપણે મદદ કરી રહ્યા છીએ, તે આપણે ન્યારે આપણી મદદ ખેંચી લઈશું ત્યારે સરકારનો પતો સરખો ચે નહિ લાગે.

૮. સરકારને આપણે પાપી માની છે, રાક્ષસી માની છે. આપણે પાપમુક્ત થઈએ તો સરકાર સૂકાં પાંદડાંની જેમ ખરી ખડે, અગર તો અશ્વાત્તાપ કરી પુણ્યવાન થાય.

૯. ત્યારે આપણે કયા પાપથી સરકારને નલાવી રહ્યા છીએ ? નિશાળોનું, અદાલતોનું, ખિતાબોનું, ધારાસભાનું તો આપણે જોયું. ખરું જોતાં એ ચીજો પોતે પાપ નથી, એ તો પાપની નિશાનીઓ છે. સરકાર પુણ્યવાન હોય તો આપણે તેને હાથે ભણીએ, ઇન્સાફ લઈએ, માન લઈએ. આ છોડતાં આપણી પાપી આદતો આપણને છોડવી જ પડે છે.

૧૦. [સરકારમાં શુદ્ધતા નથી એમ કહી તેનો ત્યાગ કરીએ પણ આપણે આપણી સહેજ પણ અશુદ્ધતાથી વિમુક્ત ન થઈ જઈએ તો એનો અર્થ કંઈ નથી.] શુદ્ધતાનાં જૂદાં માપ નથી હોતાં. જેમ બધા કાટખૂણા સરખા જ હોય છે તેમ શુદ્ધતા પણ તેવી જ સરખી હોય છે. તેમાં જરા પણ અશુદ્ધ હોય ત્યાંસુધી તે શુદ્ધતામાં નહિ જ ગણાય. તેથી આપણે આપણો પોતાનો ઇન્સાફ કરતાં તો જરા ચે માશી ન આપીએ. પોતાના પ્રત્યે નિર્દય થવાની, ગુસ્સો કરવાની આપણને પૂર્ણ મુખત્યારી છે. એ ધંધો શીખી જઈએ તો આપણા રાગદ્રોષાદિને બિચારાને પણ કંઈક છૂટ મળે છે અને આપણે તે આપવી જોઈએ.

૧૧. એટલે ખરી વાત આદતોને છોડવાની છે. પ્રજા દારૂ પીએ, જુગાર રમે, ચોરી કરે, વ્યભિચાર કરે, દ્રોષ કરે તો અસહકાર ન ચાલે; કેમકે એ ખૂરી આદતોનો લાભ લઈને જ સરકાર રાજ્ય ભોગવે છે.

- (૧) કલેક્ટરની પાસે,
- (૨) મેજિસ્ટ્રેટની પાસે,
- (૩) હરદાસતમાં સત્તે અને શાંતિમયતાનો સ્વીકાર, અને
- (૪) હિંદુ-મુસલમાનની મિત્રતા,

આટલું તો ઓછામાં ઓછું છે જ.

૧૨. દારૂની આવક કંઈ ઓછી બચાવ નથી. એ આવક આપણે ઊંડીએ તો કરીએ રૂપિયા પ્રતિના ધરમાં રહી જાય અને ધણા અસાધારણ મટે હું માનું છું કે અમેજી રાજ્યનીતિમાં જે ધાતકીપણું છે તે જો તેઓ દારૂ ન પીતા હોય તો ન જ હોય. દારૂ પીધા વિના માણસ દેવળ બાંન બૂલી શકતો જ નથી. જો તેટલો ઓછો દારૂ પીધા હોય છતાં તેની પ્રમાણી ચક્ષા વિના ન જ રહે; તેથી જુદી થોડી ધણી ડોળી ધાય જ. માણસનો અંતરગત તે વેળા અવસ્થા મંદ બને છે એટલે આપણે જેઓ ન્યાય મેળવવા નિકળ્યા છીએ તેઓએ પ્રત્યેક દારૂ પીવાની દેવમાંથી ઊઠાવવી જોઈએ.

૧૩. દારૂ પીનારને સારું કંઈ કરાવ નથી હોઈ શકતો, કેમકે દારૂની ભતવાળા ધણા કંઈ જાદુરજીવનમાં ભાગ લેતા નથી. પણ તે જામત ઉપર ખ્યાન દેવાની તો અવસ્થા જરૂર છે. ન્હાની દેવ ઊઠાવવાને સારું થયું હોય એવા પ્રયત્નો થયા જેટલે દરજ્જે તેમાં મારપીટનો અંશ ન હતો તેટલે દરજ્જે તે દિલચાસ રગુલ હતી. આપણે મારીને શાખની પામેથી દારૂ ઊઠાવવા નથી ઇચ્છતા પણ દરમાનીને, સમજાવીને આપણે ઊઠાવવા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. આપણામાં દેહધર્મ પાતપોનાનાં સહેરામાંના દારૂપ્રદાતા પામે જ્યાં તેમને સમજાવવા જોઈએ, તેમને ખીજે ધર્મ કરવા વિનવવા જોઈએ, અને દારૂ પીનારની ન્યાયગતો આશરે મહેનત કરવા જોઈએ. આ કામ કંઈજુ છે, પણ પ્રજામત આમજ કંઈ જ કંઈજુ નથી. પ્રજામત જ્યારે દારૂને નહિ સાંખે ત્યારે દારૂ એક કણમાં બંધ થઈ

૧૪. અત્યારે તો આપણને આપણા પાડોશીની ચિંતા નથી. એક પ્રજા થવું એટલે ત્રિશ કાટિએ એક કુટુંબ બનવું. એક હિંદી પણ જૂને મરે તો આપણે બધા જૂને મરીએ છીએ એમ માનવું અને વર્તવું એમાં એક પ્રજા થવાપણું છે. એમ કરવાનો સારામાં સારો રસ્તો એ છે કે દરેકે પોતાનો નજીકનો પાડોશ સંભાળી લેવો, એટલે કે તેઓની સેવા કરતા થઈ જવું. આ ધોરણે કામ લેતાં દારનાં પીઠાં માત્રને આપણે ધણી ટૂંકી મુદતમાં નાબૂદ કરી રાટ્ટીએ છીએ. આખું હિંદુસ્થાન દાર કમારે મૂકશે એ વિચાર વાંચનારે કરવાનો નથી. તે પોતાના ગામને સંભાળી લે એટલે તેણે તેનો ધર્મ પૂરા બળવ્યો. જેમ દારનું તેમ જ તમાકુનું છે. તમાકુની અવગણના આપણે બહુ નથી કરતા, કેમકે તેનાં જૂરાં પરિણામ પ્રત્યક્ષ નથી. તે અશીલુના જેવો નીશો છે. તે દર્દને બૂલાવે છે. પણ તે આદતમાં પેસાતો ક્ષમ તો એટલો બધો થાય છે કે તે આદત મૂકાવી જ નેહએ. તે આદત સ્વરાજ્ય મળતાં લગી મૂકાય તોપણ તેમાંથી ધણી પૈસો બચી બીજા સારા ઉપયોગમાં જઈ શકે છે.

૧૫. બલિયારનું તો શું કહું? દાર, બીડી, વિગેરેને તો હું બલિયારને મુકાબલે પાપ જ ન સમજું. દાર પીનાર પોતે જ બગડે છે; બલિયારી પોતાની સાથે ધણીને વહોરે છે. બલિયારમાંથી કેટલાં પાપડો, કેટલાં જૂઠાણાં, કેટલાં કુલ્યા, કેટલાં દર્દો નિપજે છે તેનો આંકડો કોણ રાખી શકે? પરત્વી ઉપર કુદરિ કરવી એના જેવાં પાપ થોડાં જ હશે. છતાં આ પાપ કંઈ આંધું વ્યાપક નથી. તેમાંથી બચવાનો અને બચાવવાનો ઉપાય પણ સહેલો નથી. એ પાપમાંથી પ્રજાને જોડાવવાના સાંવૈત્રિક ઉપાયો હજી હું તો શોધી શક્યો નથી. વેશ્યાઓને કોણ સમજાવે? વેશ્યાગામીને કોણ વિનવે? તેને સારું મંડળો કેમ સ્થપાય? હું તો એટલી જ શ્રદ્ધા રાખીને એકો છું કે જેઓ રાષ્ટ્રીય ચળવળની અંદર ભાગ લઈ રહ્યા છે તેઓ તો દત્તાપૂર્વક એ પાપમાંથી મુક્ત થશે. જેમ જેમ જોડો ગત્યત થતા જશે, તેમ તેમ બીજાઓ પણ બલિયારથી મુક્ત થશે. આ બલિયારથી પ્રજા કીલુ થઈ છે, રંક બની છે, નામદર્ બની છે. પશ્ચિમની પ્રજા કંઈ એકો બલિયાર નથી કરતી, છતાં તે કેમ નામદર્ નથી એમ પ્રશ્ન ઉઠશે. મેં અનેક વેળા બતાવ્યું છે કે મારવાની ઇક્તિમાં મર્દોનગી નથી. પશ્ચિમની પ્રજાઓએ મારવાની ઇક્તિને કેળવી છે એ તેના દારના

વ્યસન અને વ્યભિચારને લીધે છે એમ મારી દૃઢ માન્યતા છે. એમાં બીજાં કારણો છે ખરાં. પણ આ કારણો મુખ્યમાંનાં છે. પશ્ચિમની પ્રજાને મદં કરુણી એ અનિશ્ચયોક્તિ છે.

૧૬. હા, એ પ્રજાઓમાં મરવાની બીક આપણા કરતાં ઓછી છે એ ખરું. પણ તેમ તો આપણી લૂંટાફ કોમોમાં પણ છે. જેટલે અંશે લૂંટાફ કોમોને બહાદુર ગણીએ, તેટલે અંગે પશ્ચિમની કોમોને આપણે બલે બહાદુર ગણીએ. પશ્ચિમનો મુક્તબલો જ અરથાને ગણાય. પશ્ચિમનું અનુકરણ કરીને હિન્દુસ્થાનમાં ધર્મરાજ્ય ઘાબડતું થઈ ચકું એમ તો સદ્યે સમજવું જોઈએ. પશ્ચિમનો સંઘમ આવશ્યકતા ઉપર-પૌષ્ટિકી ઉપર-રચાયેલો છે. પૂર્વનો સંઘમ ખેડ સમાન છે. સત્ત્વ હાવધારક છે માટે બોક્ષવું એ ધર્મવચન નથી, સત્ત્વ એ જ સાક્ષાત્ ઇશ્વર છે એમ ધર્મોએ માન્યું છે. નગાજાતી કસરત મજે છે, પણ કોઈ મુસલમાન નમાઝને કસરતની ખાતર નથી પડે, ધર્મ માનીને જ પડે છે. એટલે જો અસહકાર કરીને હિન્દુસ્થાનને આપણે મુક્ત કરવા ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણે આત્મશુદ્ધિને સમજવી પડશે, પશ્ચિમનો મોઢો છોડવો પડશે. પશ્ચિમની પદ્ધતિના લાગથી જ આપણે સ્વચાલ્ય મેગરીશું. પશ્ચિમની પદ્ધતિના અનુકરણથી મેગરવું જ અસંભવિત માનવું પડે.

૧૭. જો જાનની જગરે છે ન જાન સ્વદેશીની આવશ્યકતા વિશે અને અસ્વચ્છતા દૂર કરવા વિશે દરેક પુરુષે એ જાન પોતાના કુટુંબને અને પરજોશીએ પોતાની જાતે આપવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ સ્ત્રીઓમાં હજુ જોઈએ તેટલા આદોનો પ્રેમ જાળવ્યો નથી, રંગભેદગી અને જાડામજીની જાતોવાળાં પરદર્શી કપડાંનો મોઢો ચંપો નથી. તેઓએ હજુ અસ્વચ્છતાના પાપનો લાભ હંપો નથી. તેમને ધીરજથી અને પ્રેમથી સમજાવવાનું જાણી રહ્યું છે. આ લાભ સ્વ પોતપોતાના કુટુંબમાં સહેલાઈથી કરી શકે છે. હમેશાં તેમાં સચવાત ન મજે એ સમજી શકાય તેમ છે, પણ આપણે પ્રયાસ કુટુંબમાં જ રા. થવો જોઈએ. જોમ નથી બોલેલાં આપણું કુટુંબને પરેડુ મેગરીએ તેમ જ નથી બોલેલાં કે નથી મુજાગમ પશુ તેમને પ્રથમ આત્મીયાર જનપણ જોઈએ.

૧૮. સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ એ પાપમાંથી મુક્ત થવાની ચળવળ છે. આત્મશુદ્ધિ એટલે જ પાપમુક્તિ અંત્યજનેની અસ્પૃશ્યતા દૂર ન થાય સાંમુદ્ધિ હિંદુસમાજની અસ્પૃશ્યતા દૂર નથી થવાની. એકનો ખીજની સાથે નિકટ સંબંધ રહેલો છે. અંત્યજની અસ્પૃશ્યતાનું પાપ ન મૂકાય સાંમુદ્ધિ સ્વરાજ્ય મળે જ શાનું ? અંત્યજને સ્વરાજ્ય ખીજ હિંદુઓ નહિ આપે, તેઓ જ લેશે. સ્વરાજ્યની કલ્પના જે સમજે તેને અસહકારની જરૂર સ્પષ્ટ જણાયા વિના ન જ રહે.

૧૯. હું વિચારતો જાઉં છું તેમ તેમ સ્વરાજ્યની શરતો ‘વધતી’ જાય છે. આપણે આત્મશુદ્ધિ કરી સ્વરાજ્ય મેળવવું હોય તો આપણી શુદ્ધિની મર્યાદા ક્યાં બાંધીશું ? આપણા ભાંગી ભાઇને આપણે માનવા ભાઇની જેમ ગણીશું સાં હદ આવી જશે ? આપણાં પશુ ભાઇ-બહેનોનું શું ? તેમના જીવમાં અને આપણા જીવમાં કેટલો તફાવત હશે ? આપણે ખાઇએ, સૂઇએ, સુખ-દુઃખ અનુભવીએ છીએ તેમ તેને પણ છે. આપણે બહુ તે તેના મોટા ભાઈ હોઇએ. તે સિવાય વધારે શું હોઈ શકે ?

૨૦. [આમ ચારે તરફથી આપણે આપણા જીવનની અપવિત્રતા કહાડવી રહી. અંગ્રેજ રાજ્યનો દરેક હિંદી જે શુદ્ધ થઇ જાય તો દેશી રાજ્યોની પ્રગતિ એનીમેળે સુધરી જશે.] જે મોટી સલ્તનતની અધાધુંધીનો નાશ થઈ જશે તો નાના રાજ્યોની અધાધુંધી એનીમેળે શમી જશે. આત્મશુદ્ધિ એવી વસ્તુ છે કે તેની જડ બેસતાં વાર લાગે છે, પણ જડ બેસા પછી તેને ફેલાતાં વાર નથી લાગતી.

૨. અહિંસાત્મક અસહકાર.

૧. સ્વાતંત્ર્યની દૃષ્ટિનું મંદિર ચઢીદાનાં લોકો વગર ચલાવું નથી. એ મંદિરની સ્થાપના કરવાને અહિંસાનો માત્ર સાથી રૂઠા, સાથી ખાતીબખો અને સાથી મેક છે.

૨. અહિંસા એ આપણા મતનો મોટામાં મોટો અને મુખ્યમાં મુખ્ય ભાગ છે. બીજી બધી બાબતોમાં આપણે હારીએ અને જતાં આપણા અહિંસામતને આપણે ક્યાંયે કાપ લાગવા ન દઈએ, તો આપણી અડત વગરદરકતે આખર સુધી ચલાવ્યે જઈ શકીએ. પણ એ અહિંસામતનાં પાલનમાં જો આપણે નિષ્ફળ નિવડીએ, તો આપણે ખૂરી રીતે હારીએ એમ જીએ. આપણે ઘડી વાર વિસરવું ન ધટે કે સરકારની આખી મદદર પશુબળ ઉપર છે; અને એવું પશુબળ જ એનો આશ્રય અને એવું દેવત હોવાથી પશુબળની બાબતમાં તો લોકોને નિમેષમાત્રમાં જેર કરવાની પોતાના તરફથી પૂરી તૈયારી રાખીને લોકોના એવા અભ્યાચારી ઉભરા સામે તો એણે પોતાની જાતને અભય કરી મૂકી છે. તેથી આ લડતમાં આપણે જરા પણ મારકાંડ કે અભ્યાચાર નરક વગર. એ એવા કરા પણ તોફાનની વાટ જ જોતી ટાંપી રહેલી સરકારના હાથમાં કેવળ લથિયાર બનવા જેવું, અને એ રીતે તેની જોડે મોટામાં મોટો પ્રત્યક્ષ સહકાર ક્યાં બરેબર છે. એ વાત આજે આખી પ્રજાના મનમાં સચોટમાં સચોટ રીતે દેખેલી રહેવી જોઈએ.

૩. અસારે આપણે હાથે કહેવા ખાતર પણ ક્યાંયે અભ્યાચાર ધામ તો તે આપણી મૂર્ખાઈના, આપણી નાનનીના અને આપણા દુષ્કર્મ ગુસ્સાના જ નમૂના રૂપ લેખાવ. અંબીરમાં અંબીર પજવણી વચ્ચે જો પોતાના મન ઉપર કાબુ ધરાવી શકે એ જ સાચો સિધ્ધાંત છે. મુલશાખનો અદનામરે અદનો અવ્યક્ષી પણ એટલું જાણે જ છે કે શત્રુએ તેને સાર

ધરાણાપૂર્વક પાથરેલી જાગોમાં એણે પોતાને પગે ચાલીને તો ન જ જઈ શકે તેમ જોઈએ. સરકાર તરફથી અસહકારીઓને અલારે થતા સર્વ વિચિત્રપણા આપણને ગમે તે રસ્તે ચીડીને અભ્યાસપ્રવૃત્ત કરવા માટે પાથરેલી એવી જાગો જ છે, જેમાં પેસવાની પ્રજાએ દરતાપૂર્વક ના પાડવી જોઈએ.

૪. આમ આપણી સામે સવાલ માત્ર આપણી ઇચ્છાને સરકારની ઇચ્છાની સામે મૂકવાનો, એટલે કે અસહકારની સાથેના આપણા સહકાર ખેંચી લેવાનો જ છે. જે આપણામાં ઉદ્દેશની એકતા હશે તો સરકારને કાં તો આપણી ઇચ્છાને તાબે થવું પડશે, નહિ તો રૂબરૂ લેવી પડશે. આપણામાંના ખટરાગનો લાલ લઈને જ સરકાર પોતાની સત્તાને મજબૂત કરે છે; આપણે ખૂનામરડી કરી દઈએ તે જ ક્ષણે એને કાળા કેર વર્તાવવાનું આયત્ન બહાનું જડે છે; આપણે કુસંપમાં પડીએ છીએ, સારે જ એ લાગી આવે છે. જ્યારે તે આપણામાં સંપ અને એકતા જૂએ છે સારે તે નરમ બની સલાહ-સમાધાનની વાત કરે છે. જ્યારે આપણે કશો હક્ક માગવા તૈયાર થઈએ છીએ, સારે તે સૌથી વધારે ઉંચે સાદે બોલનારના મોં આગળ લાલચો પાથરી તે મોં અંધ કરવા મથે છે. માટે આપણે સમજી હોઈએ તો એટલું જ કરીએ કે અહિંસાને દરેક હાલતમાં વળગી રહીએ, સંપ ન તોડીએ અને સરકારની લાલચો અને હાવભાવથી ન ફસાઈએ.

૫. તત્ત્વાવરત્યાગ કહો, દયાધર્મ કહો, શાંતિ કહો, અમન કહો કે અહિંસા-એ બધાનો એક જ અર્થ છે.

૬. અહિંસાધર્મનું પાલન કરનાર હંમેશાં નમ્રવૃત્તિને પોષે છે, તે વિવેકી હોય છે. તેના ધર્મનો પાલનનો આધાર કાષ્ઠ ઉપર નથી રહેતો. તેને અહિંસામાં અચળ શ્રદ્ધા હોય છે. મહાસત્યા તથા ખિલાફત કમિટી અહિંસાને છોડે તોપણ તે પોતે તો તે ન જ છોડે. તેમને મન અહિંસા પરમ ધર્મ ન હોય, જે મંડળમાંથી એકને અહિંસા પરમ ધર્મ નથી, પરંતુ તેને મન તો અહિંસા એ સંસારના સન્તાપમાત્રનું પરમ નિવારણ હોવું જોઈએ.

૭. તે પોતાનો સઘળો આધાર એક પરમાત્મા ઉપર જ રાખે છે. આપણે જે પરમાત્માની જ મદદની આશા રાખતા હોઈએ તો આપણે અત્યંત નમ્ર બની પાપથી દરતા રહીને જ તેની પાસે પહોંચી શકીએ.

જે મનનો પણ આસ આધા વિના આપણે કામ કરવા મંડી જવાનું
 આપણું ઝાડ જેમ ફળ આવે છે તેમ નીચું નમે છે. નમ્રતા ધારણ કરીને
 જ તે પોતાની મહત્તા ઘાપવે છે. આપણે વતન પણ તેવું જ હોવું જોઈએ.
 ૮. નમ્રતા અને અદિસાનો ત્યાગ કરીને જો આપણે છૂપા કે બહાર
 ખુલ્લાથી કે મંકાનો બાળીને કે પાટા ઉબેડીને સહત યજ્ઞાવવાનો વિચાર
 રાખ્યો હોત તો આપણે પ્રજામત બિલકુલ ન કેળવી શક્યા હોત, આપણામાં
 દિગ્મનપૂર્વક સત્ય બોલવાની સક્તિ ન આવી હોત, એટલે કે આપણે
 સ્વરાજ્ય લેવાને તૈયાર કે સામક ન બન્યા હોત. આપણે સરકારને અભયદાન
 આપીને આપણે પોતે દિગ્મત મેળવી લીધી છે. આપણામાં મસિનતા નથી
 તો આપણને કોણ કેંઈ કરનાર છે એવો વિશ્વાસ આપણા મનમાં આપણને
 આવી ગયો છે. આપણે કોઈને મારવા નથી હમ્મજતા તો આપણને કોઈ
 કેમ મારશે એવી સ્ફુરણા એનીમેજે જ આપણને યથા આવી છે.

૯. આમ વાતાવરણ ચોક્કસ થયું છે. આપણે હૃદયબળથી, શુદ્ધિબળથી,
 લોકમત ફેરવી સ્વરાજ્ય લેવા ચાલીએ છીએ તેથી સરકારની ફરજ પણ
 શુદ્ધિબળ વાપરવાની થઈ પડે છે. સામેના માણસથી કરી જન આપણે તેના
 મસિન બળનો ઉપયોગ કરીએ છીએ ત્યારે જ આપણે મસિનતા શીખીએ
 છીએ અને નબળા થઈએ છીએ. આથી બને પણ નબળા પડે છે. જો
 મસિનતાની સામે આપણે સ્વચ્છતાનો પ્રયોગ કરીએ તો સરવાળે મસિનતા
 ઓછી થાય છે અને તેથી તેટલે અંશે પ્રજા-જનમવ સુખી થાય છે.
 આમ સાંનિતો-અમનનો-અદિસાનો સર્વકામે જાય જ છે.

૧૦. હજી તો આપણામાં સંપૂર્ણ સાંનિ નથી ફેલાઈ. આપણી છબ
 ચોક્કસ નથી થઈ, આપણું હૃદય ચોક્કસ નથી. આપણામાં શેષ છે, મુરસો
 છે, તેથી આપણી સાંનિતા પૂરી હાથ પડતી નથી. જ્યારે આપણી લગનમાંથી
 કડુતા માત્ર નાશ પામશે, જ્યારે કાચવાદો તફાન શુદ્ધ થશે, તે જ દહાડે
 સ્વરાજ્ય છે સમાન્યવર્તે આપણે કરીએ તેમ કરે છે. એકને પત્રને
 સ્પર્શવર્તે આવે છે.

૧૧. સાંનિને ધમ માની સેવનારા આપણામાંના મારા જેવા કેટલા
 છે ? મારા બાક કોઈકનગથી પણ સાંનિને હમેશાં ધમ નથી માનતા,

પણ આ વખતપૂરતો—આપત્તિનો ધર્મ માને છે; શાંતિને એક યુક્તિ—
પૌલિસી તરીકે સ્વીકારે છે.

૧૨. તેઓ હિંસાને પ્રધાનપદ આપતા જણાય છે, દુશ્મનને મારવો
જ એવો ધર્મ માને છે; તેથી અહિંસાના કાયદાનું અત્યારે વેરભાવે પાલન
કરે છે. અસહકારને તેઓ નબળાનું શસ્ત્ર માને છે; તેથી શરીરગળા કરતાં
તેને ઉતરતું માને છે. તેમ છતાં મારી સાથે ભળ્યા છે, કેમકે અત્યારે
નિઃશસ્ત્ર અસહકાર વિના ખીજો ઇલાજ પોતાના દીનનું માન સાચવનાર
નથી એમ તેમને સ્પષ્ટ જણાયું છે.

૧૩. જો આપણે બધા શાંતિને જ સર્વોત્તમ સ્થાન આપીએ, તેને
છેવટનું સાધન ગણીને સ્વીકારીએ, તો આજે સ્વરાજ્ય મળે તેમ છે. શાંત
વિના સ્વરાજ્ય શું? ધર્મની સ્થાપના એ જ અધર્મનો નાશ છે. આ
રાજ્ય અધર્મી છે એવી પ્રતિજ્ઞાની સાથે જ આપણે ધર્મી બનવું પડે છે.
અધર્મી કાંઈ અધર્મીની ઉપર અધર્મનો આરોપ મૂકી શકે? કમરોટ
કુંડાને શું હસે? અધર્મનો નાશ ધર્મથી જ થાય. જૂલમ સહનાર ન
હોય ત્યાં જ જૂલમીનો ઉપદ્રવ હોય જ નહિ.

૧૪. અહિંસાને માર્ગે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની વાતમાં દેશમાંનાં તોફાની
તત્ત્વો ઉપર અહિંસામય કાણુ રાખી શકવાની વાત આવી જ જમ છે અને
અહિંસા વતી અસહકારીઓ પણ જ્યારે હિંદુસ્થાનના મવાલીઓ ઉપર
પોતાનો પૂરો કાણુ જમાવશે ત્યારે જ જીતશે. મતલબ કે જ્યારે
મવાલીવર્ગને પણ એટલી વાત હૈયે ઠસી જશે કે વધુ નહિ તોપણ જ્યારે
અહિંસામય અસહકારની લડત દેશમાં ચાલી રહી હોય, ત્યારે તો પોતે
દેશની ખાતર અગર તો ધર્મ સમજીને પણ કાંઈ પણ પ્રકારનાં દગા,
તોફાન કે રમખાણુ ન જ મચાવવાં જોઈએ.

૧૫. જેઓને મારે વિષે શ્રદ્ધા નથી તેઓને પણ હું ભાષ
શૌકતઅલીની નકલ કરવાની વિનંતિ કરું છું. મારા મનની વિશુદ્ધતા
તેઓએ માની લેવાની જરૂર નથી; પણ અસહકારની સાથે ખૂન ન જ
થઈ શકે એટલું સમજી લેવાની જરૂર છે. સંપૂર્ણ અસહકારમાં મોટામાં
મોટી રોકાવટ ખૂનની જ ધાસ્તી છે. જેઓ શસ્ત્રધારી છે અથવા થવા

ઉત્સુક છે. તેઓએ પણ અસહકાર ચાલે તે દરમિયાન શરીરને આનમાં રાખવાં જોઈએ.

૧૧. મારે સારું તો હિંદુસ્થાનમાં જ્યારે પશુબળ પ્રધાન મજ્જાશી સારે આત્મીય-અર્વાત્મીય, પૂર્વ-પશ્ચિમ વચ્ચેનો બેઠ નાગૂદ થયો મજ્જાશી. તે વેળા મારી કસોટીની હશે. હિંદુસ્થાનને મારો મુલક ગળી દું અભિમાન ધરાવું છું, કેમકે હું માનું છું કે હિંદુસ્થાન આત્મબળની સર્વોત્તમતા જગતને ખતાવવાની શક્તિ ધરાવે છે. જ્યારે પશુબળની સર્વોત્તમતાનો સ્વીકાર હિંદુસ્થાન કરે ત્યારે તેને મારી માતૃભૂમિ કહેવામાં અને હર્ષ ન રહેવો જોઈએ. મારા ધર્મને ક્ષેત્રની, બૃજોળની અર્થાદિ નથી એમ મારું માનવું છે. દેહરખો કે ક્ષેત્રરખો ધર્મ હું નથી માનતો એમ સિદ્ધ કરવાની મારી શક્તિ હો એવી મારી પ્રશ્ન પાસે પ્રાર્થના છે.

૧૭. છેવટમાં મારે સ્પષ્ટ કહેવું ધટે કે અહિંસાનો, શાંતિનો અર્થ નામદાંધ નથી, તેનો અર્થ શુદ્ધ મદાંત્રી છે. હિંદુસ્થાન પર હુમલો થાય ત્યારે હિંદુસ્થાન કાં તો પરમ શાંતિથી સત્તુનો પરાજય કરે અથવા તો તેનાથી એ રીતે એવી ઉદ્ધતાઈ સહન ન થાય તો તેની ક્ષત્રિય જાતો-શીખ, મુસલમાન વિગેરે દુમસાખોરને દંડ દે અહિંસા-અમનનો અર્થ પરાધીનતા, દુર્બળતા નથી, શાંતિ સાં જ ક્ષમા દોષ સહ. જ્યારે સરકારને છેલ્લી સલામ કરવાનો વખત આવશે, ત્યારે હિંદુસ્થાન આજની જેમ નિસ્તેજ નહિ હોય પણ તેનું તેજ એમિર જગદણી રહ્યું હશે. જ્યારે એવો શુભ સમય આવવાનો હશે ત્યારે તે કેવળ શાંતિમય અસહકારથી જ આવ્યો હશે. એ દિવસને હું તો નજીક જ આવતો જોઈું છું.

૩. અસહકારની વિશેષ ઓળખ.

૧. હું મરીને પણ સરકારને મદદ કરીશ એમ એક વખત માનતો હતો. પણ ઇસ્લામને જાણીપૂજીને દીધેલા દગાથી મારો એ વિશ્વાસ ચાલ્યો ગયો. હું ચેતી ગયો અને સમજ્યો કે હે જીવ! તું હિંદુ હોય તો ચેતજે કે હવે તારે નાસવું જોઈએ, નહિ તો તું હિંદુધર્મ છોડીશ. સારથી હું હિંદુ માતાપિતાને ધર્મરક્ષણાર્થે અસહકાર શીખવી રહ્યો છું. જો તમારે હિંદુધર્મનું પાલન કરવું હોય તો હું કહું છું કે તમારો પહેલો અને છેલ્લો પાઠ અસહકાર છે.

૨. 'મેં ૩૦ વર્ષ સહકાર કર્યો છે પણ આજે અસહકાર કરવા પ્રવૃત્ત થયો છું તેનું કારણ શું? કારણ એ જ કે આપણાં શાંત્રો કહે છે કે જ્યાંસુધી માણસમાં કાંઈક પણ સાફ રહે ત્યાંસુધી તેનો સહકાર કરવો, પણ જ્યારે માણસ પોતાની માણસાઈ તજ દેવાની હઠ લે ત્યારે તેનો ત્યાગ કરવાની મનુષ્ય-માત્રની ફરજ થઈ પડે છે. તુલસીદાસ, તુકારામ, રામદાસ બધા એ જ શીખવી ગયા કે દેવ અને દાનવ, રામ અને રાવણ વચ્ચે સહકાર નથી રહી શકતો. રામ અને લક્ષ્મણ તો બાળકો હતા, છતાં દશ મસ્તકનક રાવણની સામે ઝૂક્યા. આપણી અંગ્રેજ સરકારે મુસલમાનના દિલમાં કારી ખંજર ભોંટ્યું છે, અને ઇસ્લામનું અપમાન કર્યું છે. પંજાબમાં સ્ત્રીપુરુષો અને વિદ્યાર્થીઓની ઉપર અસાચાર થયા છે, તેને ફરી થતા અટકાવવા સરકારની સામે અસહકાર એ એક જ માર્ગ છે.

૩. અસહકાર કરવાની બે શરતો છે. તેમાંની એક હિંદુ-મુસલમાનની એકતા. હિંદુ-મુસલમાનની એટલે સર્વ ધર્મોની એકતા. આ હિંદુ-મુસલમાનનું તો મેં એક જગપ્રસિદ્ધ દષ્ટાંત લીધું છે. એ બે વચ્ચે ધણા કાળથી અવિશ્વાસ છે તેથી હિંદુ કે મુસલમાન જ્યાંસુધી લડે ત્યાંસુધી આપણને જય મળવાનો નથી. એવા જ ત્રેમથી પારસી વિગેરેને વશ

કરી લેવા ધટે. તેમને સહારી પ્રતિષ્ઠા એટલે ખૂનથી વસ કરી ચકીએ. પણ આપણે એંથી હજાર પારસીઓનો નાશ કરવો પડે. આપણે તો તેમને પ્રેમથી જ વસ કરી લેવા ધટે છે. હિંદુ કે મુસલમાન ધીમને દબાવે તો એ આપણે સ્વનંતતા નથી મેળવવાના. હમણાં હમણાં જોતો પણ કહેવા લાગ્યા છે કે, અમે હિંદુ નથી, તો તેમણે શું આપણે નિકંદન કરવાના? સમજાતી સમજાઈ સમાને પ્રેમથી છૂતી લેવામાં છે, મદ્યથી કચડી નાખવામાં નહિ. માટે આપણું સ્થાપી પહેલું કાર્ય એ છે કે બધા ધર્મો વચ્ચે એકના ભાગવળી. આપણું બીજું સાધન જોગનાશક્તિ. આપણી અંદર જોગનાશક્તિ નહિ આવે સાંત્વણી અસહકાર અસક્રમ છે.

૪. મારા મત પ્રમાણે હિન્દને ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી પ્રભુનું મુદ્દસ્ટેજ બનવું અટકાવવાનો સરસ રસ્તો એ જ છે કે અસહકારની દિલચાસને સંપૂર્ણ અને ક્રોધમંદ બનાવવી. ઇસ્લામનું માન ભાગવવાનો મુસલમાનો પ્રાથે એક જ અસરકારક ઇલાજ એ સાચો અસહકાર છે. સમસ્ત પ્રજા તેનો અમલ કરે તો તેની સંપૂર્ણ અસર થશે એટલું જ નહિ, પણ. માણસના અંતઃકરણને પણ તેમાં પૂરેપૂરો સતોષ મળી શકશે. વ્યક્તિ કે સંસ્થા તરફથી થયેલા અન્યાય જોઈ સહન ન કરી શકું; અને તે અન્યાય કરનાર વ્યક્તિ કે સંસ્થાને હું સીધી કે આડકતરી રીતે ટકાવી શકું, તો મારે સર્જનદારને તે વિગે જવાબ આપવો પડશે. પણ જો હું અન્યાયમાં ભાગ લેતો બંધ થાઉં, તો અન્યાય કરનારને હજી કયાં વગર નીતિસર નષ્ટાચે મારે જ કરવું જોઈએ તે બધું હું કરી છૂટ્યા ગણાઉં. સરકાર મોતેવી મહાન અને સત્તાવાળી હશે તોપણ તેને મનની એક જ અનિવાર્ય મામળાને તાબે થવું જ પડશે. આખા રાષ્ટ્રના યાન્ત વિરોધ સામે ટાઈ પણ સરકાર ટકી શકે નહિ.

૫. બીજી જરૂર છે દવાની. ખૂનનો વિચાર જ ન આવવો જોઈએ. દવા નહિ અને ફરના કરો તો મેં તમારું કામ નહિ થાય. તલવાર લેશો તો તમારી નસવાગના કટકા ચર્ધ જવાના છે. દેશને બચાવી શકતા હો તો તો તમને તમારી તલવાર મુજારક પણ એ અસક્રમ છે. સરકારને માટે એક પણ ખરાબ યજ્ઞ ન જોતા, માણે દેવી છોડી દેજો. સહકારવાદીઓ જો કહે તે અદ્યત્તી સાંજળી લેજો. [સાંજળવામાં સહનગીલતા છે, ધર્મ છે.

ન સાંભળવામાં હિતનાર્થ છે, અવિવેક છે. આ લડત અકિતગત એટલે કોઈના પર દેશ કે ક્રોધ કરવો એ લડતની અણસમજ બતાવે છે.]

૬. આ લડતનો મૂળ ઉદ્દેશ પ્રજાની અંદર અંદર અસહકાર કરવો એ નથી. એટલે કે મૂડીવાળા અને મળુરો વચ્ચે અસહકાર નથી. લડાયક કે શાંત જાતિઓ વચ્ચે અસહકાર નથી, વિધર્મીઓ વચ્ચે પણ નથી, પણ અસહકાર તો ચાલુ રાજ્યતંત્ર સામે ચાલી રહ્યો છે. પણ કોઈ ઇચ્છતું હોય કે ન ઇચ્છતું હોય તોપણ જ્યાં પાપ છે, જ્યાં જ્યાં જૂલમ છે, અન્યાય છે, ત્યાં ત્યાં અસહકાર તો થવાનો જ. દુઃખની દવા લોકોને જડી છે તે તેને અજમાવ્યા વિના કેમ રહેશે? જો તેમને તે વાપરતાં નહિ આવડે તો તેમનું જ એકલાનું નુકસાન થશે. કાયદાઓની સુધારણા કે ધારાસભાઓમાં ચર્ચા થવાથી કંઈ વળે એમ હું માનતો નથી. જ્યાંસુધી માલેકો મળુરોને પોતાના કુટુંબી ગણતાં નહિ શીખે, અગર તો મળુરો પોતાના હક્કો અને તે મેળવવાની પદ્ધતિઓ જાણતા નહિ થાય, ત્યાંસુધી મળુરોની દશા સુધરવાની નથી. લોકમત તૈયાર થતાં પહેલાં કાયદાનો આશ્રય લેવો એ ઘણી વાર સાવ નિરર્થક નિવડે છે, અને લોકોને એ રીતે કળવવાનો એટલે કે એમનાં અંતર પલટવાનો જલદમાં જલદ રસ્તો એકમાત્ર અસહકાર છે.

૭. અસહકારનું તો એ ધોરણ પ્રસિદ્ધ જ છે કે મળુર અને માલેકો વચ્ચેના ઝઘડાઓનો રાજદ્વારી લાલ ન લેવો. અસહકારીઓ જ્યાં જ્યાં એ બે વર્ગો વચ્ચે પડ્યા છે ત્યાં ત્યાં બંનેનાં સરખાં હિત જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અમારી શુધ્ધ અમતે છોડી ગઈ હોય તો જ અમે મળુરો અને માલેકોને એકબીજા સામે લડાવી મારવાનો પ્રયત્ન કરીએ. એમ કરવામાં તો સરકારને માલેકો અને મળુરોને અંદર અંદર એકબીજા જોડે લડાવી મારવાની, અને પરિણામે દેશ ઉપરનો તેમનો પંજો મજબૂત કરવાની અમે આપતી જ તક આપીએ.

૮. સરકારની દૃષ્ટિએ અસહકારીઓનું સૌથી મોટામાં મોટું પાપ જ એ છે કે તેઓ જે જૂટોએ તેમને લાતો મારી તેને ચૂમવા ના પાડી રહ્યા છે. અન્યાયી જ્યાંસુધી કરેલા અન્યાયની ખુલ્લા શબ્દોમાં તોખા ન કરે, ત્યાંસુધી તેમનો સહકાર કરવા ઇન્કાર કરી રહ્યા છે. જોકે એક અપમાન પામેલી

આગળથી જ આ વિષય સાત્ત્વિક અસહકાર. ૧૭
જ્યાંથી પ્રગતિ અથવા લોભ પરનો કોઈ તેમની ઉપરથી દેખાડીને, એ
અથએને હાથે આસતા. રાજ્યતંત્ર ઉપર વાળા દેવા માટે આશીર્વાદના
દેહકાર તો અસહકારીઓ જ છે.

[સરકાર દેહે છે કે અસહકારીઓની પ્રતિષ્ઠામાં છે, વિનાયકારી
છે. હું તે કબૂત્ર હાં છું. કરીએ છીએ.] કોઈ ગયેલા અવધવને
કોઈ દેહકારને સરજનની પ્રતિષ્ઠા જેટલે દરજ્જે નાચકારી દેહી ચક્રાય, તેટલે
દરજ્જે આ પ્રતિષ્ઠા અલગ નાચકારી છે. તથા સરજનના તરતરમાં
જોમ રોગીની તંદુરસ્તીનું બીજ છૂપાયેલું છે, તેમ આ નાચકારી પ્રતિષ્ઠા
નિઃસંશય પ્રગતિય મુદ્દારાનું અલગ છૂપાયેલું છે. દારૂનિષેધની પ્રતિષ્ઠા
કેવળ નાચકારી છે શું ? આજ બધાં સાં રાષ્ટ્રીય સામ્યકારીને ઉભી થઈ
પરદી છે તે બધી નાચની નિશાનીઓ છે શું ? પ્રગતિ ધેરધેર જે દેહકાર
રેડિયા કરતા થયા છે તે પ્રગતિ આપાદીનું અલગ નહિ તો પ્રગતિ
પાપમાલીની નિશાની છે શું ? એનાથી તો પરદેશી સત્તાના પગ ભાંગવાના
જા પછી એ સત્તા દેહકારની દેહ કે નાચનની. [દુનિયાની કોઈ પણ
નૈતિક પ્રતિષ્ઠા એવી ન હોય કે જેમાં વિધાયક અને વિધાયક એવાં બે અંગ
એકબેકની સાથે પરાક્ષ અપરાક્ષ ગીતે જોતજોત થયેલાં ન હોય.]

૧૦. આપણી દેશ છે કે સરકારની સાથે મદદાગમન તોડવી. જે
સરકારની હકુમતમાં આપણું પુરોધાન વૃજમાં રોગાયુ અને આપણા
જમીન કલંક સાગ્ય તે અન્યાની હકુમતમાં આપણું શી રીતે તોડવી કરી
છેલ્લે ? તેમના ગાળાઓના ઉપવાસ આપણે શી રીતે કરી છોડીએ ?
વહીશાન જેમ કરી છોડીએ ? પારાઅજ્ઞાનો જેમ જાણીએ ?

૧૧. આ પત્ર જામે મરીનું અંતર કહેતું એ દાખરની નિશાની છે.
આપણું રાજ. આ પરાકાયા મુદ્દા છે, સરકાર નથી હાથ અને પગ
વાપરીનું તો ગાળા કહે આપણું એવી પડવાની નથી. આપણું
રવન તનનું કાંઈ પણ જાન હાથ ન આપણું માટે સરકારની મદદાગમન
તોડવી એ અંતર જે રવન છે આપણી પગ પુરોધાન જેટલું તાકાત હાથ
તોડ આપણું અંતર જાન રવન ? આપણું જરૂરે તસવાર જેટલું જાન તોડ
તો તસવાર હિન્દુસ્તાનના. હાથવન કરેલી પડન. તથા તે તાકાત આપણું તા

નથી. આપણા દરેકમાં એટલી તાકાત તો છે કે સરકારની 'તાલુક' ગિલકુલ ગંધ કરવી. સરકારનું કામ આપણી મદદ વિના ક્ષણ વાર ચાલવાનું નથી. હું દિન્દુ-મુસલમાન જાનેને કહું છું કે સરકારના કામમાં મદદ કરીને તેમના અન્યાયમાં કદિ મદદ ન કરશો, તમારા ધર્મને ખરાબ ન કરશો.

૧૨. જો અસહકારની વાત ચાલે તો સાચી સહકારની વાત ચલાવે જ પડે. સામાન્યનો આધાર પરસ્પર મૈત્રી-સહકાર ઉપર છે, એમાં શક જ નથી. જો મૈત્રી જ્યારે મને ખોટી લાગી-લાંબા અને ટૂંકા વચ્ચેની દોસ્તી લાગી-લારે જ મેં અસહકાર સૂચવ્યો. મિત્રતા જરોખરિયા વચ્ચે જ હોય, અને આપણે આખા જગતની સાથે મિત્રતા રાખવા માગીએ છીએ, તેથી તેઓના જરોખરિયા થવા પડેછીએ છીએ; તેઓનો ડર ભૂલી જવા માગીએ છીએ, તેઓના પરુજળને આપણે નીતિજળથી છતી લેવા માગીએ છીએ.

૧૩. આપણો અસહકાર એ જ મિત્રતાનો પાયો છે. જો સરકારની દાનત ખરેખર આપણને મિત્ર ગણવાની હોય તો અન્યાયો દૂર કરવા જોઈએ, તેમની વર્તણૂકમાં ફેર પડવો જોઈએ. તેમનું હૃદય પીગળવું જોઈએ. હૃદય પીગળે તો અનેક પાપોનો પશ્ચાત્તાપ કરે, પંજળને ન્યાય આપે, મુસલમાનોનો જખમ રૂઝવે, તિલક મહારાજને તેઓ દુશ્મન ગણે છે તેને યદલે તેમના નામને સહનતના સ્તંભ રૂપે માને, વાઈસરોયે તેમનું નામ સુધ્ધાં નહિ લેવાનો જે શુન્હો કર્યો છે તે શુન્હાની માફી માગે. તિલક મહારાજનો મોટામાં મોટો શુન્હો તો એ જ હતો કે તેમણે દીર્ઘદિગ્ધિથી જોયું કે જ્યાંસુધી આપણને અંગ્રેજ અમલદાર હલકા ગણે, ત્યાંસુધી તેમનો સંસર્ગ આપણને હાનિકારક છે, તેથી જ અંગ્રેજ અમલદારો તેમનું નામ લેતાં પણ અલકાતા જોવામાં આવે છે.

૧૪. જ્યાંસુધી તેમના મનમાં આપણી અવગણના છે, ત્યાંસુધી મિત્રતા વધારવાની માદીઓ આળપંપાળ છે. પણ અમલદારોનાં હૃદય યદલાવાની આશા રાખવાનો આપણને અધિકાર ત્યારે જ પ્રાપ્ત થશે કે જ્યારે આપણે પોતા આપણા ચારિત્ર્યજળથી તેઓના વેરલાવને છતી લઈશું. આપણે જ

તેઓને આપણા કરતાં જળવાનું માનીએ છીએ. આપણે તેઓના જેવા થવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. હકીકત તો એવી છે કે સામાન્ય મેળવવામાં અડિવાતાપણું નથી. સામાન્ય મેળવવામાં પર્યાજન, સામદામદામેદાદિ સક્રિયતાનો પ્રયોગ હોય છે. એમાં કંઈ નીતિનું માપ નથી. ઉત્તમતાનું માપ તો નીતિ જ છે, અને નીતિની પાછળ રહેલું સામાન્ય એ જ અર્થ સામાન્ય છે. એવું સામાન્ય મેળવવાનો રસ્તો હિન્દુસ્થાને અસહકારથી સ્વીકાર્યો છે. આપણો મામલો ખરો છે એમ આપણો પ્રતિપક્ષ પણ સ્વીકારે છે.

૧૫. [અસહકાર ઉપર એવો આરોપ મૂકવામાં આવે છે કે] કેળવણીલા શૈક્ષાને અસહકારમાં જોડવાનાં પ્રયત્નોમાં અસહકારીઓ નિષ્ફળ નિવડ્યા છે એ સાચું નથી. સિદ્ધિતવર્ગે અસહકારને આપ્યો છે તે કરતાં વધુ પ્રમાણમાં જવાબ આપવો જોઈતા હતો એ હું કહી શકું છું. પણ હું અવશ્ય કહીશ કે તેમને બહોળો ભાગ મળ્યો સંપૂર્ણ અસહકારી બની ચૂક્યો છે, જોકે પ્રત્યક્ષ અસહકારમાં પડવા જેટલું બળ અને તેટલાં આપભોજની તાકાત તેમનામાં નથી આવી. આમલમાં તો અમે આરંભથી જ કામ કરવા લાગી ગયા છીએ. એમને જ અમે અમારી મુખ્ય પૂછ ગણીએ છીએ, કારણકે અતે તેમને જ સ્વરાજ્ય મેળવવું રહ્યું છે. સ્વરાજ્ય એકલા શ્રીમંત કે બહુલા વર્ગની જ જોડે નિસ્પત ધરાવનારી વાત નથી એ બંને વર્ગે સ્વરાજ્યની દરેક યોજના આમળ પોતાના અંગત હિતસંબંધો માથે માનવા સ્વા આમ પ્રજામાં ઘટના પ્રમાણમાં સંયમ અને નાણીમ આવેલાં અમે જાણીએ છીએ, તે જ ધડીએ જરૂર જણાશે તો જે સરકારે તેમના કમ્યાણ સામુ કોઈ દહાડે ખરી રીતે જોયું નથી, અને જેણે તેમને હમેશાં નિચોવ્યા છે, અમર એવા નિચોવવાની સામે થવાનાં જ્યારે જ્યારે પણ ક્યાંય વિદ્વ પ્રજાએ બતાવ્યાં હશે, ત્યારે ત્યારે તેમને કાળા કેર વર્તાવી દબાવી દીધા છે, એવી સરકારને કરો આપતાં અટકવાની સલાહ આપતાં પણ અમે પાંડી પાંડી કરવાના નથી.

૧૬. સરકારને અટકાવી પાડવી એને અસહકારના મુખ્ય હેતુ તરીકે કોઈએ ક્યાંયે વર્ણવ્યો નથી. મુખ્ય હેતુ તો પ્રજાની આત્મશુદ્ધિ છે. અસહકાર એવી આત્મશુદ્ધિનું સીધું પરિણામ એ આવી શકે કે જે સરકાર

અમારા દુર્ગુણો અને દુર્બળતાઓ ઉપર જ નભતી હોય તે અટકી પડે. એ જ પ્રમાણે ગમે તે કારણસરનો પણ જ્યાં ક્યાં એ અસંતોષ જોયો ત્યાં તે અમારે કામે વાપરી લેતાં અમે આંચકા નથી ખાધો, એમ કહેવું એ પણ ભયંકર અર્ધસત્ય ઉચ્ચાચુ કહેવાય. જ્યાં વ્યાજબી કારણસર પ્રજામાં અસંતોષ જોયો ત્યાં તેના ટેકાથી અમારી અસહકારની હિમાયત અમે વધુ મજબૂત કીધી એમાં નવાઇ નથી. પણ ગમે તે કારણસર ફેલાયેલા દરેક અસંતોષનો પોતાના કાર્યને માટે ઉપયોગ કરી લેવાની લાલચમાં ન પડવા અસહકારીઓ કડક રીતે ખચરદાર રહ્યા છે. અમારા કાર્યને અમારે પોતાને હાથે નબળું ન થવા દેવાની ખાતર પણ અમે એવો રસ્તો લેતાં અચકાઇએ.

૧૭. પ્રજામતને ખરેખર નમતું આપતાં પહેલાં આ સરકાર આપણી પૂરેપૂરી કસોટી કરશે એ તો આપણે નિશ્ચયપૂર્વક માનવું જોઇએ. તેથી હજારોનાં ટોળાંમાં આગળ પડીને એ સરકારની જેલો ખદખદાવી મૂકવાની આપણી તૈયારી હોવી જોઇએ. જેલોમાં ચાહે મરકી ફાટી નિકળે કે કાંલેરા ફાટી નિકળે, કશાથી જ આપણું રવાકું સરખું ન ફરકવું જોઇએ. દેશમાં ગુલામી રૂપી નૈતિક મરકીનો જે રોગ અત્યારે ચાલુ છે, તેના કરતાં એવો કાંલેરા હજારગણો સહ્ય છે.

૧૮. પણ આપણી આગળ નબળાઈ એ એક જ જોખમ નથી. સરકાર જૂલમ કરી લોકોને ચીડવે અને લોકો ચીડાઈ જઈ અત્યાચારની સામે અત્યાચાર કરવાને તૈયાર થાય, એ પણ ખીક રહેલી છે. પરંતુ ખીજ બધી પોતાની જાત ઉપર જ ઉતારવી એ અસહકારનું એક લક્ષણ છે એ લોકો સમજે એમ હું ઇચ્છું છું. જૂલમ સહન કરવાની આપણી અશક્તિ અથવા અનિચ્છા એ તો એક જોખમ છે જ; પણ લોકો ભાન ભૂલી ગાંડા બની જાય એ જોખમ એથી અનેકગણું વધારે ગંભીર છે. આજે હિન્દુસ્થાનના દરેક દેશસેવકની મોટામાં મોટી ફરજ એ છે કે તોફાન થાય ત્યારે તે અટકાવવા છવના જોખમે પણ તત્કાળ વચ્ચે પડવું. તેમણે લોકોને કહેવું કે સરકારના સિપાઇ તમને બગાડવા આવે તો ન બગાડશો. તમારું ડાકું આપને પણ દિવાના ન બનવું.

૧૯. જ્યાં અસહકારની કાંઈ માત્રા જ્યાં પડ્યાંજ્યાં કામ ન જાય, જ્યાં જાંદુકી નહીં જાય, એ જાંદુકાગાને પણ જાંદુ જ રહેજે. જ્યારે આપણે અસહકાર કદી યાદીમાં લ્યારે જાંદુ કદાગી, તેની ઉપર પાસ ઉઠશે, અને આપણા જાગીતા તેની ઉપર રહેશે.

૨૦. એ અસહકાર સાંન છે. એમાં શાકીનો-પરિવર્તિ ઉપરોક્ત નથી, માથાં કાપવાનો નથી, ગાંધાં દેવાનો છે. અમને પ્રપે તેમ આપણા પ્રપે પણ અર્ચના પાળવાનો એ મર્મ છે.

૨૧. જિતેન્દ્રિય થયા વિના અસહકારની લડન લડવી કામ્ય છે. જે માણસ છબે જુદું બોલતો નથી, જંદુ ખાતો નથી, જે ખૂં જોતો નથી, જેની નજર સાફ છે, જે માણસને પોતાની સ્ત્રી સિવાય બીજી સ્ત્રી આ-અનુન સમાન છે, જેને પોતાનું મન કામ્યમાં છે, તે જિતેન્દ્રિય છે. આજે તો તમે નથી ઓરન કે નથી મદ. તમે તમાવાર ખેંચવાની વાન કરતા હો તો તમાવાર તમને મુનારક દો. ગાંધી અને તો સ્વચ્છ ભાગે છે કે તમે જિતેન્દ્રિય થઈ અસહકારના ઠરાવનો અમલ કરીને જ આગ્રહ થઈ શકવાના છો.

૨૨. રાજ્યકર્તાના એક પણ કાર્યમાં પ્રજાની એક પણ વ્યક્તિ સદાય ન કરે, તો એ ક્રિયા અસહકાર ગણાય. અસહકાર કેવા પ્રકારનો કેટલે અંશે કરવો પડે, એ દરેક વખતની પરિસ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. આ વેળા તો અસહકાર એવાં કાર્યોમાં જ થશે કે જે કાર્યમાં સદાય કરવાથી આપણે સરકારના અન્યાયમાં ભાગીદાર થયા ગણાઈએ. એથી ખિનાખો વિગેરે છોડી દેવા, નોકરીઓ છોડી દેવી અને જરૂર જણાય તો કર પણ નહિ આપવા એટલાનો જ સમાવેશ અસહકારમાં આ વેળા કરવામાં આવેલો છે. સરકારી ઇસ્તિલાકથી પ્રજાને હાનિ થાય તો તેમાં અસહકાર કરી યકામ, સરકારની નિયમથી પ્રજાને હાનિ હોય તો અને કેળવણીનો કર લેવાતો હોય તો એ કર નહિ આપી અથવા મહેતાજીઓ રાજીનામાં આપી અસહકાર કરી શકે કેળવણીનો કર નહિ આપવા રખી અસહકાર અગ્રેજ પ્રજામાના કેટલાકાએ થોડા વર્ષ પહેલાં કર્યો. જે વખતે પોલિસ ઇલાકિને અસહકારનો અમલ કરવાનું આવશે તે વખતે લૂંટારા, દારૂડિયા, બનિયારી એવા પુરોણથી સુરક્ષિત રહેવા પ્રજા ચક્રિતવાન થઈ હશે.

૨૩. ન્યાયોધીશોને પોતાની નોકરી છોડવા રૂપી અસહકાર કરવા પ્રસંગ આવશે ત્યારે તેઓનું કહેવાતું 'પુણ્ય કર્તવ્ય' પ્રજાએ નિમેલાં પં વગર શીએ અને આડંબર વિના કરતા જોવામાં આવશે. અસહકારને ગમેતેવો વ્યાપક અર્થ લેવા છતાં અધાધુધીની સ્થાપના રૂપી પરિણામ આવે એ મારી કલ્પનાની બહાર છે. સુવ્યવસ્થિત અધાધુધીને બદલે કેવળ ન્યાયની અને સુવ્યવસ્થાની જ સ્થાપના સંભવે.

૨૪. [આ ચળવળમાં લોકો કોઇ વખત સમયનો લાગ કરે પણ ખરા એવો સંભવ છે.] પોતાનું સમતોલપણ જોવાનો અને અનુભવ થયો છે તોપણ એ ચળવળથી એકંદરે લોકોનાં હૃદય વિશુદ્ધ બનશે એ નિઃસંશય છે. દિવસે દિવસે લોકોના હૃદયમાં અસહકાર વધારે વસતો જાય છે. તેને એક સિદ્ધાન્ત તરીકે જ માત્ર નહિ, પરંતુ એક અનિવાર્ય નીતિ તરીકે તેઓ સ્વીકારે છે. શાંતિમય અસહકારમાં હું જગદીશચંદ્ર બોઝની શોધો કરતાં પણ વધારે ચમકાવનારાં પરિણામો જોઈ રહ્યો છું. અસહકારીઓ તરફથી કોઇ પણ રીતે શાંતિનો ભંગ નહિ થાય, એવી સરકારને ખાતરી થાય અને અશાંતિ થશે, એવી શંકાને સ્થાન જ ન રહે તો તે જ ક્ષણથી સરકાર જાણે અજાણે કે ઇચ્છા અનિચ્છાએ પણ જરૂર પોતાનું સ્વરૂપ બદલશે. કઇ દિશામાં સ્વરૂપ બદલશે એ પ્રશ્નના જવાબમાં કહી શકે: અમે માગીએ છીએ તે જ દિશામાં—એટલે તેને પ્રજાના અવાજને માન આપવાની ફરજ પડશે. લોકો ખિલાફત અને પંજાબના સંબંધમાં ન્યાય મેળવવા ખાતર દદનિશ્ચયી રહી, આત્મભોગ આપી પોતાનું પુરુષાર્થ દાખવશે એટલે તેમને એનીમેળે પોતાની ઇચ્છા મુજબનું સ્વરાજ્ય મળશે.

૨૫. આધુનિક જમાનાના સંપૂર્ણ હક્કવાળી પાર્લામેન્ટથી હિંદુસ્થાનનું રાજ્યતંત્ર ચાલે એને હું સ્વરાજ્ય કહું છું. પછી તે અંગ્રેજોના કૃપાપ્રસાદથી મળે કે તે સિવાય મળે. પોતાનાં પ્રત્યેક કાર્યમાં પ્રતીત થતી, સ્વાર્થ અને લોભ રૂપી મલિનતામાંથી સરકારને વિશુદ્ધ કરવાનો આ ચળવળનો હેતુ છે. સોમાલીલાંડની માફક તેઓ હિન્દુસ્થાન પણ છોડીને ચાલ્યા જાય. સોમાલીલાંડના રાજ્યતંત્રમાંથી તેમને નફો મળતો બંધ થયો એટલે ત્યાંથી તેઓ નિકળી ગયા.

૨૧. આ તો છેક છેવટની વાત મેં કરી નાખી. વિદ્યુત્સથાનમાં એવું કંઈ બનશે એમ હું ધારતો નથી. મને તો લાગે છે કે અંગ્રેજો અનિવાર્ય બળ આગળ નમશે. ત્યારે લોકમતનું અરં સ્વરૂપ અને ચક્રિત પ્રગટ થશે ત્યારે તેઓ તેને માન આપશે. ત્યારે જ તેઓને, સહેનશાહના પ્રધાનો અને તેમના હિન્દ ખાતેના પ્રતિનિધિઓએ તેમને નામે ગૂજરેલા બધું કર કેરું તેમને જાન થશે. એટલે તેઓ આ બે અન્યાયો પશુ લોકોની ઇચ્છા મુજબ દૂર કરશે અને તેમની ઇચ્છા મુજબનું સ્વરાજ્ય પશુ આપશે, અને " પછી વાધ અને બકરી એકે આરે પાણી પીશે. "

૪. અસહકાર અને ખૂનામરડી.

૧. અસહકારને અનેક પ્રકારના દોષો દેવામાં આવે છે. મોટામાં મોટા દોષ તો એ કદાચવામાં આવે છે કે અસહકારને અંગે ખૂનામરડી તો જરૂર થશે. હું એમ કહેવાને ઇચ્છું છું કે જે મુસલમાનોને અસહકારનો આધાર ન હોત તો તેઓ ખૂનખરાણાના પન્થમાં ફારના ઉતર્યા હોત. હું કપૂલ કહું છું કે અસહકારમાં પણ જોખમ તો રહેલું છે. પણ અસહકાર વિના તો ખૂનખરાણો થયા વિના રહે જ નહિ; અને અસહકાર હોવાથી એટલું જ કહી શકાય કે તેમાંથી ખૂનખરાણાનો સંભવ ખરો. જે અંગ્રેજ, હિન્દુ અને ખીન્નઓ આ આગતમાં મુસલમાનોને ઉત્તેજન ન આપે તો ખૂનખરાણો થવાનો વધારે સંભવ રહે.

૨. જે ભાવથી હું અસહકારને જોઉં છું તે જ ભાવથી બધા મુસલમાનો નથી જોતા એ હું કપૂલ કહું છું, પણ તેઓની સાથે સ્પષ્ટ સમજુતી છે કે અસહકારની સાથે ખૂનામરડી ન જ હોઈ શકે, અને જોઈ મુસલમાન ભાઈઓ વેરભાવે અસહકાર ગ્રહણ કરે તે છતાં પણ તે વડે આપણે શુભ પરિણામ ઉપજવી શકીએ છીએ, અને ખૂનામરડીમાંથી ઉગરી જઈ શકીએ છીએ. બધાં સારાં કાર્યો ગમે તે ભાવે થાય તોપણ થોડું ધણું ફળ આપે જ છે. જે માણસ ખીટીથી કે ત્રજગ્નથી સલનું કે સંયમનું પાલન કરે છે તે માણસ પણ તેનો સ્થૂલ જ્ઞાન ઉઠાવી લે છે એ સત્કાર્યનો મહિમા છે.

૩. છતાં કેટલાકને મોટો ભય એ છે કે અસહકારથી ખૂનામરડી થયા વિના નહિ રહે. ખૂનામરડી કોઈ કાળે નહિ જ થાય એવું તો આપણે નથી કહી શકતા, પણ ખૂનામરડી ન થાય એવા બધા ઉપાયો લીધા પછી આપણે આપણા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહેવું જોઈએ એમ તો મને લાગે છે. ખૂનામરડી કરનાર અસહકારની રાહ જ જોઈને બેસા છે એવું આપણે

જાણીએ તો જલદ અસહકાર માફી માગ્યો જોઈએ. મારી માન્યતા તો એવી છે કે ખૂનામરદી અટકાવવામાં જ મુશ્કેલીઓની ઇતિહાસો છે. એ વાત નેએ એટલે દરજ્જે જાણી મવા છે કે ખૂનામરદી અટકાવવામાં જ રહેશે. તેઓ જાણે છે કે અસહકાર ખૂનામરદીની સાથે એક પડીતર પળ ન નખી શકે.

૪. આ રોપમાંથી મુક્ત રહેવું તદ્દન સરેવું છે. દરેક જગ્યાએ થોડા પશુ શાંતિ જાગવનાનું માણ્યો હોય તો મુશ્કેલી જાગવવામાં અસમર્થ ન જ આવવી જોઈએ. અસહકારમાં પ્રથમ પગથિયું જ મુશ્કેલી જાગવનાનું છે. જો આપણને મુશ્કેલી જાગવનાં ન આવડે તો આપણને અસહકારનો અધિકાર નથી.

૫. 'હાઈ કોર્ટ'ે આખા દિંદમાં ખૂનામરદી થતી હોય અટકાવી શકે ? તેનો જવાબ એ જ કે જેમ સેનામાં જે અધિકારી કંઈ અને તો મેનાનો ભંગ થાય તેમ જ જે આપણે એક બન્યા હોઈએ તો ખૂનામરદી ઇલાદિ અકરમાતો અટકાવવાની શક્તિ આપણામાં આવવી જ જોઈએ. તે મળના પહેલાં આપણાથી જુલો ઘરો, બુલો મુધારવી પડશે એ બધું 'હું' માનું છું, પણ તેટલો હાથ પ્રગળે પોતાની પર મેળવવો જોઈશે એમ પણ હું જાણું છું. તે કાનું મેળવવાનો આ ભાર પ્રસંગ છે એમ મને જણાય છે.

૬. અસહકારની સીડીએ ફલંમ મારીને આપણે નથી ચડવાના, પણ પગથિયે પગથિયે પોતાનો ભાગ જોના જોના ચડશે તો પડવાનો ભય ધણો ઓછો રહેશે.

૭. અસહકારમાં જોખમો તો છે જ તેમ છતાં તે વિના ખીજો ઉપાય નથી રહ્યો. જે ખિલાફતનો ગેરહત્તારી ફેસેજો અસમર્થ હોય તો કંઈક રસ્તો જોઈએ જ. અસહકાર રૂપી હથિયાર પણ ન હોય તો માત્ર ખૂનામરદી જ પ્રગળતી પામે રહે છે, અને ખૂનામરદીનો ઇલાજ તો દર્દ કરતાં બધું કર છે. કેમકે ઉદ્દેશ ગુસ્સાને સારૂ હોય સોધવાનો નથી પણ ખિલાફતના મામલામાં ન્યાય મેળવવાનો છે. ખૂનામરદીથી ન્યાય મળનાર નથી, એટલે અસહકાર સિવાય ખીજું હથિયાર જ નથી એવું મને તો લાગે છે.

૮. અસહકાર વિગેરે ઉચ્ચ શસ્ત્રો વાપરતાં આપણે ખીરજ વાપરતાં શીખવું જ જોઈએ. જે ગુરુશાળાં આવી જવાય તો ભારે હાનિ થઈ જાય. સરકાર ગુરુશાળાં આવી જાય એ પણ સહન કર્યું જ છૂટકો. જ્યારે જ્યારે રાજ્યસત્તાથી અન્યાય થઈ જાય છે, ત્યારે ત્યારે લગભગ દરેક વખતે સત્તાવાળા પ્રજા મર્યાદા છોડી દે અને ખૂનખરાળો કરે એવું ધાર્યું છે. જે પ્રજા એ દાવમાં આવી જાય તો પેલા અન્યાય ઉપરથી પ્રજાનું ધ્યાન પલટીને અશાંતિ તરફ દોરાય છે. ખૂનખરાળી કરનારાને દયાવવામાં રાજ્ય-પ્રજા એકત્ર થાય છે, અને અંતે પેલો અન્યાય ખૂણાઈ જવાય છે. અથવા અન્યાયની સામે પ્રજા હિલચાલ કરતી હોય છે ત્યારે તે હિલચાલને દયાવવા રાજ્યસત્તા ભારે પ્રયત્ન કરે છે, અને યોગેશ અન્યાયને ટાંકવામાં વિવેકની મર્યાદા ચૂકી જવાય છે. પરિણામ એવું આવે છે કે અન્યાયની સામે ચતી હિલચાલને દયાવવામાં રાજ્યસત્તાને ગાંડપણ આવી જાય છે.

૯. તેથી તમે જોશો કે ખૂનામરફી કર્યા વિના અસહકાર ચલાવી શકાય તો અવશ્ય ચલાવવાનો આપણને અધિકાર છે એટલું જ નહિ, પણ તેમ કરવાની આપણી ફરજ છે.

૧૦. આ સંગ્રામ નવા પ્રકારનો છે. જેઓ શાંતિને માનનારા છે, તેમણે પોતાના આત્માને નપાસતા થઈ જવું પડશે. તેણે કેવળ શાંતિનો ફેલાવો કરવો પડશે. આ લડત વેર વધારવાની નથી પણ વેર મટાડવાની છે. આ લડત મનુષ્યોને નોખા પાડવાની નથી પણ એકત્ર લાવવાની છે. આ લડત મિશ્રિત નથી પણ સારાસારને વિવેકપૂર્વક બાળવાની છે અને તેને નોખાં પાડવાની છે. [તેથી તેમાં ખૂનામરફીને ઉત્તેજનના કાર્યક્રમનો સહેજ પણ સમાવેશ નથી એ તો હિવા જેવું સ્પષ્ટ છે.]

૧૧. આયર્લાંડના સીનફેનનો દાખલો કેટલાક લે છે અને કહે છે કે ત્યાં અસહકાર અને ખૂનામરફી સાથે જ ચાલે છે. સાથે ચાલે છે એ ખરું છે, પણ આયર્લાંડને તેથી હોમરૂલ મળતું નથી. અને આપણી અને આયર્લાંડની વચ્ચે ઘણો ભેદ છે. આપણે ખૂનરેણું રહિત અસહકારથી સહેજે આપણી ઇચ્છા પાર પાડી શકીએ અને ખૂનરેણું થાય તો અસહકાર એ જ વેળા અટકી પડે. હિંદુસ્થાન જેવા મોટા પ્રદેશમાં ખૂનરેણુંથી લેણા

પોતાની મુસદ્દા પાર ન પાડી કો અને કોન અસહ્યાર જેવ ન જાણા
મોટા દેશનું રાજ્ય કોઈ ચલાવી ન જ શકે.

૧૨. એટલે જૂનરેજ થતી રાજવામાં આપણી મોટામાં મોટી ૧૯૬ છે.
જૂનરેજ થાય તો તે અટકાવવાને આજ આપણે જ કરનારને મરદ કરવા
થઈ જાયએ-થવું જોઈએ. જૂનરેજ થાય તો આપણે કામની ઉપર અમર
નથી મેળવી સમ્યા એમ જ મણાય.

૧૩. તોહાની કોમિ તથા મવાણીવર્મ એમ માને છે કે ગાંધી જૂનામરણી
કરવા તો હચે છે, પણ એ મોટા માણસ એટલે એમનાથી કંઈ એમ ન
હોવાય, તેથી જ્યારે એ કહે કે જૂનામરણી ન કરવી ત્યારે આપણે એનો
અર્થ ખડાવાનો કે જૂનામરણી કરવી. એમને કું સાફ કહી દઉં કે
એવો અવળો અર્થ તમારાથી ન કઢાડી શકાય. એનો અવળો અર્થ
કઢાડી ૧૯૧૬ ના એપ્રિલમાં તમે બેનિર્દોષ માણસનાં જૂન કર્યાં, તમે એવો
અર્થ ન કઢાડ્યો કે ગાંધી તો મોટા માણસ છે. એ કહે કે મહાન ન
સગમવાવાં ત્યારે મહાન સગમવાવાં, એ કહે કે તસવાર ન ચલાવવી ત્યારે
તસવાર ચલાવવી, એ જ તમારું કામ છે. બાદ રાખજો કે ફરીથી તમે
એવી બૂઠ કરશો તો તે વખતે તમારી તસવારને ગાંધીની મરદન પર ફરવાનું
હશે. જે ગાંધી તમને પોતાના સર્વા માને છે તે તમને કહે છે કે એ કંઈ
કહે તેનો તમે અવળો અર્થ કરશો તો એના પોતાના મગ્ય પર છરી ફરશો.
તમારી એવી બૂઠના નિયારમાત્રથી પણ કું થરથરી જાઉં છું. જો
સુસધમાન ખિલાફતનો, દિન્દુઓ દિન્દુધર્મનો અને એ બને દિન્દુધર્મનો
બચાવ કરવા હચ્છતા હોય તો તેમજો સિંદ બનવું જોઈશે; ઘેટાં બચે
નહિ પાકે. આપણે બહુમાથી નથી કરવી. એમ કરીને આપણે ધર્મને
અને ઈસ્લામને બચાવવા નથી માગતા. આપણે તો જર્વામર્દી બતાવવી
છે. આપણે દગાનો મુકાબલો દગાથી નથી કરવો, જૂનીને મારવો નથી
પણ મરવું છે. આ વાત તમે જાણી અને સમજી લેજો.

૧૪. માંસ પોતાનો ધર્મ અને તસવાર ખેંચવાની ના કહે છે. કું
કાંઈને મારી નાખવા નથી હચ્છતો. દિન્દુધર્મને બચાવવા કું મરી જાઉં
પણ કાંઈને મારું નહિ. મારી અને અધીલાઈઓની વચ્ચે ફરક છે. હતાં

હું એમને સમજાવી શક્યો છું કે અસારે. તત્કાલ ન જોગવી એ આપણું કામ છે.

૧૫. મુસલમાનોને પણ હું એ જ કહી રહ્યો છું. તમે તત્કાલ ઉપાડશો તો તમે જ મરશો. ઇસ્લામને તેઓ તત્કાલ નથી સ્વતંત્ર કરી શકવાના. તત્કાલ તેને વધારે જોખમમાં નાખશે એમ હું માનું છું. તમારામાંથી કોઈ ગાંડા બનશે, મકાન બાગશે, કોઈ કોઈ અંગ્રેજનું ખૂન કરશે તો તમે છક્કડ ખાશો. આપણે ઇજ્જત નથી, રશિયા નથી, આયર્લેન્ડ નથી. આપણી લડત શત્રોની નથી. અસહકાર જ આપણું શસ્ત્ર છે. અમને પકડશો તો તમે બધા ડરીને બેસી જશો એમ સરકાર માને છે. તમે સરકારને બતાવી શકા છો કે તેઓ આમ વાણિયાનો હિસાબ કરે છે.

૧૬. જો અસહકાર ખરેખર ખૂનામરકી વિના જ ચલાવવો હોય તો આપણે ખૂનામરકી બંધ કરવી આપણી પ્રથમ ફરજ સમજીએ. જો ખૂનામરકીના લાગતો દાવો કરવા છતાં ખૂનામરકી છૂપી કે ઉઘાડી રીતે પસંદ કરીએ તો આપણે દુગો જ કર્યો કહેવાય. આપણે શાહુકાર-ખાનદાન હોવાનો દાવો ન કરીએ અને ગુન્હા કરીએ એ એક વાત છે, અને ખાનદાન હોવાનો દાવો કરીને ગુન્હા કરીએ તે બીજી વાત છે. કાળામાં કાળું નથી દેખાતું પણ દૂધમાં કાળું તરત દેખાય, તેમ જ જ્યારે આપણે ચોકખા હોવાનો દાવો કરીને મેલા થઈએ ત્યારે આપણી ઉપર જગત થૂંકે. 'આપણે તો ધર્મયુદ્ધમાં મર્યા છીએ,' 'આપણે શાંતિથી જ કામ કરવું છે,' 'આપણે જાતે જ મરવું છે, આપણે કોઈને મારવાના નથી,' આવી આવી પ્રતિજ્ઞાઓ કરીને પછી આપણે મારીએ તો આપણે જગતને, પોતાને અને પરમેશ્વરને છેતરીએ.

૧૭. પણ આજે પ્રલક્ષ જે સ્થિતિ વર્તી રહી છે તે તરફ પણ આપણે દુર્લક્ષ ન જ કરીએ. આપણા ધનવાનમાં ધનવાન માણસો આજે કનેક્ટરો અને કમિશનરોની છતરાળ વહોરતાં ડરી રહ્યા છે. કેટલાક તો ગ્રામાણિકપણે અસહકારના વિજયમાં જોખમ જોઈ રહ્યા છે. તેમને લાગે છે કે અસહકાર સફળ થાય તો ઓછામાં ઓછું તરતને માટે તો અંધાધુંધી, ખાનાખરાળી ને જનમાલનો નાશ પ્રવર્ત્યા વગર રહે જ નહિ. આવા લોકોને આપણે

ધીરજ ખોતાં મનસા વાચા કમણા અહિંસાની ભાવનાથી આખા દેશના વાનાવરણને ભરી દબને ખંત અને ઉદ્ધોષથી તેમનાં મન છતી લેવાં.

૧૮. ૩૨ રાખવો એ આપણી અર્થાંતિ, આપણો ચેરભાવ મુચવે છે. આપણે જેને દુશ્મન માનીએ તે તો જરૂર દુશ્મન બને જ. જે દુશ્મનને પશુ મિત્ર ગણી વર્તીએ તો તે કાળે કરીને મિત્ર જરૂર થાય. માણસ વિચારે તેવો બને છે. જેવું કરે છે તેવું લણે છે. મિત્રતા કરે અને દુશ્મનાવટ લણે એ બનવાનેમ જ નથી. આપણો અસહકાર એ દુશ્મનને પશુ મિત્રનાથી છતવાનું સાધન છે.

૧૯. ખૂનામરડી થાય તો પ્રભુ અસહકાર ન ચલાવી શકે. આખા હિન્દુસ્થાનમાં ત્રાસ ચાલે અને પ્રભુ પોતે જ ડરી જાય અને અસહકાર કરનાર પછી તો કોઈ રહે જ નહિ. આટલું તરત સમજી જવાય તેવું જ અને અસહકાર ચલાવી રહેલા મુખ્ય માણસો આ વાત સમજી ગયા છે, તેથી જ ખૂનામરડીરહિત અસહકાર ચાલે છે.

૨૦. પશુ હું જાણું છું કે કેટલાક મુસલમાનો આવા ખૂનને પસંદ કરનારા છે. હિન્દુ પશુ તેવું માનનારા છે એમ હું જાણું છું. આયર્લાંડમાં આઝાદી ખૂનામરડીનો હિસ્સો ધણુઓ હેનથી વાંચે છે. ધણુ માને છે કે બૉમ્બ ન ફૂટન તો બંગાળ પાછું સંધાત નહિ. ખૂનથી કાયદો થયો છે એમ કોઈ માનનારા છે. હું તો અવશ્ય મારું છું કે ખૂનામરડી કરવાથી કાયદો થતો જ નથી; અને કેટલીક વેળા કાય્દિક કાયદો થયો દેખાય છે તે છેવટે ગુસ્સાનકારક નિવડે છે. અંગ્રેજોની છતને હું દાર મારું છું. તેઓમાં પાપ વધુ છે. લોભ, દંભ, ક્રોધ, ગુહ, અન્યાય ખૂબ વધનાં આપ્યાં છે. મદનો પાર નથી. જમનાને આવા અવશ્યો ખીસવવા હવે અવશ્ય જ ન રહ્યો. અન્યાય કોની ઉપર કરે ? ક્રોધ ક્યેં કામ શું આવે ?

૨૧. પશુ જેઓ ખૂની છાત્રને માનનારા છે, તેમને પશુ એટલી તો અરજી હું જરૂર કર કે તેઓ બે પોરે ન જ ચડી શકે. આ તો નિઃશસ્ત્ર અસહકાર ચલાવવાં અવશ્ય તેના ત્યાગ કરીએ

૫. તલવારની નિષ્ફળતા.

૧. હથિયાર લઈ બળવો કરવામાં મને શ્રદ્ધા નથી. તેથી તો દહીં
કરતાં હવા વધારે ભયંકર થાય છે. તે વેર વાળવાની અધીરાઇ તેમ જ
શુસ્સાની નિશાની છે. વળી આતું પરિણામ પણ સારું નથી આવતું.
જર્મની સામે મિત્રરાજ્યોએ તલવાર ખેંચી તેનું પરિણામ જૂઓ !
મિત્રરાજ્યોએ જેવા જર્મનીને પહેલાં ચિતર્યા હતા તેવા જ પોતે પણ નથી
થઈ ગયા છું ? આપણી પાસે તો એથી સારો ઇલાજ છે. આ ઇલાજમાં
સંયમની તેમ જ ધૈર્યની જેમ જરૂર છે તેમ જ દહ નિશ્ચય-ઇચ્છાશક્તિની
પણ અપેક્ષા છે. આ ઇલાજ એ કે અન્માય કરનારને મદદ ન કરવી. કોઈ
પણ જૂઝમગાર દેવળ બગથી જ કોઈને છતી ચડ્યો નથી. સામે થઈ
માફ પરિણામ ભોગવવા કરતાં ઘણા લોકો જૂઝમીની ઇચ્છાને અધીન
થાય છે. દમ દેવો તે જૂઝમીની ખરી મૂડી છે. પણ ઇતિહાસમાં એવા
દાખલા છે કે જેમાં જૂઝમી પાતાની ઇચ્છાનો સ્વીકાર સામાવાળા પાસેથી
નથી કરાવી શક્યો હિન્દને અને એમાંના એક માર્ગ લેવાનો રહ્યો છે. જે
પંગભટ્ટની સરકારે અસહ્ય અન્યાય કર્યા હોય અને હટ્ટે કમિટીના રિપોર્ટ
નથા તે વિખેત. એ ખરીત એથી જ અન્યાય કરવાનાં નિયુ એથી આપું
પાપ કર્યા નથી એવું હોય, તે અ.વ.નુ.અ. સરકારી અ.વ.નુ.અ.અન્યાયને
વશ થયેલી સરકાર પાસે રહેશે. પણ તે સરકારે આપણને આપણે
કર્યા, પણ તે સરકારે આપણને નહીં આપણે, અને આ અ.વ.નુ.અ.કે
સરકારે આપણને આપણે નહીં આપણે, આપણે સરકારે પાછો
આપણે સરકારે આપણે નહીં આપણે, આપણે સરકારે

1. 1990년대 초반부터 시작된 '신자유주의' 정책의 영향으로, 대기업과 중소기업 간의 격차가 심화되었다.
 2. 1997년 외환위기 이후, IMF의 압력으로 실시된 구조조정으로, 많은 중소기업이 파산 또는 인접기업에 흡수되었다.
 3. 2000년대 초반부터 시작된 '신자유주의' 정책의 영향으로, 대기업과 중소기업 간의 격차가 심화되었다.
 4. 2007년 글로벌 금융위기 이후, IMF의 압력으로 실시된 구조조정으로, 많은 중소기업이 파산 또는 인접기업에 흡수되었다.
 5. 2010년대 초반부터 시작된 '신자유주의' 정책의 영향으로, 대기업과 중소기업 간의 격차가 심화되었다.
 6. 2015년 글로벌 금융위기 이후, IMF의 압력으로 실시된 구조조정으로, 많은 중소기업이 파산 또는 인접기업에 흡수되었다.
 7. 2020년대 초반부터 시작된 '신자유주의' 정책의 영향으로, 대기업과 중소기업 간의 격차가 심화되었다.
 8. 2023년 글로벌 금융위기 이후, IMF의 압력으로 실시된 구조조정으로, 많은 중소기업이 파산 또는 인접기업에 흡수되었다.

જૂઠી તાઢીમથી, દોંઢિવારીથી, બઢાડુરીથી ઘડત મઢાવે છે. તેમની સામે તમારે ઉઢા રહેવું સેવ તો તમારે દોંઢિવારી, બઢાડુરી અને તાઢીમ જેઢવણી નેઢઢએ. ગુરસામાં બાવીને તમારા સરઢરના હઢમને તમે તામે ન ઢાઓ તો તમને હસેઢ નહિ મઢે. ગુરસામાં બાવવાથી ઢણા ઢમિને ઢન્સાઢ નથી મળી ઢાઓ. ખુઢ તે જ માણસને ઢન્સાઢ બાવે છે જેનામાં તઢબીર છે, હિંમત છે, સામે રસે કામ લેવાની ઢક્તિ છે, ઢણુ ગુરસો નથી. ઢું હરીથી ઢડું ઢું કે બા કુરગાની તઢવાર ખેંચવાની નથી. તઢવાર ખેંચવામાં મુસલમાન ઢરા છે. ઢું તેમની તઢવાર મુગારઢ મણુ ઢું, ઢણુ તેમને સમજવવા માથું ઢું કે તઢવાર વાપરવાની તાકાત નેઢઢતી હોવ તો તમારે મરવાની તાકાત નેઢઢશે. ઢંજળી તઢવાર ખેંચી જલે છે ઢણુ ઢું તેને બાડુતી તઢવાર ઢડું ઢું. ઢું એ તઢવારથી કોઢને ઢરાવી નથી ઢકતો. તમારી તઢવાર તમારા કરતાં વધુ કુઢગતાથી તઢવાર વાપરનારની સામે નકામી ઢઈ ઢડે છે, અને તમારા હાથમાંથી તઢવાર મઢઈ કે તમે નકામા ઢઈ ઢડો છે. તમે તમારી તઢવાર આનમાં રાખીને ઢડી ઢાઢા એવો રસતો મે રોઢી કહાજો છે અને ઢામે છે કે તમે તઢવાર વાપરગો તો હારગો એટલુ જ નહિ, ઢણુ તમારાં જીપુઓ ઉપર તમારી તઢવાર આઢગે. તમે જન આઢમ-તા-એવાન (અસહકાર) ની ખૂબી સમજવા મામતા હો તો માઢ કહેવું માનજે. કુરાને-ચરીફ જાણવાનો ઢું હાવો નથી કરતો, ઢણુ તમારા ઉલેમાઓએ જ કહ્યું છે કે આઢમ-તા-એવાન એક ઢારે મકારની જેહાદ છે. તઢવાર ખેંચીને ઢણુ મરવું છે, આઢમ-તા-એવાન ક્રીન ઢણુ મરવું છે. તો જેમાં ઢારકાને મારવાપણુ નથી રહેવું તેવું આઢમ-તા-એવાન મહણુ કરીને ચામાટે કુરગાની ન ઢડો.

૩. જ્યાંસુધી, મુસલમાનો દ્વેષિ સારદિન અસહકારને અંધારેલા છે ત્યાંસુધી તેમને એવા વિચાર પણ ન આવવો જોઈએ કે નલવાર હિંદાવવાથી

કાંઈ કાંઈ કરે, જો કંઈ જાણે કુશળ કરી છે, પણ ખેડવાદ માણ્યને મારીને ને, જાણે કુશળની વગર અને પામવી સીધીને જ વિનંત ન આપવાના પડે. પરંતુમાં તકાવરના વિષયમાં ગરવાનગી છે ખરી, પણ આવી રીતે મેરા 'કેશવમણી' લેખકમમાં પણ ન હોય એમ મારી ખાતી છે અને હું મારું પુત્રે કહેવાએ પણ મારી માન્ય અને ડંકા આપે. તમે (મિ. રોડે કુશળમણી) જે વિષયે વિસ્તારિત અરુણકારના સિદ્ધાન્ત તથા તાલવાદ વિષયમાં નિબંધ કરે તે વિષય જરૂર તમે કરેક પુરોષિયન એ, પુરોષે પાકડો મેળવણી આપે. એકાદાંદે તેમની જિંદગી કોષમમાં છે. પણ એક નિયમ કરવાનો નમને વખત ન આપે એવી હું આશા રાખીશ.

૪. સાહેબમાં મદમદઅલીએ તમારે તલવાર વાપરવાની વાત કરી તારે કોઈ કદારે 'જે તે બોલ્યા તે થાઓ'નો અવાજ કહાઓ, તેથી મને દુઃખ થયું છે. તલવારને માટે સામાન તૈયાર નથી ત્યાંથી તલવારથી હાનિ જ રહેતી છે. મેં તો મારો વિચાર આપરને માટે જતાવી દીધેલો છે. મારે માટે તો હું તલવારનો ઉપયોગ કદિ લેતો નથી. મદમદઅલીને માટે આ શરૂનો મામલો છે. તેમને પણ અતે તલવારની નિષ્ફળતા જણાય એમ હું ઉમેદ રાખું.

૫. [તલવારનો ઉપયોગ કરીને તમે શું કરશો ?] આજે તો એક અંગ્રેજને કાપીને હવેરો જલિયાંવાલા બનાવશે પણ સ્વતંત્રતા નહિ મેળવી શકા. તલવારથી મુકાબલો કરવા આડતા હો તોપણ કુરબાની અને તાલીમની જરૂર છે.

૬. [જો તમે કુરબાની નહિ કરો, અને તાલીમ પણ ન મેળવો અને દેશના નેતાઓ પકડાય] તે વખતે તમે તોફાન કરો, મકાન બાળો, રેલ્વેના પાટા ઉખેડો તો જાણ હારી જશે. તમે આરંભ નથી તેથી હું તમને આમ કહું છું. તમને તો લાકડી મારતાં પણ આવડતી નથી. ગધેડાને લાકડી મારી અથવા ઘરમાં જાન લાકડી મારી એ લાકડી મારતાં આવડયું ન કહેવાય. જો તમે લાકડી મારતાં આવડે છે તે તો હવેરની સામે ઝૂકી શકે છે, પરંતુ એવા તમે નથી તેથી તમને સલાહ આમ આપી શકાય.

૭. આપણે સિદ્ધ પદ્ય બૂલી પેટી બની ચલા છીએ એટલે આપણે આવણી અથવા ધજમનો ઘમધો ન લઈએ. તેવા જનવા જનશુ તો રાજામાં પરીશુ સરકાર પોતાનું તેજ બતાવશે અને તેમાં કાંઈ ખોટું નથી. હું પેલે સરકાર હોઉં તો લોકોને પકડું. જો સરકારને હકુમત ચલાવવી હોય તે સામાન્યનારને પકડે, તે તેનો ધર્મ છે. એટલે જ્યારે સરકાર તેનું તેજ બતાવશે, ત્યારે તમે તોફાન કરશો તો હારશો તમે એવી રીતે જો તેને ડરાવવા બેસો તો તમે ડરપોક છો. હિંદુસ્થાનને આપણે ઊડાવવું હોય તો આપણે સિદ્ધ બનવાનું છે.

૮. [સિદ્ધ બનવું એટલે હિંસાચિત્તિ ધારણ કરવી એ નથી; પરંતુ ખરે સિદ્ધ તો એ છે કે મારવાનું બળ હોવા છતાં મારતો નથી, નિહર ચઢીને ઉભો રહે છે, અને મરે છે, જીવે છે, લાંબુથી તો તે સતત પ્રવલનવાન રહે છે પણ કદિ હિંમત ઊડતો નથી.]

૯. જર્મનીની સાથે જંગ શરૂ થયો ત્યારે અંગ્રેજોએ એમ ધાવું હતું કે જે માસમાં લડાઈ પૂરી થશે. લડાઈ કરીને ફિટમનનું ખાણું બહિનમાં ખાવાની ઉમેદ રાખી હતી. ૧૯૧૪નો ડિસેમ્બર માસ ગયો અને ૧૯૨૦ના ડિસેમ્બર સુધી લડાઈ ચાલી, તેથી શું અંગ્રેજી પ્રભુ હારી? લીજ ખોલું, નામુર ખોલું, કાન્સમાં લગભગ પારીસ સુધી જર્મન ફરી વળ્યા. શું કાન્સે મીનો ભર્યો? જર્મન સૈન્ય જાહેર લાંબુથી લડેલો દાર્થો ગણાય જ કેમ? દરમિયાન અનેક બુદ્ધો રચાય, અભિમન્યુના કેદાં બંધાય, પણ કુંગરો ખોલાય, પલ્લી ખાઈએ ઉપર પૂરો બંધાય. એમ જ મનુષ્ય પડાય અને પ્રભુ પણ પડાય. શું પ્રવલન કરતો હતો પાછો પગા ફરે તે આત્મા નાશ નથી પામતો? એવા અભ્યુત્થાનના પ્રવલનના જવાબમાં કૃષ્ણે અતિ પ્રેમનું સંબોધન વાપરી જવાબ આપ્યો કે 'પ્રવલનવાનની કુર્ચાંતિ તો ધાવ જ નહિ.' સંસ્થામાનો જ નાશ હોય. આપણે અસહકારને વિષે વિશ્વાસ જ ન દોષ તો આપણે શરૂ કરી ચાલ્યા.

૬. અસહકારમાં શાંતિ.

૧. અસહકારને હું અનેક અંતરાયો પર છત મેળવીને મહા પ્રયાસે ચડવાની 'સ્વર્ગ'ની સીડી, સમજું છું. જે માત્ર અંધાધુંધી જ પેદા કરવાની આ અવૃત્તિ હોત તો તો એ ચપટી વગાડતાંની વારમાં બની શકે એવી બાબત હતી.

૨. અસહકારનું મુખ્ય અને મોટું પદ શાંતિ-અહિંસા-અમન છે. જેઓ શાંતિનો ભંગ કરે છે તેઓ જ ખરા સહકારી છે. જેઓ શાંતિનો ભંગ કરે છે તે બીજી બધી શરતોનું પાલન કરતા છતાં પણ અસહકારી ન કહેવાય. અને અસહકારીનાં તીરો સહન કરીને પણ શાંતિ જાળવનાર સહકારીને હું અજાણપણે રહેલા અસહકારી તરીકે જ ગણું છું. વિનીત પ્રક્ષની મદદના કરતાં અશાંતિ કરનારાની જ સરકારને વધુ મદદ મળે છે. જે-ચાર અમલદારોને ગૂમાવીને જે અસહકારને તોડી શકે તો સરકાર તેટલા અમલદારોને સહેજે જતા કરે તેમ છે.

૩. હું ઘણી વેળા લખી ચૂક્યો છું કે શાંતિ વિના સ્વરાજ્ય કે ખિલાફતનો ફાયદો અસંભવિત છે. વકીલ વકીલાત ન છોડે, વિદ્યાર્થીઓ નિશાળ ન છોડે, બીજા લોકો પોતપોતાને લગતો અસહકાર ન કરે તો ચાલે, પણ કોઈ શાંતિનો ભંગ કરે તે તો ન જ ચાલે. હિંદુ-મુસલમાનની મિત્રતા, શાંતિ અને સ્વદેશી એટલે રેડિયો એ ત્રણ તો અનિવાર્ય શરતો છે. પણ તેમાં જ શાંતિ મુખ્ય વસ્તુ છે. રજાખજા માણસ ખાદી ન પહેરનારા રહે છતાં ઘણા પહેરના યદ્યપ્ય તોપણ ચાલે, થોડા હિંદુ-મુસલમાન વડે તે પણ સહન કરી શકાય, પણ શાંતિનો તો એક માણસ પણ ભંગ કરીને ખૂનખગાવી કંઈ તે અશક્ય છે, તેથી દેશને ભારે નુકસાન થાય જ. શાંતિનો શરત એના સંસ્ત છે. અસહકારી, શાંતિ એ વિનય અને જાગૃતી સ્વાર્થભાગ વ્યાપક નથી. જો તો જેઓ બહાર રહ્યા છે તે એ પણ આવી મગફળી જ મગફળી.

૪. આ દિવ્ય શાંતિ એટલે જડવા નહિ, મૂઢતા નહિ, દુર્બલતા નહિ. એ તો શુદ્ધ ચેતના, જ્ઞાન અને સરવીરતા, કાયાને પથર રૂપ ગણીને જે વિહાર કરે તે એક જ સ્થળે બેઠો છતાં જગતને હલાવ્યા જ કરે. પથરને કોણુ મારે ? પથરની રજ કરો તો યે તે મારી ન માગે. પણ એ ધર પણ ન ચલે. જેમ મારો તેમ થાકો, જેમ મારો તેમ તે ધર ચલવાની ના પાડશે; એવી જેણે પોતાની કાયા કરી હોય તેને હરાવનાર આ જગતમાં કોણુ હોય ? મનુષ્યમાં પથરનો અને ધ્રુવનો મેળાપ થાય છે. મનુષ્ય એટલે ચેતનામય પથર, તેથી જ સાત્રોએ શીખવ્યું કે તે જ પૂરો જીવો જેણે પૂરું દેહદમન કર્યું. એટલે શાંતિનો અર્થ દેહદમન. આપણે કાયાના, શરીરમુખના ગુલામ થયા તેથી આપણે સરકારના ગુલામ બન્યા. જે આપણે કાયાને જીતીએ તો ગુલામીમાંથી છૂટીએ. તેથી આપણે જેટલે અંશે શરીરનો મોહ છોડીએ તેટલે જ અંશે સ્વતંત્રતા મેળવીએ.

૫. સરકાર આપણને શું દબાવશે ? તેની ગરજ મેલીએ તો તે શું કરે ? તેના પૈસાની, તેણે યોગેથી શાંતિની, તેણે યોગેશાં સુખની દરકાર આપણે ન કરીએ તો આજે ગુલામીમાંથી મુક્ત થઈએ. જેમ ધણું જમનાર માણસ અપચો ન અટકાવી શકે તેમ ધણું તીખું બોલનાર અશાંતિ ન અટકાવી શકે. ધણું ખાનારને કંઈ અપચો મમતો નથી તેમ તીખું બોલનારને પણ અશાંતિ ન ગમતી હોય ખરી. એમ છતાં બન્નેને પોતપોતાની મર્યાદા ન સમજે અથવા ન જાણે તો ધારેલું પરિણામ ન જ લાવી શકે. આપણમાં હજી અશાંતિ કોઈકોઈ જગ્યાએ ભરી છે તેનું કારણ જ એ છે કે આપણે હજી તે અટકાવવાનો ઉપાય લીધો નથી. વિચારમાંથી વાચા અને વાચામાંથી કર્મ એમ એક પછી એક પરિણામ આવ્યાં જ કરે છે. જે આપણે વિચારને ન અટકાવીએ, વાચાને ન રોકીએ તો પછી એ બન્નેના પરિણામને રોકવાનો પ્રયાસ પણ મિથ્યા છે. તેથી જ સ્પષ્ટીકરણ કરવું પણ છે કે વિચારમાંથી યે આપણે અશાંતિને કહાડી નાખવી જોઈએ.

૭. હું જ્યાંમુખી વિચારમાં અશાંતિ રહેલી છે, ત્યાંમુખી તે વર્તનમાં આવવા સંજવ છે. તેથી વિચારમાં પજુ તેન દોષ તે શ્રેષ્ઠકર છે. શાંતિ નિ

સરકાર સામે કોઈ પણ લીધેલું પગલું આપણને જ સુકસાન કરશે. કાયદાનો સ્વચ્છંદી ભંગ એ સરકારની સાથે પૂરા સહકાર વિના બીજું કશું નથી. શું આપણે હજી સમજ્યા નથી કે આ સરકાર કેવળ આપણું નબળાઈઓ ઉપર, આપણી કાયદાઓ સ્વચ્છંદે તોડવાની આદત ઉપર આપણી મારફત ઉપર નભે છે ? વડીલોના અસહકારથી સરકાર જોટલ નબળી થઈ છે તેના- કરતાં વધારે નબળી આપણી શાંતિને લીધે થઈ છે. વડીલવર્ગના સહકારથી સરકારને જોટલું જોર મળે છે તેના કરતાં શાંતિભંગથી વધારે મળે છે, કેમકે તેથી સરકારને અભ્યાસ કરી, તાત્કાલિક વર્તણૂક, પોતાનો અમલ વધારે કાયમ કરવાની તક મળે છે. એટલે એક ઠેકાણે અવિનય અને બીજા ઠેકાણે વિનય એ તો દૃષ્ટીને દાંકણીમાં ઉધરાવ્યા જેવું થયું-ધોઈને મેલ ચડાવ્યા જેવું થયું. કાણુ લોટામાં ગમે તેટલું પાણી ભર્યા કરો તેપણુ ન રહી ચકવાનું, તેમ જ અવિનયી વાતાવરણમાં ગમે તેટલો વિનય રેડ્યા કરીએ તેપણુ એ વિનય નિરથક જવાનો. પ્રથમ તો આપણે આખા હિન્દુસ્થાનમાં વિનયી-શાંત વાતાવરણ પેદા કરવું જોઈએ. સારે નસીબે કે કમનસીબે આપણો તો એ દાવો છે કે આખું હિન્દુસ્થાન આપણી સાથે છે, અસહકારી છે આપણો દાવો એ છે કે મહાસભાને હકારે ચડેલા લાખો માણસો આપણી સાથે છે એટલું જ નહિ, પણ બહાર રહેલા કરોડો પર પણ આપણી એવી અસર રહેલી છે કે તેઓ પણ આપણી સાથે જ છે. આપણે એવો દાવો કર્યો જ છોકો. જો લોકો આપણી સાથે ન હોય તો સ્વરાજ્ય કોને સાર મેળવવાનું રહ્યું ? જો તે લોકો સરકારની સાથે હોય તો આપણે તેઓને જગાડકારે સ્વતંત્ર કરી ચકીએ ! [પગલું પુણ્ય કરાવવાની અનીનિર્માયી નિદાવવા ઇચ્છનારા આપણે બીજાની ઉપર કેમ નિરજીવન કરીએ !] આપણી આજની સ્વરાજ્યની અગવળતા, ખિલાફત અને પંડતની અગવળતા આધાર જ એ વાત ઉપર છે કે આપણે લોકોનું દુઃખ કતરું કરીએ છીએ અને લોકોને પસંદ પડ્યાં છે એ સાધનોનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છીએ, અર્થાત્ લોકો શાંતિથી જીવ મેળવવા ચાહે છે.

૮. જો મારી ઉપર આ ન્યાય નાનો દેવ તો મે-આપણું જ નીર જીવ કરી છે. જો શાંતિમાં વિવાદ થવાનો અવન આખા જોટલા જ જોટલો તો આપણી ધર્મ દલાલ નથી એમ નહિ, પણ આપણી

રચના બૂદી દોષી જોઈએ. તો પાંડી અમલદારી જેવ જાણે મારે તેની પાછળ દોષદોષી ન જાય. આપણે અમલદારીમાં જેવા લોકોમાં પ્રવિશરહિત હોય તો આપણે પેટ જાગેને અવિનય બંધ કરી શકે, કેમકે પાંડી આપણે નામે કામ શાંતિબંધ ન કરે.

૯. કેટલાક ભાઈ મને પૂછે છે કે અમલદારથી સ્વરાજ્ય અને પેરેરદાખન પણ મળશે? હું કહું છું કે પેરેરદાખન પણ મળશે. જો નમે દુકાર થશે અને શાંતિ જાગવશે તો જરૂર મળશે. બીજાને દુકાર કરી સતોષ રાખશે તો નહિ મળે. ગમે તે જેવ જાણે પણ આપણે શાંતિ જાગવવી જ જોઈએ. તેમજે જવા દો, તમે પણ જવાની તૈયારી કરો પણ તે મારાગર કરીને નહિ; શુદ્ધ હાથ કરીને. તેમ કરતાં સરકાર તમને જેમમાં પૂરશે તે દિવસે આપણી છૂત છે. એ રીતે સરકાર રાજ્ય ચલાવવા જશે તે દિવસે પકેલા પાંદડાની માફક ખરી પડશે. કાંઈ જેલમાં જાય તેથી તોફાન કરવું એ નબળાઈની-બીકની નિશાની છે.

૧૦. ખિલાફત અગર સ્વરાજ્યમાં રસ લેનારી આખી પ્રજાને હું વિનવીશ કે જો તેઓ આ લડનનો મર્મ સમોટ સમજ્યા હોય તો તેમના વદાલામાં વદાલા આગેવાનો પકડાય અગર કેદમાં જાય ત્યારે પણ દરેક પ્રયત્ને અને દરેક બેગે તમણે સર્વ પ્રકારનો શોક કે ગુસ્સાના પ્રસંગોથી બચવું જોઈએ.

૧૧. અમલદારોનાં ખૂન કરવાથી અગર સરકારી મકાનો બાળવાથી તો સ્વરાજ્યસ્થાપના લંબાશે તેમ ખિલાફત અને પંજાબના દુર્યામાં પણ ઉલટી દીઠ જ થશે એટલું જ નહિ, પણ આખી પ્રજા નીતિભ્રષ્ટ બની પાપપુણ્યના વિવિધ-નિર્બંધ વગરની અને હથેરથી ન ડરનારી બની જશે. તેથી લોકોનાં દોષો ઉરકરાય અને અકાર્મક કરવા કે શુદ્ધ કરવાને રસ્તે ચડી જાય એવા પ્રસંગ ટાળવા આપણે અત્યંત બચસદારી રાખવી જોઈએ.

૧૨. આપણા માણસો મરે છે ત્યારે મારી જાતી ચડકતી નથી, અથવા ચડકે છે તો દુ તે જ દગાવી વડું છું. પણ જ્યારે એક પણ અમલદારીનું ખૂન થાય ત્યારે દુ સન્માનિ, અને આપણી ઉન્નતિને વિશે મને બધું પેદા થાય. શાંતિને જ માનનારા દરેકની એ જ સ્થિતિ થવી જોઈએ.

૧૩. મારો ધર્મ અડગ છે. તેની કસોટી સમય આવે થઈ શકે. ત્યાં હું શાંતિની વૃદ્ધિ જ જોયાં કરું ત્યાંસુધી તો હું અનેક જોખમો ઉઠાવવા તૈયાર છું, પણ જ્યારે હું એમ જોઉં કે મારી પ્રવૃત્તિનો ગેરઉપયોગ બીજા કરી લે છે ત્યારે મારાથી એક ડગલું પણ ન ચલાય.

૧૪. શાંતિના અને અશાંતિના એમ બે પ્રયોગો સાથે ન જ આવે. જો લોકોને અશાંતિના પ્રયોગ કરવા હોય તો શાંતિમય પ્રયોગ કરનારે જૂદો માર્ગ લેવો પડશે. શાંતિના પૂજારીઓએ આ અશાંતિ પૂજારી સરકાર તેમ જ તેને પૂજારી પ્રબળ બંનેની સાથે અસહકાર કરવો જોઈશે.

૧૫. પરંતુ દરેક જગ્યામાં હું જોયા કરું છું કે જ્યાં લોકો શાંતિનો પાઠ બરાબર સમજ્યા છે ત્યાં તેઓ વધારેમાં વધારે ચલા છે. જે શાંતિ બીકને મારે છે નબળાઈને લીધે જળવાય છે તે શાંતિ જ નથી. ખરી શાંતિ એ જ હોઈ શકે કે જેમાં બળ અને તેજ રહ્યાં છે. આપણે આપણી શાંતિ જેમ અંગ્રેજો પ્રત્યેના સંબંધમાં નથી ખોલી તેમ આપણા જ અમલદારો, સિપાઈઓ, પોલિસ વિગેરે પ્રત્યે પણ નથી ખોલાવી. એક ભાઈએ મને પૂછ્યું હતું કે શાંતિ તે આપણે અસ્પર્શ જળવવાની કે માત્ર અંગ્રેજો પ્રત્યે ? આ સવાલને સ્થાન જ ન હોય. શાંતિ ન જળવીએ તોપણ હારી જઈએ. અસહકારી બધા પ્રત્યે વિનયી રહે, બધા પ્રત્યે શાંત રહે અને નમ્ર રહે. જેમ શૂરો તેમ માણસ શાંત હોવો જોઈએ; જેમ મોટા તેમ તે નમ્ર હોવો જોઈએ. જે ઉછાંછળો માણસ ઘડીઘડીમાં મારવા કે ગાળો ભાડવા મંડી જાય છે તે પોતાનું બળ ગૂમાવી બેસે છે. શાંતિ એ પણ એક સૂક્ષ્મ વીર્ય છે, તેનો સંચય કરનાર પણ મોઢા બ્રહ્મચારી બને છે અને તેથી તેજસ્વી બને છે. આપણે બ્રહ્મચર્યની વ્યાખ્યાને કેવળ સ્થૂળ સ્વરૂપ આપીને જેઓ પ્રતિક્ષણ ગુસ્સો કરતા આવ્યા છે તેમને દોષિત ગણવા છોડી દીધા છે. સ્થૂળ બ્રહ્મચર્યનું પાલન જેમ શરીરનુષ્ઠને સાર આવશ્યક છે તેમ જ આધ્યાત્મિક બ્રહ્મચર્યની પણ આવશ્યકતા છે. મારો તો વિશ્વાસ છે કે આપણે સહકારીઓ ઉપર ગુસ્સો કરીને, પોલિસને ગાળો ભાંડીને, આપણી લડતને લંબાવી છે. જો આપણે કાયાથી, વચનથી અને મનથી બધા વિરોધીઓ પ્રત્યે શાંત, નમ્ર અને વિનયી રહ્યા હોત તો અત્યારે બધી સત્તા આપણા હાથમાં લઈને બેસી ગયા હોત.

૧૬. શાંતિ વિષે બધી ચંકાઓની ચોખવટ કરી લેવાની જરૂર છે. મુસલમાનો અને ગીતાના અવધારીઓ અને કદે છે કે એક પ્રસંગે તત્તવાર વાપરવી ધર્મ છે. શ્રીકૃષ્ણે પોતે અલ્પુનને યુદ્ધમાં ત્રેયો. પરંતુ મારે મારે તો અહિંસા એ પરમ ધર્મ છે. તમારે માટે બલે એ વ્યવહારધર્મ હોય. મારી આંખને તો શાંતિના દિવ્ય ચક્ષુ વડે આદર્શ અસહકારની ક્ષાંતિ દેખાતી નથી. કોઈ પ્રસંગે લોકોને કાને મંદિરે ભાંગ્યાની કે કોઈ મોટા આગેવાન માર્યો મથાની કે હજી પામ્યાની ખબર આવે તેથી શું થયું? પ્રગતે મુખીઓની સલાહ મળે નહિ ત્યાંથી તેણે મનમાં આવે તે કરવા ન જ નિહાળી પડ્યું નોંધ્યું. લશ્કરનો સિપાઈ તેના સેનાપતિના પગના અગર તો કોઈ મંદિર કે મસ્જિદ ભાંગ્યાના ખબર સાંભળતાં શું પોતાની મરજી મુજબ વર્તે છે? જો તેણે કરે તો જે કાચને ખાતર તે સડી રહ્યા છે તે આખા કાચને જ કદાચ તે વધુસાવવાને મુન્દેગાર અને અને દેહાંત શિક્ષાને પાત્ર પણ હશે. વળી જ્યારે આપણે તો શાંતિના સિપાઈ બનીને સ્વેચ્છાથી બહાર પડ્યા છીએ ત્યારે તો એવી એકદિલીથી વર્તવાની તાલીમ આપણે ધણા વધુ પ્રમાણમાં બનાવી આપવી રહી એટલું જ નહિ, પણ જ્યારે આપણે કોઈ એકલોકલ સલાહ જીતવા નહિ પણ આપણા દેશના અને ધર્મના સ્વાર્થની સલાહ લેવા નિકળ્યા છીએ ત્યારે તો હથિયારવાળા સિપાઈઓના કરતાં સંયમ અને તાલીમ પણ આપણે વધારે જ બનાવી આપવાં જોઈએ.

૧૭. લશ્કરોમાં તો એમ હોય છે કે પૈસા પોતપોતાનું સ્થાન જ સાચવે. તેને કામ ન મળે ત્યાંથી તેનાથી બીજા ક્ષાંતિ થાય જ નહિ; બીજા કોઈ કામમાં વચ્ચે પડાય જ નહિ. આપણે પણ સ્વસંચાલનું શાંતિમય લશ્કર છીએ. આપણે પણ પોતપોતાને સ્થાને રહી પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવાનું છે. બીજા શું કરી રહ્યા છે તેનો વિચાર આપણે કરવાનો નથી. આપણને યાદ છે કે તેનો બદોબસ તે તે સેવના કારભારી કરી લેશે. જેટલા નિયમની, જેટલા સંયમની, જેટલી વ્યવસ્થાની જરૂર શાંતિના દિવસમાં છે. તે અશાંતિના સંબંધની દિવસ કરતાં ઘણી વધારે છે, અથવા હોવી જોઈએ.

૧૮. આ ધર્મ કોઈ દેવના હિન્દુનો નથી. હસ્તમ પણ એ જ શીખ્યે છે. હસ્તમમાં સજુરીને પ્રથમ જા આપ્યું છે. સલામને જગ્યા

છે, પણ તે તો દેવળ જ્યારે બધા ઉપાયો લેવાઈ ચૂક્યા હોય
અત્યાચારી કરતાં ગોછા હોય અને ન લડવું એ કાયરતાની નિશાની
તથા જ્યારે લડાઈ કરાવનારો કોઈ ભારે ઉજ્જવળ આત્મા હોય કે જેને
ઉપર સહુનો ભરોસો હોય અને જેને પોતાનો સ્વાર્થ ન હોય. અત્યા-
હિન્દુસ્થાનમાં એવી સ્થિતિ છે જ નહિ અને હોય જ નહિ. આપણે
સંખ્યામાં ઘણા છીએ. આપણને લડાઈમાં દોરવાનાર કોઈ નથી. આપણે
લડવું એ મર્દાઈની નિશાની નહિ હોય, આપણે તો પોતે જ ખીન બધા
ઉપાયો લઈ ચૂક્યા નથી, આપણે શાંતિનો પાઠ પૂરો લખ્યો નથી.

૧૯. એટલે ગમે તે ધર્મનો વિચાર કરતાં આપણે એક જ નિર્ણય
પર આવી શકીએ છીએ. આપણે દુશ્મનને પ્રેમથી જીતવો છે. તેથી
ઘોળું લશ્કર કે કાળું ગમે તે આવે, તેની સાથે આપણું વર્તન એક જ
હોવું જોઈએ.

૨૦. આપણે શાંતિથી સ્વરાજ્ય મેળવવું છે એનો અર્થ સ્વચ્છંદ
નથી. આપણે કંઈ પણ લાગ ન કરીએ અને શાંતિપાઠ લખ્યા કરીએ તે
તો માત્ર મંદતા કે આળસ જ કહેવાય. લાગ અને ઉદ્યમ વિનાની શાંતિ
એ તો મૃત્યુની દશા છે. શયના જેવી શાંતિ કેને હોય ? એવી શાંતિને શું
કરીએ ? કાયર માણસ ભય જોઈને ઘરમાં ભરાઈ બેસે છે, તેવી શાંતિથી
ઘરનો નાશ જ થાય, આપણે હિંમતની શાંતિ જોઈએ છે. એવી શાંતિ
મારા જેવો અશક્ત તેમ જ જે મારા જેવા પાંચને ખીસ્સામાં રાખી શકે
એવો સશક્ત બને રાખી શકે છે. હું નાનો દશ-બાર વર્ષનો હતો ત્યારે
ભૂતથી ડરતો. તે વખતે મારી દાદા રંભાએ મને કહેવું કે છોકરા ! ભૂત
આવે સારે રામનું નામ લેવું. એમ હું 'રામરક્ષા'નો પાઠ કરતો અને
ભૂતપણિતને ઝોરડીમાંથી કહાડી શકતો. હિન્દુસ્થાનમાં જે શાંતિ જોઈએ
છે તે, પેલા પ્રાણુ જતાં પણ શયદા ન કબૂલ રાખનારા આરબ છોકરાના જેવી,
પ્રહ્લાદના જેવી શાંતિ છે. મુસલમાનોને હું કહેતો આવ્યો છું કે તમે તે
આરબ છોકરા તરફ નજર રાખો અને હિન્દુઓને કહેતો આવ્યો છું કે તમે
પ્રહ્લાદ તરફ નજર રાખો અને તેમના જેવી શાંતિ, ધીરજ અને હિંમત
કળવો.

સાંતિ છે.

એ નાટક છે. નાટકનાં કામેલાં આમુખી હંમેશાં જાન આપે.' (૧૯૭૭)

૨૨. એક દેશસેવકે અને મિસરવાસીઓની શાંતિ અને સ્થાયીતા એક
હુદય દલાવી મૂકનારો કિસ્સો હશે. એક મસ્જિદમાં મિસરની રાષ્ટ્રીય
સકતને સમગ્ર વિવેચન ચાલી રહ્યું હતું. સરકારી સિપાઈઓએ વિવેચનને
અટકાવવા મસ્જિદને ઘેરા લીધો. તે જુવાન વિવેચન કરી રહ્યો હતો તેને
ગોળાથી વીધી નાખવામાં આવ્યો. પણ લોકોની શાંતિમાં સગીરે દર ન
પડ્યો. તત્કાલ જીભ એક જુવાને પડેલા શરીરની જગ્યા સીધી અને વિવેચન
ચાલુ રહ્યું. તેને પણ ગોળાએ દેવામાં આવ્યો. તેની જગ્યાએ ત્રીજો
ઉભો રહ્યો અને વ્યાખ્યાન બેખટકે ચાલુ રહ્યું ! આમ વિવેચન પૂરું થયું.
લાંબુધીમાં એક પછી એક સાત જાણે ગોળા ખાઈ મૂક્યા, અને આ અસાધક
આમલ્ય ચાલુ હતો તે દરમિયાન આખો આગસમાજ જોડે અને તેણે
ખામોશ હતો.

૨૩. મિસરવાગીઓ અહિં સાવાદી નથી, છતાં તેઓ ગૂઢ છે. તેઓ સાચી સિંધાઈગીરી જાણે છે. તેઓ મરિજાદને જમીનદોરન યમેલી અમર તો આપ્યા ડ્રાનુસમુદાયને ભાગી છૂટવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરતો જોવા નહોતા માગતા. તેઓ એટલું જ ખતાવી આપવું જસ મથુતા હતા કે મિસરવાગીઓ એમ નમ્મુ આપે એવા નહોતા અને કોઈ ચમરખાંધીનું ફરમાન પથુ તેમને નમાવી શકે તેમ ન હતાં.

૨૪. જાણે કષ્ટ જ ન થયું હોય એ જ રીતે મરિજદમાંનું વિવેચન પૂરું કરવામાં આપ્યું. હવેનું અને મરવું જન ઓળસમુદાયને મન એક જ અર્થ સૂચવનારી વસ્તુ થઈ પડી.

૨૬. આ કિસ્સાનો બોધ તો ખુલ્લો છે. આપણે જેઓ અદિ સાવાદી છીએ તેઓ સર્વ ઉપદ્રવ સાત ચર્દાકિની અને શ્રોતૃવર્મની વીરતા ફળવવા મથી રહ્યા છીએ. આપણા ધ્યેયને પહોંચવાને માર્ગે જતાં મારવાની ધૃષ્ટ

૮. અસહકારીનો ધર્મ.

૧. વિનય અને નમ્રતા શાન્તિની નિશાની છે. અવિનય અને ઉદ્વેગ અશાંતિસૂચક છે; એટલે અસહકારીથી અવિનયી તો થવાય જ નહિ. છતાં અસહકારીની ઉપર મોટામાં મોટો આરોપ અવિનયનો અને ઉદ્વેગનો મૂકવામાં આવે છે અને તેમાં વળૂદ ઘણું છે. અસહકારી થયા એટલે આપણે કંઈક મહાભારત કાર્ય કયું હોય એમ આપણે માનીએ છીએ. કેમ જાણે જેણે પોતાનું કરજ પતાવ્યું હોય તેને માનપત્ર લેવાનો હક્ક પ્રાપ્ત થયો હોય !

૨. અસહકારી અસહ્ય ન થાય. હોદાને જે માન આપણે હવે પછી પણ આપવા માગીએ છીએ તે માનના શબ્દો આપણે ન જ છોડીએ. આપણને મુંબઈના ગવર્નરની જાત સામે કે એના હોદા સામે અસહકાર નથી. આપણો અસહકાર આખી રાજ્યનીતિની સામે છે. જ્યારે અમુક સૂચો, પોતાનો સૂચો જોવા આવે, તેની સામે આપણને કંઈ ખાસ કહેવાનું ન હોય ત્યારે આપણે હડતાળ પાળીએ એ નિર્ધાર છે, તેને વિશે તો આપણે લખીએ તે અસહ્યતા છે. આપણે જલિયાંવાલા બાગની કતલ ચલાવનારને પણ તેને પૂરે નામે ઓળખીએ છીએ, જનરત્ન ગાયર કહેતાં ક્ષોભ નથી પામતા, પામવાનું કારણ નથી. ભાંગાની ૩૬ સહ્યતા છોડે તે અસહકારી પોતાના શાંતિના નિયમનો ભંગ કરે છે.

૩. અસહકારી બાળનું ધ્યાન પરણે એવવાનો અને જોરજુલમ વગર પોતાના શાંત વિનયના મંજરે અસહ્યતાનો પ્રવેશ કરે છે. તે પોતાના કાર્ય કારે જ પોતાની માન્યતા દેખાડી આપે છે. પોતાના પદ્ધતિ અસહ્યતા વિશ્વાસમાં જ તેનું જોર મારે છે, અને પોતાના કાર્ય અને પોતાના વિરોધી વચ્ચે જેમ જેમ તે અંતર યજ્ઞોનો ઉપયોગ કરે છે તેમ પોતાના પદ્ધતિ અસહ્યતાપણને વિશ્વાસ દેના વિરોધીમાં વધારે ઉત્પત્તિ

સાચ છે. જ્યારે, જ્યારે આપણને અનિચ્છા કરતો રાજકીય, અથવા અન્ય કોઈપણ કાર્યને પોતાના વિરોધીકારી કાર્યની સાથે વિરોધ કરી શકે છે, તેથી વિગત એ તાત્કાલિક કાર્યની સાથે છે. આ અસહકારી વિનયી અને અનિચ્છા કરનારી અસહકારી છે. આમ જ ને અનિચ્છા-પાત્ર અસહકારી છે.

૪. અસહકારી કાર્યમાં જ રીક રીક અનિચ્છા કરનાર ૧૨ કાર્યો નથી. મનસા, વાચા, કાર્ય, સાર્વજનિક અને અન્ય અનિચ્છા-પાત્ર રીકાર્યો છે. અસહકારીની પોતાના કાર્યોમાં જુદાં કાર્યો પણ નથી.

૫. આપણા વિરોધીઓની માત્રી મેટામાં મેટા વીક જ એ છે કે અનિચ્છાની વાત દોષ નિરૂપણ દિશાનું રાજ્ય રેલગો. તેમના મનમાં આપણામાંના મહાઅસહકારીની અસહકારી રીકે રાંધે છે. તેમની આંખો તે આપણા પ્રયત્નને પશ્ચિમને અસહકારી અને અન્ય સિવાય બીજું કંઈ જ દેખાતું નથી.

૬. જો સહકારી નેતાઓને ખાતરી થાય કે દિંદુરયાન ખરેખર સાંત્વિત થઈ શકે તેમ છે તો તેઓ આજે જ અસહકારી બની જાય; અને જો આજુ દિંદુરયાન આજે અસહકારી બને તો આજે સ્વરાજ્ય છે.

૭. પરંતુ આમાણિક માણસો મંદ યત્ન સરકારી નોકરીને વગર રહે તેથી અસહકારીની અમામાણિકતા ઓછી નથી થવાની. જેઓ સરકારની નોકરી છોડે અથવા બીજી રીતે અસહકાર કરે તેઓ અસહકારીની ઉપર મંદરયાની કરવા તેમ જ કરે પણ અસહકારને ધમ્મ જાણી તે પ્રમાણે વર્તન કરે. અસહકારી બધા પાપી દોષ તેથી છુટી અથવા એમ દોષ તે અસહકારી પુષ્પવાન મહા અસહકારીએ વધારે પ્રયત્ન અસહકાર કરવા રેલા.

૮. બધા અસહકારી તુલ્ય જ દોષ તો તે સ્વરાજ્ય ક્યારનું મળી ગયું દોષ. યજ્ઞ કાર્યના મેન આપણને યજ્ઞ છે તે એકાએક દૂર થાય એવી આશા રાખવી એ જ ખાતરી છે, મેટી સરકારથી આપણે દૂર થયા એટલે મેલ તો ધાવાયો દારૂ પીનાર દારૂ નહિ પીનારમાં બીજા અપસદાણુ જુએ તે સાર પાતે દારૂના વ્યસનને વગર રહે એ ન્યાય નથી પણ તેણે

૧૭. અત્યારે ચાલી રહેલી સરકારની દમનનીતિ લગભગ અગાઉના જેટલી જ બેઠેલી છે. અત્યારે કામ ચલાવવાનો ફારસ રાખવામાં આવ્યો છે, એથી અગાઉની સ્થિતિમાં કશો ખાસ ફેરફાર થયો નથી. હકીકત તો એ છે કે પિનલ કોડની રાજદ્વારી કલમોમાંની ઘણી ખરી કલમો જ એવી છે કે લગભગ દરેક અસહકારીનું ભાષણ તેની હેઠળ આવી શકે. હું માનું છું કે જો મારા ઉપર તેવું તહોમત મૂકવામાં આવે તો મારે એમાં સમજાવેલા રાજદ્રોહના આરોપને કબૂલ જ કરી લેવો પડે. અસહકારીઓ તો એક જખમી અને અપમાનિત પ્રજાના રોપને વ્યવસ્થિત અને શાંત માર્ગે રસ્તો કરી આપી રહ્યા છે.

૧૮. અસહકારીને કસોટીએ ચડવાનું હોય છે. જે પોતાના વિચારોને સાફ દુઃખ ખમે તે જ તે વિચારોને ધરાવે છે એમ કહેવાય. હું મારા વિચારો ખરેખર ધરાવું છું કે નહિ એની કસોટી સરકાર કાં ન કરે ?

૧૯. અસહકારની રીત જ એ છે: કાં તો સરકાર સીધી થાય અથવા તો અસહકારીઓને જેલમાં મોકલે, દંડે, ફાંસીએ ચડાવે.

૨૦. અસહકારી બહાદુર હોય, સમજી હોય તો મારા કે કોઇ અસહકારીના જેલ જવાથી ગભરાય નહિ, ગુસ્સે ન થાય, મારફાડ ન કરે, હડતાળ ન પાળે. કેમ જાણે કંઈ જ નવું નથી બન્યું અથવા ધારેલું જ બન્યું છે એમ માની ખૂશી થાય. હવે બંદરે વહેલા પહોંચીશું એમ સમજી સંતોષ પામે.

૨૧. જે કોઇ ગુસ્સે થાય કે હડતાળ પાળે કે ખૂનરેણ કરે તે માફ અપમાન કરે, મને દુઃખ દે અને દેશનો દ્રોહી બને. તેવો માણસ અસહકારી હોવાનો દાવો કરે તો પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરે. આપણે મારીને નહિ પણ મરીને જીતવું છે અને જીવવું છે.

૨૨. ગમે તેટલું નુકસાન થવું હોય તોપણ અંગ્રેજી અદાલતોનો આશ્રય લેવા ના પાડવામાં અંગ્રેજી અદાલતોના બહિષ્કારનો નિશ્ચય જ વધુ પ્રમાણમાં દેખાઇ આવે, તથાપિ આપભોગના કાયદાની રૂએ પણ એવો સાગ તેટલો જ જરૂરી છે એ સહેલાઈથી સમજાય તેવું છે. અસહકારીઓએ સરકારના દોરના શુદ્ધ વિરોધ કરી ને સરકારી જોડોને ભરી દેવી એ

૧૩. અત્યારે આવી રહેલી સરકારની દમનનીતિ લગભગ અગાઉના સરકારી જ બેઠકી છે. અત્યારે કામ ચલાવવાનો કારસ રાજવામાં આવ્યો છે, એવી અગાઉની સ્થિતિમાં કંઈ ખાસ ફેરફાર થયો નથી. દરીકત તો એ છે કે પિતૃભક્તી રાજદારી કલમોમાંની ઘણી ખરી કલમો જ એવી છે કે લગભગ દરેક અસહકારીનું ભાષણ તેની હેઠળ આવી શકે. હું માનું છું કે વંત મારા ઉપર તેવું તકોમત મૂકવામાં આવે તો મારે એમાં સમજનવંદા રાજદોષના આરોપને કપૂલ જ કરી લેવો પડે. અસહકારીઓ તો એક જખમી અને અપમાનિત પ્રજાના રોપને વ્યવસ્થિત અને શાંત માર્ગે રસતો કરી આપી રહ્યા છે.

૧૪. અસહકારીને કમોટીએ ચડવાનું હોય છે. જે પોતાના વિચારોને સાદુ દુઃખ ખમે તે જ તે વિચારોને ધરાવે છે એમ કહેવાય. હું મારા વિચારો ખરેખર ધરાવું છું કે નહિ એની કમોટી સરકાર કાં ન કરે ?

૧૫. અસહકારની રીત જ એ છે: કાં તો સરકાર સીધી થાય અથવા તો અસહકારીઓને જેલમાં મોકલે, દડે, ફાંસીએ ચડાવે.

૨૦. અસહકારી બહાદુર હોય, સમજી હોય તો મારા કે કોઈ અસહકારીના જેલ જવાથી ગભરાય નહિ, ગુસ્સે ન થાય, મારફાડ ન કરે, હડતાળ ન પાળે. કેમ જાણે કંઈ જ નવું નથી બન્યું અથવા ધારેલું જ બન્યું છે એમ માની ખૂશી થાય. હવે બંદરે વહેલા પહોંચીશું એમ સમજી સંતોષ પામે.

૨૧. જે કોઈ ગુસ્સે થાય કે હડતાળ પાળે કે ખૂનરેણુ કરે તે માફ અપમાન કરે, મને દુઃખ દે અને દેશનો દ્રોહી બને. તેવો માણસ અસહકારી હોવાનો દાવો કરે તો પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરે. આપણે મારીને નહિ પણ મરીને જીતવું છે અને જીવવું છે.

૨૨. ગમે તેટલું તુકસાન થતું હોય તોપણ અંગ્રેજી અદાલતોનો આશ્રય લેવા ના પાડવામાં અંગ્રેજી અદાલતોના બહિષ્કારનો નિશ્ચય જ વધુ પ્રમાણમાં દેખાઈ આવે, તથાપિ આપભોગના કાયદાની રૂએ પણ એવો લાગ તેટલો જ જરૂરી છે એ સહેલાઈથી સમજાય તેવું છે. અસહકારીઓએ સરકારના દોરના શુદ્ધ વરોધ કરી ને સરકારી જેલોને ભરી દેવી એ

૯. મુદ્દાની વાત.

૧. એકએક અસહ્યારીએ એક વાત અદોશમ જાણ સામે ભમંતી રાખવી જરૂરની છે અને તે એ કે દિ'સાધર્મ' સ્વીકાર્યાંથી રાખૂંતી' મતિ અત્યારે જેટલી પાછી પાસે તેટલી બીજા કોઈ વિષય કે હરખતથી નહિ પડે. આપણાંકને ખૂનામરણીથી બંને સ્વાતંત્ર્ય મળી ચક્રવં' હેવ, ઘડી બંને ખૂનામરણીથી પોતે એપેલું પાપું મેગવવાનો સમય નજીક સાવી ચક્રવં' હોય; પણ દિન-દુરયાન તો એ રસ્તે સો વર્ષ' સુધી પણ સ્વતંત્રતા મેગવી સી તેમ નથી. કારણ એની મનોરચના જ બીજાં રાખૂંથી જૂદી જ છે. દિનની આખી પરંપરા જ સહન કરી લેવાની વૃત્તિની જનેથી છે. અહિંસાના વાતાવરણમાં જ દિંદી પ્રજા ઉછરીને મોટી થઈ છે. સારે નસીબે કહો કે માટે નસીબે, પણ ઇસ્લામ પણ આ દેશમાં સાંતિ અને અહિંસાના વાતાવરણ વચ્ચે જ ઉછર્યો છે. દુ' તો એટલે સુધી કહું છું કે ઇસ્લામનું રક્ષણ જો દિંદી મુસલમાનોને હાથે જ થનારું હશે તો તે કેવળ સાંતિથી, સજુરીથી, દિ મતથી, ખાનદાનીપૂર્વક, ઉત્સવ માની લઈને કરેલા આપમોમ અને આત્મનિષિદ્ધાનથી જ-કેવળ અહિંસાધર્મના પાલનથી જ-થશે. ઇસ્લામનો જેમ જેમ દુ' વધારે અભ્યાસ કરતો જઈ' છું તેમ તેમ મારી વધારે અને વધારે જ ખાત્રી થતી જાય છે કે ઇસ્લામની મહત્તા તલવારને પ્રતાપે નહિ પણ તેના આરંભના ખલીફાઓના આત્મચરને પ્રતાપે, સહનશક્તિને પ્રતાપે, ખાનદાનીને પ્રતાપે જ દુનિયાખર પ્રસરી છે. ઇસ્લામના અનુયાયીઓ જ્યારે બહીને નેકી માનીને માણસગત સામે તલવાર ઉગામતા થયા, અને તેના સરચાપકોના દેવી યુદ્ધો, તેમની નમ્રતા, તેમના તપ-તિતિક્ષા વિચરી ગયા, ત્યારે જ ઇસ્લામને ઉતરતી કળા બેઠી.

૨. પણ અહિંવા દુ' બધા ધર્મોની પેઠે જ ઇસ્લામ પણ દિંસાના નહિ પણ અહિંસાના-પ્રાણ લેવાના નહિ પણ પોતાનો પ્રાણ અર્પવાના-તત્ત્વ ઉપર ખડો ધયેલો ધર્મ છે એ સિદ્ધ કરવા નથી બેઠો. દુ' એટલું જ

હસાવવા મથી રહ્યા છું કે અસહકારીઓ જો દૂંક મુદતમાં સ્વરાજ સ્થાપવાના ખરા ઇન્તેજાર હોય તો તેમણે અહિંસાના સિદ્ધાંતનું મન, વાત અને કર્મ ત્રણે ક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ અને અક્ષરશઃ પાલન કરવા પ્રયત્નની કમા કરવી જોશે. અસહકાર ભલે તેઓ ધડીલર ભૂલી જાય પણ અહિંસ ક્ષણભર પણ ભૂલી નહિ પાલવે. અલગત અહિંસારહિત અસહકાર સંભવે જ નહિ. જે સરકારનો પંથ હિંસાનો છે તેની સત્તાને નભાવવામાં આપણે હિંસાના જ ભાગીદાર બનીએ છીએ. સરકારનું છેલ્લું શસ્ત્ર ન્યાય નથી પણ હિંસા છે; એની છેલ્લી હાક બુદ્ધિને નથી, અંતઃકરણને નથી પણ તલવારને છે. આપણે આ પંથથી હવે કંટાળ્યા છીએ અને તેન સામે ઝુઝો ઉઠાવ્યો છે. આવી સ્થિતિ વચ્ચે આપણે પોતે જ આપણને હિંસાવાદી ન સાબિત કરી બેસીએ એ દરેક પ્રયત્નને જોવું ધટે. અંગ્રેજો મૂઠ્ઠીભર છે, પણ હિંસાની સામે પૂરા પડવાને તો તેમની પાસે પૂરતી તૈયારી છે. આપણે કરોડો છીએ છતાં હિંસાને રસ્તે લડી લેવાની તૈયારી કરત આપણને જુગ જાય તેમ છે. આવી સ્થિતિ વચ્ચે હિંસાની વાત આપણે માટે અશુભનો જ સંદેશો છે.

૩. જો આપણે ખરા દિલથી અહિંસા પાળતા નહિ હોઇએ પણ પાખંડી જ હોઇશું, તો હું તમને ભવિષ્યવાણી સંભળાવું છું કે થોડા સમયમાં જ આપણે બાળ જોઇ બેસીશું. જો હિન્દુ-મુસલમાનની એકતા એ પાખંડ હશે અને આપણામાં અંદરખાને અવિશ્વાસ ભરાઇ રહેલો હશે તો મુસલમાનને અકુધાનની મદદ લેવાની સૂઝશે, હિંદને વળી જપાન પાસે જવાનું મન થશે, અથવા છેવટે પાછા અંગ્રેજોની જ પાસે જઇને કહેશે કે હવે તો તમે જ રાજ્ય ચલાવો. એ સ્થિતિ કરતાં તો મરણ બહેતર છે. એ સ્થિતિમાં મારા જેવાને તો હિજરત જ કરવી પડી. હિજરત એટલે દેશ છોડી જવું. મુસલમાની ધર્મમાં જ હિજરત છે એમ નથી. તુલસીદાસજી પણ કહી ગયા છે કે અસંતો વસતા હોય ત્યાંથી નાસ્તી છૂટવું. અસંતોની પણ વંદના તો ખરી જ, પણ તે મેંકડો ગાઉ દૂરથી. જ્યાંસુધી આપણે અહિં રહ્યા રહ્યા સ્વતંત્રતાનો મંત્ર જપી શકીએ ત્યાંસુધી આપણું કાર્ય શોભશે. પણ આપણને માલમ પડે કે મુલકમાં આપણો સૌથી હવે ટાઈ રહ્યો નથી ત્યારે મુલક છોડી જવાનો સૌને અધિકાર છે. હિન્દુસ્થાનની સ્થિતિ જોતાં આપણે માટે એકમાત્ર શાંતિનો માર્ગ તારણદાર છે.

૪. એક ભટ્ટી અગ્રેણ આપણે લખેલો કઠણ કાગળ મેં જોયેલો, જેમાં એણે એટલામાટે ડાવરચાલીનો બચાવ કર્યો હતો કે જનરલ ડાવરે જલિયાંવાલાની કનાક ન કરી હોત તો હિંદીઓ ગોરી ત્રીઓ અને આંગિકાના વીણી વીણીને જાન લેત. જો આપણે નિર્દોષ ત્રીઓ અને આંગિકાના જાન લેનારા નરપશુઓ જ દોષીએ તો આપણે ધરતીમાં સમાધિ જવાને સાધક છીએ. પણ આ સવાલને બીજી આજ્ઞા પણ છે. આ ભટ્ટી આપણા પ્લાનમાં એ ન આવ્યું કે અમે કદાચ મેતાનો હતા તોપણ એવા સેનાનોના પંજમાંથી ઉગરવા એના દેશવાસીઓને જે કિંમત આપવી પડી તે જોતાં એમની સહામતી એમને બહુ મોંઘી પડી ગણાય. કારણ એવી સહામતી મેળવવા એમને પોતાને માણસાઈ બૂલી મેતાન બનવું પડ્યું. એના દેશવાસીઓએ જનરલ ડાવરનો 'નરો વા કુંજરો વા'ની ઢબે નિરસ્કાર કર્યો, તેના મુર્ચ્છિત સર માછકેલો ઓડવાવરને તો આવ છુટ્ટી જ બચ્ચી દીધી, કારણકે અગ્રેજો અને સેનાનોનો આ દેશ છોડવાની ઇચ્છા નથી- પાછી બસે એમને જાને મેતાન બની એકેએક હિંદીને ગોળાએ દેવા પડે. તેથી જ હું કહી કરી હસાવવા માગું છું કે અમનસરમાં અમે આંધળા બન્યા એમ કરી દોષ વાર આંધળા બની જવાનો જો લુરસો આવી ગયો તો જલિયાંવાલાના કરતાં ચડી જાય એવી વાનીઓ અમારે માટે તૈયાર રહેવાની છે એ વાત કોઈ પણ હિંદીની મજૂરી બહાર ન હોવી જોઈએ.

૫. આમ ડાવર-ઓડવાવરચાલીની સામે ઉઠેલા આપણે પણ શું એ જ મેતાનિયનનાં હથિયાર હાથ કરીશું? જોને આપણે પિંડારી રજા છીએ એ જ વસ્તુનું શું આપણે અનુકરણ કરીશું? આપણો પાયો હિંસા નહિ પણ અહિંસા, મેતાનિયન નહિ પણ દેરી સંપન્ન હોવો જોઈએ. ખાસ કરીને આપણે કામ કરનારાઓએ તો આપણે શું સાધવા નિકળ્યા છીએ એનો મનની જોડે ચોખ કરી લેવો જ જોઈએ. સ્વરાજ્યસિદ્ધિનો બધો આધાર આપણામાંની હિંસા નરક વગનારી શક્તિઓને કાણુમાં રાખવાની આપણી શક્તિ ઉપર જ રહેશે. તેથી જ હું છું કે આપણામાંના જ લોકો હિંસા કે બળપ્રયોગ કરશે તો સ્વરાજ્ય ઘેર નહિ થઈ શકે.

૬. જો આ ખરું હોય તો આપણાથી લાંબવા ન બેસાય, પિકેટિંગ ન કરાય, યાજ્ઞ કાલેજોનાં બારણાં આગ લાંબા થઈને ન સૂરાય. વિરોધી મતવાગ્ધો સામે 'ચરમ' 'ચરમ'ના પોકારો ન કરાય. આપણામાંના

કસાવવા મથી રહ્યા છું કે અસહકારીઓ જો દૂંક મુદતમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાના ખરા ધનતેજ્ઞ હોય તો તેમણે અહિંસાના સિદ્ધાંતનું મન, વાચા અને કર્મ ત્રણે ક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ અને અક્ષરશઃ પાલન કરવા પ્રયત્નની કમાલ કરવી જોશે. અસહકાર બલે તેઓ ધડીલર ભૂલી જાય પણ અહિંસા ક્ષણભર પણ ભૂલી નહિ પાલવે. અલગત અહિંસારહિત અસહકાર સંભવે જ નહિ. જે સરકારનો પંથ હિંસાનો છે તેની સત્તાને નભાવવામાં આપણે હિંસાના જ ભાગીદાર બનીએ છીએ. સરકારનું છેલ્લું શસ્ત્ર ન્યાય નથી પણ હિંસા છે; એની છેલ્લી હાક બુદ્ધિને નથી, અંતઃકરણને નથી, પણ તલવારને છે. આપણે આ પંથથી હવે કંટાળ્યા છીએ અને તેની સામે ઝુંડો ઉઠાવ્યો છે. આવી સ્થિતિ વચ્ચે આપણે પોતે જ આપણને હિંસાવાદી ન સાબિત કરી બેસીએ એ દરેક પ્રયત્ન જોવું ધટે. અંગ્રેજો શૂઢીલર છે, પણ હિંસાની સામે પૂરા પડવાને તો તેમની પાસે પૂરતી તૈયારી છે. આપણે કરોડો છીએ છતાં હિંસાને રસ્તે લડી લેવાની તૈયારી કરતાં આપણને જુગ જાય તેમ છે. આવી સ્થિતિ વચ્ચે હિંસાની વાત આપણે માટે અશુભનો જ સંદેશો છે.

૩. જો આપણે ખરા દિલથી અહિંસા પાળતા નહિ હોઈએ પણ પાખંડી જ હોઈશું, તો હું તમને લવિષ્યવાણી સંભળાવું છું કે થોડા સમયમાં જ આપણે બાજી બોધ બેસીશું. જો હિન્દુ-મુસલમાનની એકતા એ પાખંડ હશે અને આપણામાં અંદરખાને અવિશ્વાસ ભરાઈ રહેલો હશે તો મુસલમાનને અધ્યાનની મદદ લેવાની સૂઝશે, હિંદને વળી જપાન પાસે જવાનું મન થશે, અથવા છેવટે પાછા અંગ્રેજોની જ પાસે જઈને કહેશે કે હવે તો તમે જ રાજ્ય ચલાવો. એ સ્થિતિ કરતાં તો મરણ બહેતર છે. એ સ્થિતિમાં મારા જેવાને તો હિજરત જ કરવી રહી. હિજરત એટલે દેશ છોડી જવું. મુસલમાની ધર્મમાં જ હિજરત છે એમ નથી. તુલસીદાસજી પણ કહી ગયા છે કે અસંતો વસતા હોય ત્યાંથી નાસી છૂટવું. અસંતોની પણ વંદના તો ખરી જ, પણ તે સેંકડો ગાઉ દૂરથી. જ્યાંસુધી આપણે અહિં રહ્યા રહ્યા સ્વતંત્રતાનો મંત્ર જાપી શકીએ ત્યાંસુધી આપણું કાર્ય શોભશે. પણ આપણને માલમ પડે કે મુલકમાં આપણો સૌથી હવે કાઈ રહ્યો નથી ત્યારે મુલક છોડી જવાનો સૌને અધિકાર છે. હિન્દુસ્થાનની સ્થિતિ જોતાં આપણે માટે એકમાત્ર શાંતિનો માર્ગ તારણુદાર છે.

૧૦. લડતનું સ્વરૂપ.

૧. એર કે વેરની લાગણીથી હું નથી ઉત્કળ્યો. અંગ્રેજોને હું મારા દુશ્મન નથી માનતો. પણ અંગ્રેજો મારા પરમ મિત્રો છે. પણ હું અલારે જે રીતે અંગ્રેજ સસ્તનત રચાયેલી છે તેનો કદો દુશ્મન હું ખરો. અને જો એક માણસની શક્તિ, એક મનુષ્યની તપસ્યા એ સસ્તનતનો નાશ કરવાને સમર્થ હોય તો હું જરૂર એનો એ ન સૂધરે તો નાશ કરવા ઇચ્છું છું.

૨. જે સસ્તનત અન્યાય અને દગાને ધર્મ માની રહી છે, તેના રખેવાળો તો આ ન કરે તો દુનિયામાં રહેવાને લાયક નથી. અને એવી સસ્તનતને ન્યાય કરવાની ફરજ પાડવાનું પ્રગતે સામર્થ્ય મેળવી. આપનારા દિવ્ય અગ્નિ તરીકે જ અસહકારની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

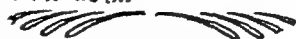
૩. સરકારની એક રાજ્યતંત્ર તરીકેની પ્રતિષ્ઠા તોડવી એટલે એના અમલદારવર્ગની પણ પ્રતિષ્ઠા તોડવી એ મારો માણસ હેતુ તો છે જ. પણ એ કાર્ય હું સુસ્તપણે અદિસાવાદી બન્યો રહીને, બની-થોડે તેટલે રસ્તે એ રાજ્યતંત્રથી અગ્રા પડીને તથા બીજાઓને તેમ કરવા કહીને જ કરી શકું. બાકી જે સરકારનો અને પ્રગતે બનતો અદિસા એ એક જ હેતુ હોય તો તો જે વચ્ચે એવા કોઈ કળ્યાને અવકાશ જ નથી રહેતો કે જેને અંગે પ્રગતે અસહકાર જેવું સાત્ત્વ અખતાર કરવાનો વખત આવે.

૪. રાજ્યનીતિ બદલવી, આપણે અંગ્રેજોના બરોગરિયા થવું, સ્વમાન જાળવવું, દેશને કાળજી થતો બચાવવો, આપણી સમૃદ્ધતા (જે કંઈ હોય તો) પ્રગટ કરવી, એ ક્ષત્રિય આપણે વહોરી લીધું છે.

૫. દુનિયામાં જે કંઈ નેક છે, પાક છે, તેની સામે અસહકારીઓ લડાઈ કરવા નથી નિકળ્યા. ઇસ્લામનું—અમે મથી રજા છીએ તે હમે—રક્ષણ કરવામાં અમે બધા ધર્મોને અલગ આપવા મથી રજા છીએ.

કાંઈની પણ ઉપર આપણો મત કબૂલ કરાવવા અણુઘટતું દગ્ગાણુ ન કરી શકાય. જે સ્વતંત્રતાના હક્કનો આપણે દાવો કરીએ છીએ તે જ સ્વતંત્રતા એમને પણ આપીને આપણે એમને નિર્ભય કરી મૂકવા જોઈએ. આમ પ્રજાવર્ગને પણ આપણે છેડવો ન જોઈએ. મીલમળુરો અને ગામડાંઓની પ્રજાનો આપણાં અભ્યારનાં રાજ્યપ્રકરણી પગલાંઓમાં આપણે ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ. એમ કરવાનો આપણને હક્ક નથી એમ નહિ, પણ એમનો ઉપયોગ કરી શકવા જેટલી હજી આપણે તાલીમ લઈ ચૂક્યા નથી. તેથી આપણે તેમને અક્ષરજ્ઞાનથી સ્વતંત્ર એવી રાજ્યપ્રકરણી તાલીમ આપવા તરફ આટઆટલાં વર્ષ સુધી કશું કીધું નથી; એ વર્ગોની મદદ લઈને આપણે કામો કરી શકીએ એટલા પ્રામાણિક, બુદ્ધિમાન, કાર્યદક્ષ, વિશ્વાસપાત્ર અને બહાદુર કામદારો હજી આપણી પાસે નથી.

૭. પરંતુ હું એટલું કહી શકું છું કે આપણી પાસે હોય, તેટલા કાર્યવાહકોની મદદ વડે જે એકરાર આપણે ઇશ્વરને દરમિયાન રાખીને મહાસભામાં, શીખ લિગમાં તેમ જ ખિલાફત પરિષદોમાં કરેલો છે તે પાળીશું તો જરૂર ધારેલું મેળવીશું. વાઇસરોય સાહેબના હાથમાં કાંઈ નથી. એ લેવું આપણા જ હાથમાં છે. આપણે જો છૂતવું હોય તો દશગણા જોસથી આપણી સાંત લડત ચાલુ રાખ્યાથી જ છૂતાશે. આપણી લડત ખાનદાનીની છે, ઇન્સાફની છે; અને ઇન્સાફ માટે મરવાને આપણે તમાર છીએ એ આપણે જગતને બતાવી આપવાનું છે. પરીક્ષા લીધા વિના ઇશ્વર કશું આપવાનો નથી, અને આપણે કાંઈ મેળવીએ તે પહેલાં એ પરીક્ષામાં ઉતર્યે જ આપણો ફૂટકો છે. બદમાશ જેવા બદમાશ પણ પોતાનું ધાયું મેળવવા માટે તૈયાર હોય છે, તો તમે મોટા છ છ શીટ ઉંચા પંજાબીઓ, જો ફરી પેટે ચાલવા ન માગતા હો જો તમારામાંનો એક પણ નાકલીટી ન તાણવા માગતો હોય, તો જે પાઠ શીખ લાઈઓએ શીખવ્યો તે લઈએ. એમની માફક માયું દોરે મૂકી ધર્મકૃત માટે તૈયાર થાઓ. મહંત નારણદાસની માફક ખૂની ન બનો. ખૂન કરીને સ્વરાજ્ય નહિ મેળવી શકો, પંજાબ અને ખિલાફતના સવાલનો નિવેડો નહિ લાવી શકો. કાંઈનું ખૂન લઈને નહિ, ખૂન આપીને જ તમે આ વસ્તુઓ મેળવી શકશો. લખમનસિંહની તાકાત મેળવીને જ મેળવી શકશો.

૧૦. લડતનું સ્વરૂપ.

૧. એર કે વેરની લાગણીથી હું નથી ઉકળ્યો. અંગ્રેજોને હું મારા દુશ્મન નથી માનતો. ધણા અંગ્રેજો મારા પરમ મિત્રો છે. પણ હું અત્યારે જે રીતે અંગ્રેજ સસ્તનત રચાયેલી છે તેનો કદો દુશ્મન છું ખરો. અને જો એક માણસની શક્તિ, એક મનુષ્યની તપસ્યા એ સસ્તનતનો નાશ કરવાને સમર્થ હોય તો હું જરૂર એનો એ ન સુધરે તો નાશ કરવા ઇચ્છું છું.

૨. જે સસ્તનત અન્યાય અને દગાને ધર્મ માની રહી છે, તેના રખેવાળો તો આ ન કરે તો દુનિયામાં રહેવાને લાયક નથી. અને એવી સસ્તનતને ન્યાય કરવાની ફરજ પાડવાનું પ્રજાને સામર્થ્ય મેળવી આપનારા દિવ્ય અસ્ત્ર તરીકે જ અસહકારની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

૩. સરકારની એક રાજ્યતંત્ર તરીકેની પ્રતિષ્ઠા તોડવી એટલે એના અમલદારવર્ગની પણ પ્રતિષ્ઠા તોડવી એ મારો માણુ હેતુ તો છે જ. પણ એ કાર્ય હું ચુરતપણે અદિંસાવાદી બન્યો રહીને, બની-શકે તેટલે રસ્તે એ રાજ્યતંત્રથી અગાધ પડીને તથા બીજાઓને તેમ કરવા કહીને જ કરી શકું. બાકી જે સરકારનો અને પ્રજાનો બંનેનો અદિંસા એ એક જ હેતુ હોય તો તો બે વચ્ચે એવા કોઈ કશ્ચાને અવકાશ જ નથી રહેતો કે જેને અમે પ્રજાને અસહકાર જેવું સાત્ત્ર અપભ્રાંશ કરવાનો વખત આવે.

૪. રાજ્યનીતિ બદલવી, આપણે અંગ્રેજોના બરોબરિવા યત્ન, સ્વમાન જાળવવું, દેશને કાળા થતો બચાવવો, આપણી સમૃદ્ધતા (જે કંઈ હોય તો) પ્રમટ્ કરવી, એ કાર્તવ્ય આપણે વહેરી લીધું છે.

૫. દુનિયામાં જે કંઈ નેક છે, પાક છે, તેની સામે અસહકારીઓ લડાઈ કરવા નથી નિકળ્યા. ઇસ્લામનું—અમે મઘી રત્ના છીએ તે હમે-રક્ષણ કરવામાં અમે બધા ધર્મેને અબલ આપવા મઘી રત્ના છીએ.

દિગ્દુરમાનનું માન અણ ન થયા દેવામાં અમે આપી. માનવન્નતિના માનને મારે રસજીનો કોઈ મણી રહ્યા છીએ. કારણકે અમારા હથિયાર કોઈને હાનિ કરે એવું નથી. અંગ્રેજોની જોડે અમે મિત્રને નાતે રહેવા ઇચ્છુક છીએ, પણ એ મિત્રી વાતમાં તેમ વર્તનમાં બંનેમાં જો બરાબરિયા વચ્ચે દોષ તેવી મિત્રી હોવી જોઈએ. આ નેમ પાર પડે લાંસુધી અમારે અસહકાર એટલે અમારી પોતાની આત્મશુદ્ધિ કરવાની આ લડત આજુ ન રાખ્યે છૂટી. અસહકારીઓને જેમ બને તેમ લાંસું દોરડું આપવા (જે હાંસો આપા) સરકાર શરૂ છે. અને અસહકારીઓ પણ પોતે મેળવવા મથી રહ્યા છે. તે ન મળતું દોષ તો સરકારને દોરડે લટકવા આગ્રહ હોવાથી તેઓ પણ સરકાર જોડાઈ દોરડું મૂકતી ગય છે તેટલું સહ રહ્યા છે.

૬. આ બિદિસામય લડતનું રહસ્ય અને કિંમત પ્રજા અસારે સમજી ગઈ છે. હવે તો દરેકાઈ રસ્તે ચાલનાર વાદિતને પણ આ લડત કેવી ધાર્મિક અને આત્મશુદ્ધિના તત્ત્વ ઉપર ખડી થયેલી છે એ દેખાય તેમ છે. અમે મ્હા દારૂની ટેવો છોડી રહ્યા છીએ, અમે અસ્પૃશ્યતાના પાપમાંથી હિન્દને છોડાવવા મથી રહ્યા છીએ, અમે પહેરવા ઓઢવામાં દાખલ કરેલો ખોટો પરદેશી લપંકો અને ડાકડિમાક ફગાવી દઇ અમારા પુરાણા રેટિયાનો છણોદાર કરી રહ્યા છીએ અને જીવનની અમારી પુરાતન સાદાઈ તરફ પાછા વળી રહ્યા છીએ. આમ કરીને આજની આહ્વાનિકારક સંસ્થાને અમે થીજવી દેવા માગીએ છીએ.

૭. અસહકાર જાતે રોગ નથી પણ પ્રજાના આંતરિક દર્દની બાહ્ય નિશાની છે. એ દર્દ ખિલાફત, પંજાબ, અને સ્વરાજ્યની હાનિ, રૂપે પ્રજાને અહોરાત્ર રીયાવનારા ત્રિવિધ તાપમાં સમાયેલું છે.

૮. વ્યક્તિ તરીકે કોઈ પણ અંગ્રેજ સામે અમે લડાઈ નથી માંડી. અંગ્રેજોના જાન લેવા અમે નથી મથી રહ્યા. પણ જે રાજ્યતંત્રે હિંદની પ્રજાને શરીરથી, મનથી અને આત્માથી કેવળ નપુંસક અને નાદાર કરી મૂકી એ રાજ્યતંત્રને અમે અવશ્ય જડથી ઉખેડવા ઇચ્છીએ છીએ. જે અંગ્રેજ સ્વભાવમાંથી પંજાબમાં ઓડવાપરશાહી અને ડાવરશાહી ઉઠવી શકી, જેમાંથી ઇસ્લામનું—અમારા સાત કરોડ લાખોના મહાજનનું—કેવળ નિર્લજ્જતાપૂર્વક અપમાન થયું કે જે વડા પ્રધાને પોતે જાતે કરેલી પવિત્ર

પોતાના અમલદારો કાયદાની મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન ન કરે એ વિષે આહે તેટલી જાતે સંભાળ લે, તોપણ એમ ને એમ કદાપિ થવાનો નથી. પ્રજાની કુરબાનીથી અને આત્મમક્ષથી જ એ પાયાનો ફેરફાર થવાનો છે અને ઇશ્વરનો આભાર માનીએ કે એવા યજ્ઞને સાર પ્રજા આજે તયાર છે.

૧૧. દરેક અસહકારીને સ્પષ્ટ જણાવું જોઈએ કે આપણે શાસક સાથે અસહકાર નથી કરતા; આપણો અસહકાર શાસકનીતિ પરત્વે છે. આપણો અસહકાર વ્યક્તિગત નથી. આપણે એક પણ અધિકારીના ભંગીને કે કુંભારને સેવા કરતાં રોક્યો નથી. તેમ કરવું હું ઇષ્ટ પણ માનતો નથી. તો પછી આપણા જે ભાઈઓ મતભેદને લીધે ધારાસભા વિગેરેમાં જાય તેના ભંગી વિગેરેને આપણે કેમ રોકીએ? આપણે તો પ્રત્યેકને પ્રેમ વડે છતવાની ઉમેદ રાખીએ છીએ. પ્રેમ ન કહો તો આપણે કોઈને બળાત્કારે આપણી તરફ લાવવા માગતા નથી પણ તેની બુદ્ધિને જાગ્રત કરી, તેને સમજાવી આપણા મતનો પ્રચાર કરવા ઇચ્છીએ છીએ. અસહકારનું મૂળ તિરસ્કાર નથી પણ પ્રેમ છે; અસહકારનું મૂળ દુર્બળતા નથી પણ અતુલ બળ છે; અસહકારનું મૂળ અસત્ય નથી પણ સત્ય છે; અસહકારનું મૂળ અધશ્રદ્ધા નથી પણ જ્ઞાનમય શ્રદ્ધા, વિવેક, બુદ્ધિ વિગેરે છે; અસહકારનું મૂળ અધર્મ નથી પણ ધર્મ છે, આત્મવિશ્વાસ છે.

૧૨. આ કસોટી સલામતની છે, એટલે સત્યના આગ્રહની છે. જગતમાં કોઈ પ્રજાએ કેવળ સત્યના આગ્રહનો દાવો આજસુધી કરીને પોતાની સ્વતંત્રતા નથી મેળવી. જેમ ક્રાવ્યું તેમ કરીને સ્વતંત્રતા નહિ પણ પારકાની ઉપર સત્તા મેળવી છે. ઇંગ્લાંડ સ્વતંત્ર નથી પણ સત્તાવાન છે. આપણને ગુલામ બનાવ્યા છે. ગુલામને પોતાનો માલિક સ્વતંત્ર જેવો જણાય છે અને તેના જેવો થવા ગુલામ મથે છે, એટલે બીજાને ગુલામ કરવામાં સ્વાદ લે છે. આ ગુલામ સ્વતંત્ર નથી જનતો, પણ પોતાથી બળિયાનો હંમેશાં ગુલામ બને છે. અસહકાર એટલે ગુલામીમાંથી મુક્ત થવું. સરકારની ગુલામી છોડીને તમે મારી ગુલામીમાં આવો તો એ સ્વતંત્રતા નથી. હું તમારાં મન અને હૃદય ચોરવા ઇચ્છું છું પણ તમને ગુલામ બનાવવા નથી ઇચ્છતો, કારણકે હું પોતે ગુલામ બનવા નથી ઇચ્છતો.

હિંદુસ્થાનના સરકાર દ્વારા આપવામાં આવેલા દિવસ આપણે અનુભવીએ અને નાખુશીપૂર્વક બામ લેતા આત્મા તે હવે પછી લેવાનો ઇન્કાર કરવા.

ચોક્કસ જ છે કે હિંદુસ્થાનને માટે કાં તો ખૂનામરદી નહિ તો અસહકાર એ બે સિવાય ત્રીજો મુક્તિનો માર્ગ નથી.

૧૪. અસહકારના મૂળમાં હિંદુસ્થાન અને પશ્ચિમના દેશો વચ્ચે કશી 'ચીનની દિવાલ' ઉભી કરવાનો હેતુ રહેલો છે એવો પણ ભવ શખવાનું મુદ્દલ કારણ નથી. તેમાં તો ઉદ્ધટો એ બે વચ્ચે સાચો, ખાનદાનીભર્યો અને એકબીજા પ્રત્યેના માન અને વિશ્વસ ઉપર ખડો થયેલો સ્વેચ્છાપ્રેરિત સહકાર સ્થાપવાનો રસ્તો કરવાનો જ હેતુ છે. આ આખી લડત જ અસારે પ્રગળે જે ફરજિયાત સહકાર કરવો પડે તેની સામે, અધિકારીવર્ગના એકતરફી સંપત્તિ સામે, તેમ જ સુધારાને નામે પોતાને ઝોળાખાવતી છતાં ખરે જોતાં સત્તમજના જોર ઉપર પ્રગ પર લઘુચેલો અને લોકોને ચૂસી ખાનારી પદ્ધતિની સામે છે.

૧૫. અસહકાર એટલે આવી નિર્ભેજ કુદ્દતમાં આદલા દિવસ આપણે અનુભવીએ અને નાખુશીપૂર્વક બામ લેતા આત્મા તે હવે પછી લેવાનો ઇન્કાર કરવા.

૧૬. આપણી લડત સત્તમજ છે, એટલે નહિ સરકાર દ્વારા દબાવે નહીં શકે, નહિ આપણે ડાંગ કરીને છૂટી ચકીએ. ચહેરીઓમાં શવ આવ્યો હોય તો તેનો દાઢ નાચ કરી ચકનાર નથી. નહિ આવ્યો હોય તો કાઉન્સિલરો શવ ધાલવાના નથી. તેથી સરકારનું દરેક પગલું ચહેરીઓને સમજાવી તેઓની સાથે મસલત કરી આમજ વધતા જાય એ તો આપણે જોઈ શકીએ અને સરકારને બતાવી શકીએ કે સરકારમાં કંઈ જ શક્તિ નથી.

પોતાના અમલદારો કાયદાની મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન ન કરે એ વિષે ચાહે તેટલી જાતે સંભાળ લે, તોપણ એમ ને એમ કદાપિ થવાનો નથી. પ્રજાની કુરબાનીથી અને આત્મચર્યથી જ એ પાયાનો ફેરફાર થવાનો છે અને ઇશ્વરનો આભાર માનીએ કે એવા યશને સાર પ્રજા આજે તયાર છે.

૧૧. દરેક અસહકારીને સ્પષ્ટ જણાવું જોઈએ કે આપણે શાસક સાથે અસહકાર નથી કરતા; આપણો અસહકાર શાસકનીતિ પરત્વે છે. આપણો અસહકાર વ્યક્તિગત નથી. આપણે એક પણ અધિકારીના ભંગીને કે કુંભારને સેવા કરતાં રોક્યો નથી. તેમ કરવું હું ઇષ્ટ પણ માનતો નથી. તો પછી આપણા જે ભાઈઓ મતભેદને લીધે ધારાસભા વિગેરેમાં જાય તેના ભંગી વિગેરેને આપણે કેમ રોકીએ? આપણે તો પ્રત્યેકને પ્રેમ વડે છતવાની ઉમેદ રાખીએ છીએ. પ્રેમ ન હોય તો આપણે કોઈને બળાકારે આપણી તરફ લાવવા માગતા નથી પણ તેની બુદ્ધિને જાગ્રત કરી, તેને સમજાવી આપણા મતનો પ્રચાર કરવા ઇચ્છીએ છીએ. અસહકારનું મૂળ તિરસ્કાર નથી પણ પ્રેમ છે; અસહકારનું મૂળ દુર્બળતા નથી પણ અતુલ બળ છે; અસહકારનું મૂળ અસહ્ય નથી પણ સહ્ય છે; અસહકારનું મૂળ અધશ્રદ્ધા નથી પણ જ્ઞાનમય શ્રદ્ધા, વિવેક, બુદ્ધિ વિગેરે છે; અસહકારનું મૂળ અધર્મ નથી પણ ધર્મ છે, આત્મવિશ્વાસ છે.

૧૨. આ કસોટી સલામતની છે, એટલે સત્યના આગ્રહની છે. જગતમાં કોઈ પ્રજાએ કેવળ સત્યના આગ્રહનો દાવો આજસુધી કરીને પોતાની સ્વતંત્રતા નથી મેળવી. જેમ કાવ્યું તેમ કરીને સ્વતંત્રતા નહિ પણ પારકાની ઉપર સત્તા મેળવી છે. ઇંગ્લાંડ સ્વતંત્ર નથી પણ સત્તાવાન છે. આપણને ગુલામ બનાવ્યા છે. ગુલામને પોતાનો માલિક સ્વતંત્ર જેવો જણાય છે અને તેના જેવો થવા ગુલામ મથે છે, એટલે બીજાને ગુલામ કરવામાં સ્વાદ લે છે. આ ગુલામ સ્વતંત્ર નથી બનતો, પણ પોતાથી બળિયાતો હંમેશાં ગુલામ બને છે. અસહકાર એટલે ગુલામીમાંથી મુક્ત થવું. સરકારની ગુલામી છોડીને તમે મારી ગુલામીમાં આવો તો એ સ્વતંત્રતા નથી. હું તમારાં મન અને હૃદય ચારવા ઇચ્છું છું પણ તમને ગુલામ બનાવવા નથી ઇચ્છતા, કારણકે હું પોતે ગુલામ બનવા નથી ઇચ્છતો.

અને નિશાળામાં જવામાં અંધર્મ નહિ સમજાવે, સરકાર નરકથી માન લેનાં અપમાન નહિ માનીએ. [અસહકારના હાડમાં રહેવું વ્યાપક તત્ત્વ મુજબ છે, અને દક્ષિણ તત્ત્વ સંદારક છે. અને તત્ત્વોનો મેળાપ અનિવાર્ય છે.]

૧૯. મારા નામ અભિગ્રામ મુજબ તો માણસના જીવનપંથમાં નિષેધ એ વિધિના જેટલી જ ઉપયોગી અને આદરણીય વસ્તુ છે. જાતિક બંધનોમાંથી છૂટકારો અમર તો એ બંધનોનો અભાવ જીવને 'આનન્દ'માં જ દેરી જાય. જ્ઞાનવિદ્યા એટલે કે ચાસોનો પણ જેટલો નિષ્ક્રમ 'નેતિ' જ છે. ઉપનિષદોને જ્ઞાનું સૌથી છેવટમાં છેવટનું વર્ણન કરવાને 'નેતિ' સિવાય બીજો શબ્દ જગો નથી. [જેમ 'નેતિ' નામના નકારાત્મક શબ્દના હાડમાં હકાર છે, તેમ અસહકારના વિધાતક તાવમાં વિધિ છે, સહકાર છે; એક વિના બીજું સંભવે જ નહિ. અસહકારમાં જરૂર જોશું ધાતક તત્ત્વ હોવાને લીધે] મને લાગે છે કે કેટલાક અસહકારના નેતિવાદી સ્વરૂપની આશંકા કરીને નાહક જ જાડખી ઉઠ્યા છે. આપણે વિચારી જોઈએ કે સરકારને 'ના' કહેવાની પણ તાકાત આપણામાં રહી હતી શું? સરકાર ગમે તે કહે, ગમે તે કરે, ગમે તે આપણી પાસે કરાવવા માગે, 'નહિ કરીએ' કહેવાની તાકાત પણ આપણે જોઈ જોઈ હતા. એવી 'ના' કહેવી 'રાજ્યદ્રોહ' થઈ જોઈ હતો. આમ આપણા અંતઃકરણને કબૂલ ન હોય એવી વાતમાં સહકાર કરવાની ધરાધર્મિક 'ના' કહેવાની તાકાત કેળવવી એ પણ માણસને માટે દરેક ખેડૂતને વાવેતર કરતા પહેલાં જ બેઠેલાં જાગજાગ્યાં ખેડી સાફ કરવા જેટલાં જરૂરી છે તેટલું જ જરૂરી છે. ખેડૂતને તો મોઝ ઉઘીને વધે જતા હોય તે દરમિયાન પણ નકામા ઉગતા ધાસ કે વેસાઓને નીંદી કઢાડવાનું કાર્ય હમેશાં કરતા રહેવું પડે છે. તે જ રીતે જ્યારે એક આખી પ્રજા અસહકાર કરવા ઉભી થાય ત્યારે તેનો પણ એ જ અર્થ છે કે સરકાર પ્રજાની ચરતે જ એ પ્રજાની જોડે સહકાર કરે. આવી ચરતો સરકારને સંજગાવી દેવાનો દરેક પ્રજાને હક્ક છે અને ધર્મરથી કરીને ચાલનારી દરેક સરકારનો પણ એ જ ધર્મ છે કે તે પ્રજાની ચરતે જ પ્રજાની મેવા ચોધે. અસહકાર એ પ્રજાએ આપેલી એક જાતની નોટિસ છે કે પ્રજા સરકારના હાથ નીચે સમીર વાગતકની સ્થિતિમાં રહેવા હવે ખૂંટી નથી. આ નોટિસનો અમલ કરાવવા માટે પ્રજાએ ખૂનામરડી કરીને-એકબીજાનાં જનમાલ ખંચવાને-દિસાજ કરી લેવાનો અધાર્મિક-

અને અસ્વાભાવિક માર્ગ ધરાણપૂર્વક છોડી દઇને અસહકારનો ધર્મસંગત અને સ્વાભાવિક માર્ગ અપલાર કર્યો છે, અને જો સ્વર્ગીય સ્વરાજ્ય મેળવવાનું કદિ હિંદુસ્થાનના લાગ્યમાં હશે જ તો તે અહિંસાત્મક અસહકારના નિર્મળ શસ્ત્ર વડે જ મેળવવાનું છે એવો મારો વિશ્વાસ છે.

૨૦. અસહકારમાં જરૂરજોગું વિનાશનું તત્ત્વ તો અવશ્ય છે જ, પણ એ એક પાપમય તન્ત્રનો શાન્તિમય ઉપાયોથી કરેલો વિનાશ છે. જૂના જમાનાના ધર્મગ્રાણી અને ખૂનખરાખીના દિવસો એટલે શું તે હું એક વાર જાણી લેવા ઇચ્છું ખરો. એવી વિષમ અવસ્થા જૂના કાળમાં હતી એવું માનવાને ઇતિહાસમાં શો પૂરાવો છે ? 'મે' તો લોકોને પુરાતન કાળની જાહોજલાલીનાં ગીતો ગાતાં સાંભળ્યા છે. દેશી ભાષાનાં પાંચ પુસ્તકોમાં બ્રિટિશ રાજ્યનાં યશોગાન અને તેને ખાતર બ્રિટિશ પહેલાંનાં રાજ્યોની નિન્દાની કેટલીક કવિતાઓ જોઈ છે, પણ હિંદુસ્થાનને એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી 'ધૈર જાહેવાસ્થળી અને અંધાધુંધી' ચાલી એવો કાળ કદિ પણ આવ્યો હોય એવું મારી જાણમાં તો છે જ નહિ.

૨૧. [છતાં અસહકારીઓ સરકારનું અમંગળ ન ઇચ્છે, તેના ખરા ભલામાં જ રાજ રહે, કેમકે અસહકાર એક પ્રહારની સદ્વૃત્તિ છે જે એક વખત કેળવ્યા પછી મરજી માફક નથી ભૂંસી શકાતી. જો અંગ્રેજોને હૈયે હિંદુસ્થાનનું હિત હશે, જે અંગ્રેજો હિંદુનું લૂણુ ખાઈ નભે છે તેઓ જો એ લૂણુને વફાદાર રહેવા માગતા હશે, તો તો તેઓ દેશમાંથી દાડની જડ કહાડવામાં તેમ જ પરદેશી કાપડની અને એ રીતે અલખત કૈદશાયરના કાપડની પણ આયાત સાવ બંધ પાડવામાં કશું જ અભુગતું નહિ જૂએ. હું તો એટલે સુધી કહીશ કે ખિલાફતનું સંપૂર્ણ રક્ષણ મળી જાય અને પંજાબનો ધા રાજ્ય ત્યાર પછી પણ બંધ પડેલાં પીઠાં ફરી ન જ ઉઘડી શકે; તેમ પરદેશી કાપડની વપરાશ પણ પાછી ચાલુ ન જ થઇ શકે.

૨૨. [આ પ્રવૃત્તિ ફક્ત આર્થિક આપણો દ્વાર કરવા માટે જ હાથમાં નથી લેવાઈ.] અસહકાર એ ત્રાસનો ભય છોડવાની તાલીમ છે. હજી ભયભીત છીએ. જ્યારે ભયરહિત થઈશું ત્યારે ત્રાસ વિનાર દોષ હશે નહિ. આ લડત ગરીબોની છે, નિરપરાધીની છે. આ

સહકારી બંધો મરીબ માણસને સાથ જેવા બગિચા માણસોના બંધથી ઉતરવાનું છે.

૨૩. [બંધથી ઉતર્યા એટલે આપણામાં કિંમત આવવી જોઈએ. આપણી કિંમતનો આધાર સાધનો કે સાથીઓની સંખ્યા ઉપર ન હોય. આપણે હળરોની સાથે એકલડોકલ ખાંડી ખાવડે કૂત્રી રાકીએ એવું આત્માનું બળ છે.] બધા અસહકારી આગેવાનોને સરકાર પકડે તોપણ અસહકાર આપ્યા કરે તો જ છૂત મળે. કોઈના પકડવાથી હડત મોળી પડી જાય અથવા મરી જાય તો મને બારે નિરાશા અને દુઃખ થાય, ઉલટું મારી તો એવી ખાતરી છે કે કોઈના પકડવાથી મુક્તિ ઉડી જશે અને હડતનો વેગ ધલો વધશે. અસહકારમાં પ્રજાની સત્તા કેળવાય છે. પ્રજા ચોતાના બળ પર ટકી રહે ત્યારે જ સ્વરાજ્ય એટલે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય બનેલું. આપણે સરકારને મદદ નથી દેવી અને તેની મદદ નથી લેવી. એમાં કોઈ મોટું કાર્ય નથી કરવાનું કે આગેવાનની જરૂર હોય. અસહકાર રામબાણુ છતાં બચ્ચાથી પણ ચલાવાય તેવું શસ્ત્ર છે. ચલાવવે હળવું અને અસરમાં પ્રચંડ એવું એ દરિયાઈ છે.

૨૪. જ્યાંસુધી સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનું વાતાવરણ આપણે સર્વત્ર પેદા નહિ કરીએ, આપણી સ્વતંત્રતાના જેટલી જ આપણા વિરોધીઓની સ્વતંત્રતાને પણ કિંમતી માનતા નહિ શીખીએ, ત્યાંસુધી અસહકાર વિજયી ન જ નિવડે. બદાની, અનરના નાદની, વિચારની અને વર્તનની જે સ્વતંત્રતા આપણે માગીએ છીએ તે આપણે આપણા સામાજિકાઓને પણ આપવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. અસહકાર એ આત્મશુદ્ધિનો માર્ગ છે; અને આપણે આપણાથી જુદા પડનારાઓનાં અંતઃકરણ અને લાગણીઓને જમાડવા સતત પ્રયત્નવાન રહેવા છતાં તેમનો વાળ વોકો ન કરવો જોઈએ. તાલીમ અને સંયમ આપણા વર્તનના પાયાના સિદ્ધાંતો છે અને તેથી કોઈ સામે કોઈ પણ પ્રકારના જૂઠાણી સામાજિક બંધો કાઢવા તરફ પણ ન પ્રેરવા દેવું બધાને વિનવું હું.

૨૫. અસહકારનો અર્થ અસહ્યતા નથી. શાંતિમય અસહકાર એટલે તો સૌથી અસહકાર થયો. અસહ્ય પુરુષને અસહકાર કરવાનો અધિકાર જ નથી. વળી જેની સાથે આપણે અસહકાર કરીએ તેની સાથે તો આપણે

તપ્તીએકને વધારે વિનય વાપરીએ, એના ભયથી કે રોગે તેને એવું સામે આવે તે એમ માની લે કે તેની જાન સામે આપણને કંઈ પ્રિયતા છે. આ શનિમય અસહકારનું સમ્મ છે, તેથી અસહકારી તરીકે સમ્ય ભાવ વાપરવાનું જ માર્ગેયું છે.

૨૩. જન્મે પણ પોતાના હોમ પર રહેવા છતાં વિનયપૂર્વક અને જંગમી જન્મા વિના લડી શકે એ કંઈ યોદ્ધા વાન નથી. એવું ગુરુ તો અનંત કાળ સુધી સામે એમ આપણે કમ્પીએ છીએ, રામ-રાવળની બકામમાં મે આપણા કવિઓએ વર્ણન કરતાં પૂરી સમ્યતા જાળવી છે. મદોદરીને તેઓએ સતી તરીકે જોયેલાયો છે. મેઘનાદના મૃત્યુ પછી સુલોચનાને રામચંદ્રે જાપી સમગદો કરી આપી હતી. આદિ કવિ વાદમીદિએ તેમ જ ભક્ત કવિ વ્રજસાહસે રાવણાદિની નપથ્યાની સંપૂર્ણ પ્રશંસા કરી છે.

૨૪. એવું જ સમ્ય વૃદ્ધ આપણે કરીએ એવી મારી મહત્વાકાંક્ષા છે. અસહકારીને તો બીજું શોભે જ નહિ.

૨૫. અસહકારની આ લડતમાં છૂપી કે ઉધારી કાંઈ પણ નમૂનાની ચાલાકીને કે રાજદારી દાવપેચને સ્થાન જ નથી. અસહકારમાં એક જ ચાલાકીને અવકાશ છે અને તે સત્ય ભાષણ, સત્યનો આગ્રહ અને સત્યનું જ અનુકરણ; પછી તેને સાફ ચાહે તેટલો ભોગ ભલે આપવો પડે.

૨૬. મહિન છૂપી પદ્ધતિઓની મદદ લઇને આ મહાન પ્રજાને તમારાથી ઉન્નતિને શિખરે ચડાવી શકાશે નહિ. ધોળા દહાડાના પૂરા અજવાળામાં આપણી લડત બહાદુરીપૂર્વક હથોડ અને ખુદ્ધમખુલ્લા ચલાવીને પોલિસના છૂપા અને અનીતિકર ખાતાને આપણે નિઃશસ્ત્ર કરી મૂકવું જોઈએ. અસહકાર મૂળમાં ધા કરનાર તો છે જ. બ્રિટિશ સરકાર જોડે ખુલ્લો અને સંપૂર્ણ ખાનદાનીભર્યા અસહકાર કરીને એ વિપરજ્ઞને પાણી સીંચવાનું બંધ કરવું એ જ ખરેખરો મૂળમાં ધા છે.

૩૦ સરકાર કેવળ મૂંગી જ બેઠી રહે તો અસહકારની અસર ઓછી જ થાય. પ્રત્યેક રાજ્યસત્તાનો છેલ્લો ઉપાય તેની બંદુક છે એટલે રાજદંડ છે. પણ આ લડતમાં પ્રજાનું હથિયાર પ્રજાની સહનશીલતા છે. જો સરકારના શરીરખળની સામે પ્રજા શરીરખળ અજમાવવા બેસી જાય તો

પ્રભ હારી જવાની. અસહકારની સાથે શરીરબળ અજમાવવાનો વિચાર તદ્દન છોડી જ દેવો પડશે. તેથી મારી ઉમેદ છે કે કોઈ પણ જગ્યામાં સરકાર તરફથી ગમે તેવા પગલાં ભરાય છતાં લોકો તદ્દન ચાંત રહેશે. આવી સંતિ જાળવવી અને પોતાનું ધાયુ કરવું એમાં જ પ્રગતી છત રહેલી છે. એટલું માદ રાખવું જોઈએ કે એક તરફ મિત્રરાજ્યોનું પરબળ અને બીજી તરફથી હિન્દુસ્થાનની પ્રગતિ આત્મિક બળનો મુકાબલો કરવાની આ સહત છે. તેમાં જો પ્રભ તરફથી જરા પણ પરબળની મેળવણી થશે તો આત્મિક બળને નામે જોગબાતું બળ પણ પરબળમાં અથવા તો નબળાઈમાં ખપી જશે.

૩૧. આ સહત અંતલગીની છે. પરબળની આણુ કે પ્રભમતની, એ પ્રમોનો ઉત્પત્તિ હૃદયો કરી લેવાની આશુભેદ છે; અને જ્યો પરબળ ઉપર પ્રભમતની આણુ મનાવવાનું બીકું ઝડપીને આ સહતમાં ઉતર્યા છે, તેઓ પોતાના મતને છોડવા કરતાં, સરકારે પોતાની સામે તેનું પરબળ અજમાવી જોવાનો સંકલ્પ કર્યો હોય તો એ રસ્તે પણ એને દોડવું હોય તેટલું દોડી ધરાવા દેવાના નિશ્ચયવાળા છે.

૩૨. [પરબળની આ સહત જ નથી; આ તો આત્મબળની પરબળ સામે સહત છે; એટલે કે પરબળ પર આધાર રાખનારી સરકાર સાથે આપણે આત્મબળ ઉપર આધાર રાખનારાઓએ અસહકાર કર્યો છે. પરંતુ] અંગ્રેજી રાજ્યનો અસહકાર એટલે આપણો સદકાર. આ કાયદે સ્વાયંભાવ, દંડતા, કાયદેશતા, યોજના, તાલીમ વિગેરે વિના ન જ બની શકે.

૩૩. આપણી કેળવણીને સાર, આપણા કષ્ટઆ પતાવવા સાર, આપણા કાયદા સાર, આપણા પોતાક સાર જો આપણે અંગ્રેજ સરકાર સામે જોઈને ખેંચી રહેવું પડે તો આપણે કઈ રીતે અસહકાર કરી શકીએ ?

૩૪. અનીતિમાં મુલતાન થયેલો બાપ તેનાં છોકરાને કેળવણી આપતો હોય, તેમના કષ્ટઆ પતાવતો હોય, તેઓને સાર જાણવના વર્તનનાં ધારણો રચતો હોય, તે બાપનો અમદકાર ત્રણે વસ્તુઓ લેતાં છતાં છોકરાંઓ કરી શકે ? અસહકારનું પહેલું જ પગથિયું એ ત્રણે વસ્તુના ત્યાગથી જ શરૂ નથી થવું ? અને જ્યારે છોકરાં એકાએક આ બધી

મહેરબાનીઓનો સાગ કરે સારે આપનાં મન ઉપર કેવી અસર થાય ? આપ તરત પોતાનું આચરણ બદલી છોકરાંઓને મનાવવા નહિ જાય ?

૩૫. પણ જો છોકરાં માને કે કેળવણીથી થતો લાભ ન જવા દેવાય, પોતાના કુળઆ આપ પતાવે છે એ તો સરસ જ ગણાય, વળી ભવિષ્યને સારૂ ધારા તો એનાથી જ ધડાય, આ બધી સગવડો છોડવામાં શો અસહકાર ? તો છોકરાંઓ આપની અનીતિ દૂર ન કરી શકે એટલું જ નહિ, પણ તેનાં ભાગીદાર બની છેવટે પોતે જ અનીતિ કરતાં થઈ જાય.

૩૬. તેમ જ સરકાર અને આપણા સંબંધને વિષે છે. નિશાળો ઇલાદિ સ્થૂળ લાભોની મધલાણે આપણે તહનામાં કરીએ તો આપણાથી સ્વરાજ્ય દૂર દૂર જવું જશે; કેમકે આપણને એમ જ લાગશે કે નિશાળો, અદાલતો વિગેરે તો સરકાર જ ચલાવી દે; જેમ હમેશાં ગાડીએ ખેસનાર પોતાની ચાલવાની શક્તિ ખોઈ ખેસે છે, તેમ પરાધીનપણે કેળવણી ઇલાદિ લેનારો કદિ સ્વાવલંબી ન થઈ શકે.

૩૭. આપણે આપણા બાળકોને કેળવી શકીશું, આપણે આપણી તકરારો પતાવી શકીશું, સારે આપણામાં નવું જોર આવશે, સારે આપણામાં સ્વતંત્રતાનો ખ્યાલ આવશે.

૩૮. આત્રામાં હિન્દુ-મુસલમાન વચ્ચે તકરાર થઈ. અંગ્રેજ અધિકારીઓએ કહ્યું: ‘હવે તમારા મૌલાના શૈક્ષણિક અને ગાંધીને ખોલાવો. તેઓએ એમ કહી ઉપકાર કર્યો. મૌલાના કે ગાંધીને સાં જવું જ ન પડ્યું; પણ દિલ્હીથી પ્રખ્યાત હકીમશ્રી અબ્દુલખાન અને બીજાઓ પહોંચી ગયા અને બંને કામો વચ્ચે સુલેહ કરી આપી. સિપાઈ અને અમલદારો વિના ચાલી શકે એમ પ્રગળે ખાત્રી થઈ. એટલે દરજ્જે પ્રગળ ચડી, સ્વતંત્ર થઈ, સ્વરાજ્યને સારૂ લાયક થઈ.

૩૯. વળી એકબીજા વચ્ચે સહકાર કર્યા વિના આપણે સરકાર સામે માર કરવાની શક્તિ મેળવવાના નથી. છ કરોડ અંત્યજને ‘ટકા’ નો તિરસ્કાર કરી આપણે સફળ થવાના નથી. જે સલ્તનતે સલમાનને લડાવ્યા તે સલ્તનત અંત્યજ અને બીજા હિન્દુની વચ્ચે કરાવવામાં ચૂકે તેમ નથી. [અંત્યજો સાથે સહકાર કરીને તેમને

જાણે જન-જાન જગદંતરવેલે એ જગદંતર પદને છે. જગદંતર- જગદંતર પદને
જગદંતર પદને. જગદંતર- જગદંતર પદને. જગદંતર- જગદંતર પદને. જગદંતર- જગદંતર પદને.
જગદંતર પદને પદને છે.)

૪૦. આમ જેમ જેમ મિત્ર પોતાના કારજના રહે કુશલતા બધે
જેમ જેમ તે સવલતના જાણી,

૪૧. અસહકારીનું સ્વરૂપ જ એ છે કે પ્રાણને જેવળી દર્શનનું સ્વા
રૂપનું, પ્રાણને જાગૃત્તું છે તેવી સાધન વિના, તેના સ્વારૂપ વિના
સાધનનું સાધનનું જ નથી એ અમલમાં આવડતું જ નથી એ
સાધનથી, અધ્યાત્મથી કે સ્ત્રી પ્રજા સ્વારૂપ સ્ત્રી સ્ત્રી છે તેથી જ
પ્રાણ પરત-જ છે. માન-અસહકારી સ્વાધ્યાસ પ્રાણ પૂરે, સ્ત્રી
અનાયથી સ્વાધ્યાસથી જ માન પ્રજા સ્ત્રી છે તેવી વ્યવસ્થા અધ્યાત્મથી
પૂરે, અને સ્ત્રીસ્વાધ્યાસ અધ્યાત્મથી પૂરે, એમાં પ્રાણ સ્વાધ્યાસ છે.

૪૨. સારી પ્રતિભા ઇર્ષ્યાબળથી કહે તેથી એ પ્રજાનું નિર્મલ ન રાખી
 યકામ, તેમ બસદારને જેવી આદરવક પ્રજાને તેના દુરુપયોગની દોષને ન
 રાખી યકામ. ગીતાનું એ અનર્થ મળ્યા કહે છે તેથી ગીતાનું નથી
 વગોવાતી, નથી તળવતી. ખિસ્તીધર્મને નામે ખિસ્તી કહેવાના સેવા પાઠ
 પાઠે છે, તેમાં તે ધર્મના કે લેના અર્થનો દોષ નથી.

૪૩. આપણે આજગ વધના જન્મનું તેમ આપણે સરકારને વિનંતિ કરવાની નહિ દોષ, પણ આપણને પાનને વિનંતિ કરવાની હશે. તેમાં આપણે કાયા નિવદીયુ તો આપણે સ્વરાજ્યનો શેઠનો કાયા રહેશે અને આપણે પાકા દોષરૂ તો સ્વરાજ્યનો શેઠનો પડી શકે. આપણને જીવવાને જેમ શાસની જરૂર છે તેવી જ જરૂર આ હાલ માટે શાંતિની છે એ પાન દિન્દુરવાને સમજી લેવા જોઈએ. આપણે પથરમા છે તેવી, પાકુ મારે તો મેં શાંતિ રહે એવી શાંતિ નથી જોઈતી, આપણે જનવરના જેવી, કૂતરાના જેવી કે કોઈ મારે એટલે બસવા માંડીએ, નહિ તો કરડવા છોડીએ એવી શાંતિ નથી જોઈતી. જલ્દાએને બધે સ્વરાજ્ય લેવા હચ્છીરુ તો તે સો વર્ષે પણ નહિ મળે. માત્રમાવના કિસ્સાથી સ્વરાજ્યના કાંટા પાછા ઠેલાયો. એથી આપણે સ્વરાજ્ય ખાઈ બેસવાના નથી એ સાચું, પણ તેથી આપણે પાછા તો ઠેલાયા જ. સરકાર શાંતિ રાખે ત્યારે શાંતિ રાખવી એ

મહાશયી, જે, જામ હો સારો આવના વળ વિપરેરી અસર લામ દ લામ
તરન ને વળ અસરકરુ વળના હાકરનિવે મ માલ નકિ અમ દ

૨૨. પણ તે એકમ મને ક કમવળીયો મનો લામ ન જવા કેવા,
પાન ના કમવા જવા મને હો સો મરમ જ અમવા, વળી અનિમને
મામ મને મેલવાઈ જ મરમ, આ વળી સમવો હાકવામાં શો
અમરકાર : તે હો કરનિવે અવળી અમીનિ દર ન મરી શકે એવું જ નકિ,
પણ તેનાં અમરકાર વળી એવો મને જ અમીનિ કરનાં મમ વળ.

૨૩. તેમ જ મરકાર અને આપણા અંગને વિષે છે. નિશાળો
કમરિ સ્વન અમની મમલ ને આપણે મલનામાં કરીએ તો આપણી
સ્વરામ્ય દર દર જરુ જરુ; કેમકે આપણને એમ જ લાગશે કે નિશાળો,
અલભો નિમેરે તે સરકાર જ સલાવી દે; જેમ તેનીશાં ગાડીએ મેસનાર
પોતાની સાલવાની શકિત આપે એમ છે, તેમ પરાધીનપણે જગવળી મત્યાદિ
લેનારો કદિ સ્વાવલંબી ન થઈ શકે.

૨૪. આપણે આપણાં આગેને જગવી સમીશું, આપણે આપણી
તરારો પતાવી સમીશું, સારે આપણામાં નવું વ્તર આવશે, સારે
આપણામાં સ્વતંત્રતાનો ખ્યાલ આવશે.

૨૫. આમાં હિન્દુ-મુસલમાન વચ્ચે તરાર થઈ. અંગ્રેજ
અધિકારીઓએ કહ્યું: 'હવે તમારા માલના શાકતઅલી અને ગાંધીને
મેલાવો.' તેઓએ એમ કહી ઉપકાર કર્યા. માલના કે ગાંધીને લાં
જવું જ ન પડ્યું; પણ દિલ્હીથી પ્રખ્યાત હમીમલ અનમલખાન અને
ખીજનઓ પહોંચી ગયા અને અને દેમો વચ્ચે મુલહ કરી આપી. સિપાઈ
અને અમલદારો વિના ચાલી શકે એમ અમને ખાત્રી થઈ. એટલે દરજ્જે
અમ સડી, સ્વતંત્ર થઈ, સ્વરાજ્યને સાર લામક થઈ.

૨૬. વળી એકખીજ વચ્ચે સહકાર કર્યા વિના આપણે સરકાર સામે
અસહકાર કરવાની શકિત મેળવવાના નથી. છ કરોડ અંસળને 'દેડા'
ગણી તેમનો તિરસ્કાર કરી આપણે સફળ થવાના નથી. જે સલતનતે
હિન્દુ-મુસલમાનને લડાવ્યા તે સલતનત અંસળ અને ખીજ હિન્દુની વચ્ચે
લડાઈ કરાવવામાં થઈ તેમ નથી. [અંત્યને સાથે સહકાર કરીને તેમને

થતો અન્યાય અટકાવવો એ આપણો ધર્મ છે. વળી આ હડતીમાં તેમને સામેલ કરવા જોઈએ. આ પ્રમાણે આવા સવાલનો આપણે જાતે જ ફેસલો કરવો પડે છે.]

૪૦. આમ જેમ જેમ પ્રજા પોતાના કારભાર પોતે ઉપાડતી જશે તેમ તેમ તે સ્વતંત્ર જનશે.

૪૧. અસહકારનું રહસ્ય જ એ છે કે પ્રજાને પોતાની શક્તિનું જ્ઞાન કરાવવું. પ્રજાએ જાણવું કે તેની સમ્રતિ વિના, તેના સહકાર વિના રાજ્યતંત્ર ચાલતું જ નથી. એ સમજમાં સ્વરાજ્યનું મૂળ રહેલું છે. લાક્ષ્યથી, અજ્ઞાનથી કે ડરથી પ્રજા સહકાર કરી રહી છે ત્યાંસુધી જ પ્રજા પરનંત્ર છે. માન-અકરામ ઇત્યાદિની લાક્ષ્યથી પ્રજા છૂટે, સરકારે બનાવેલી સાગાઓમાંથી જ જ્ઞાન મળી શકે છે એવી જાતના અજ્ઞાનમાંથી છૂટે, અને સરકારના પ્રશુબ્ધના બચમાંથી છૂટે, એટલે પ્રજા સ્વતંત્ર છે.

૪૨. સારી પ્રવૃત્તિનો ‘કોઈ અનર્થ’ કરે તેથી એ પ્રવૃત્તિ જેમ ન રોકી શકાય, તેમ અસહકાર જેવી આવશ્યક પ્રવૃત્તિ તેના દુરુપયોગની દૃષ્ટિએ ન રોકી શકાય. ગીતાશ્રીનો અનર્થ ધણા કરે છે તેથી ગીતાશ્રીને નથી વગોવાતી, નથી તજ્જની. ખ્રિસ્તીધર્મને નામે ખ્રિસ્તી કહેવાતા લોકો ધાક પાડે છે, તેમાં તે ધર્મનો કે તેના પ્રવર્તકનો દોષ નથી.

૪૩. આપણે આગળ વધતા જતાં તેમ આપણે સરકારને વિનંતિ કરવાની નહિ દોષ, પણ આપણને પોતાને વિનંતિ કરવાની હશે. તેમાં આપણે કાયા નિવહીશું તો આપણો સ્વરાજ્યનો રાહસો કાચો રહેશે અને આપણે પાકા દોષશું તો સ્વરાજ્યનો રાહસો પાકો થશે. આપણને જીવવાને જેમ આસની જરૂર છે તેવી જ જરૂર આ હડત માટે શાંતિની છે એ વાત હિન્દુસ્થાને સમજી લેવી જોઈએ. આપણે પંથરમાં છી તેવી, પાટુ મારે તો ચે શાંત રહે એવી શાંતિ નથી જોઈતી, આપણે જનપરના જેવી, કૂતરાના જેવી કે કોઈ મારે એટલે બસવા માંડીએ, નહિ તો કરડવા દોડીએ એવી શાંતિ નથી જોઈતી. જહાંગમે બળે સ્વરાજ્ય લેવા ઇચ્છીશું તો તે સો વર્ષ પણ નહિ મળે. માંગેમાંવના કિરસાથી સ્વરાજ્યનો કડિયા પાડો દેવાયો. એથી આપણે સ્વરાજ્ય જોઈ બેસવાના નથી એ સાચું, પણ તેથી આપણે પાછા તો દેવાયા જ. સરકાર શાંતિ રાખે ત્યારે શાંતિ રાખવી એ

આપણી શરત નથી. એ તો સરકાર સાથે સહકાર થયો. આપણે તો શાંતિમય અસહકાર કરવા બેઠા છીએ. સરકારના ગોળીબાર કે માથા એરોપ્લેનમાંથી દાફગોળા છૂટે, ત્યારે પણ શાંત બેસીને આપણું ચલાવ્યે જ જઈએ અને મારવા ન દોડીએ, પોસ્ટ ઓફિસ ન બાળીએ, ત્યારે જ સાચી શાંતિ કહેવાય. એ શાંતિ મેળવી લીધી હશે ત્યારે આપણું આ સરકાર જાય તો પછાણ આવશે એવી ખીક નહિ લાગે. આપણામાં જ્યાંસુધી શાંતિની તાકાત હશે, ત્યાંસુધી આપણને કાંઈ નથી જીતી જવાની.

૪૪. સરકારના મનમાં શું હશે તે જાણવું મુશ્કેલ છે. સરકારને મન એવું કાંઈ છે કે કેમ તે હું જાણતો નથી. મારી ધારણા એવી છે કે આ લડતના નૈતિક બળની સરકાર ઉપર અસર થઈ છે, અને સરકારને તોફાનનો ભય પણ છે જ. હજી તોફાનનો ભય છે એ આપણે માટે અભિમાન લેવા જેવું નથી. ગમે તે જાતની પંજવણી કરવામાં આવે છતાં આપણે હૈયે શાંતિની પૂરી ખાત્રી હોય તો તે જ ઘડીએ સ્વરાજ્ય આપણું છે. આપણે એ દિશામાં ખૂબ પ્રગતિ કરી છે અને તેથી દૂક સમયમાં આપણે માટે સ્વરાજ્ય મેળવવું શક્ય છે એ વિષેની મારી શ્રદ્ધા વધારે દૃઢ થાય છે.

૪૫. જેમ જેમ આપણે શાંતિનો પાઠ શીખતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણે સફળ થતા જઈએ છીએ અને લડતની કિંમત વધે છે. આપણે તો આખા હિંદુસ્થાન ઉપર શાંતિનો કાબુ મેળવવો જ રહ્યો. શાંતિ જાળવવી એ આપણો પાયો છે. તે નબળો એટલી લડત નબળી. તે પાકો તો લડત પાકી.

૪૬. મારા પોતાના વલણ વિષે તો મારે એટલું જ કહેવું રહ્યું કે મારો પોતાનો ધર્મ જેમ મને ખૂનામરકીની કાંઈ પણ લડાઈ કરવા કે કરાવવાની મંજૂરી આપતો નથી, તેમ એ પણ તેટલું જ સાચું છે કે અત્યારે હિંદુસ્થાનમાં પરબળના દોરથી જે નામદાંધની શાંતિ વર્તી રહી છે, તેને મુકાબલે તો એવી ખૂનામરકીવાળી લડાઈની સ્થિતિ પણ મારા મનને વ્યાકુળ ન કરી શકે. અને તેથી જ આ શાંતિમય અસહકારની લડતમાં અહિંસાને સર્વોપરી રાખવાના બધા પ્રયત્નો કરવા છતાં અતે આમાં અંધાધુંધી થવાનું જોખમ હોય તો તે જોખમ ખેડીને પણ હું આ

સહનમાં ભાગ લઇ રહ્યા છું. અસહકારના ટીકાકારો તેમની દાનત જ હોય તો તો આજ એકેએક કાર્યમાં એવી ખૂનામરડી કે અધાધુધી ન થવા દેવાની જ પ્રમણ હજી દેખશે. બાકી અસહકારીઓને તો ટીકાકારો તેમની યત્તિને સમજે કે ન સમજે, કે વિપરીત રીતે સમજે, તોપણ પોતાની ધીરજમાં આગ રહે છૂટકો છે. તેમને તો તેમનો ખાંડાની ધાર જેવો કહણ પંથ કાપે જ છૂટકો છે.

૪૭. અસહકારનો માગ સહેલો તેમ જ વિકટ છે. સમજી જાય તેને સાર સહેલો છે. ખીળઓને સાર વિકટ છે, કેમકે ન સમજવાથી વખતોવખત તે ગૂંચવાયા કરે છે. મુશ્કેલીઓ ઠાંકવાથી ફર થવાની નથી. આવી પડેલી મુશ્કેલીઓ તે જ ક્ષણે ફર કરવાથી અસહકારનો માગ સહેલો થશે.

૪૮. આપણી સહનની કુંચી આપણી એકતા છે. હિન્દુ-મુસલમાન એકતાનો અર્થ જ એ છે કે પારમી-ખ્રિસ્તીની રક્ષા, અને તેનો પદાર્થ પાઠ એ છે કે કોઇ સરકારી અમલદાર ઉપર આપણે અભ્યાસ ન કરીએ પણ દરેકને મિત્ર માગીને સંધરીએ. સંધરવાનો અર્થ એટલો જ કે તેનું અપમાન ન કરીએ, નિરુકાર ન કરીએ, તેને વાંકારો ન દઇએ, તેની આમન્યા રાખીએ, તેમને કદીએ કે અમારે કંઇ તમારી સાથે વેર નથી ખાંધવું, પરંતુ તમારે રાજ્ય અમને ન જોઇએ, એ સિવાય તમારે અમે અમારે કશો વધો નથી; તમે અસમ્યક્તાથી અમારા ગામમાં કોઇના ઉપર અમલ નહિ ચલાવી શકો. અમલદારને પણ મનમાં ખાતરી થઇ જતી જોઇએ કે પિસ્તોલ સાથે રાખ્યા વગર પણ પોતે અને પોતાના ખાળકો આઠે પડેાર નિર્ભયપણે તમારાં ગામોમાં યઇને જઇ આવી શકે.

૪૯. અસહકારીનું જળ તો કશી ફરિયાદ ન કરતાં જોઇ જવામાં રહેતું છે. હરાદાપૂર્વક જોઇ માગી લીધા પછી માનેશું મળતાં જો તે કસવાટ કરવા બેઠા તો તેનાં આખાં કેસ જ તૂટી પડે છે. જનઆ દિલચાલમાં એક પણ કામ કરનાર પોતાની દૃઢ પ્રમાણે વર્તે તો સહનને બદલે ધક્કો પડેલાડાડે.

૫૦. આ સહન સહનારમાં અને કોજમાં કંઇ જ તફાવત નથી. કોજમાં જેમ દરેક સિપાઈ પોતાની જવાબદારી ઉપર નથી વર્તી શકતો, પણ તેને

પોતાના ઉપરીના હુકમની સાહ જોવી પડે છે, તેવું જ ખિલાફતની કે બીજી બધી લડતમાં સમજવું જોઈએ. મર્યાદા, તાળે રહેવું, ગુસ્સે ન થવું જવું, એ બધું જેમ લશ્કરમાં સિપાઈને જાળવવું પડે છે, તેમ જ આમાં કરવાની જરૂર છે. પ્રજાની ઉપર જો પૂરો કાબુ મેળવી શકાય તો આજે જ છૂત છે; તે કાબુ મેળવવામાં ઉપલાં તત્ત્વોની જરૂર છે જ. એટલે મારી ઉમેદ છે કે એક પણ માણસ પોતાની જવાબદારી ઉપર કંઈ જોખમવાળું કામ નહિ કરે.

૫૧. આ લડતમાં ઓરતો, બાળકો, લૂલાં, પાંગળાં, બધાં દાખલ થઈ શકે અને તેમ થવું જોઈએ. જેમ તેઓની સંખ્યા વધારે મળે તેમ છૂત વહેલી મળે. આમાં કોઈ ઉચ્ચ-નીચ નથી, નાનાં-મોટાં નથી. જેનું હૃદય મોટું તે મોટા, જેનું હૃદય નાનું તે નાના અને અપંગ. એટલે બાળકોનો આશીર્વાદ મને મીઠો લાગે છે. વાઇસરોયની મહેરબાનીથી સ્વરાજ્ય નહિ મળે, પણ બાળકોના અને સ્ત્રીઓના નિર્મળ હૃદયના આશીર્વાદથી અવશ્ય મળશે.

૫૨. અમૃતસરમાં એક દિવસ સવારે સાડાછ વાગે ચાર બહેનો મારી પાસે ચાલી આવી. અમૃતસરમાં તો અહિંના કરતાં ટાટ મણી વધારે હોય છે. પણ એ બહેનોએ જાણ્યું કે જે ભાઈ આપણી આટલી બધી ચાકરી કરી રહ્યા છે તેને ચેતવણી તો આપી દેવી જ જોઈએ. એમાંની એકે મને કહ્યું: ‘ભાઈ! તું કામ તો સારું કરી રહ્યા છે પણ તને ખબર નથી કે અમારા પુરુષો અને કેટલેક અંશે અમે સ્ત્રીઓ પણ તને છેતરીએ છીએ.’ હું તો ચોંકી જ ગયો. મેં કહ્યું: ‘મને શું કામ છેતરે? એમાં એમને શો લાભ હોઈ શકે?’ તેણે કહ્યું: ‘પુરુષો બુદ્ધિ છે. તેઓ તારી પાસે જૂઠું બોલે છે. અમે તો સમજી જ ગયાં છીએ કે તારા કામમાં પવિત્ર સ્ત્રીઓ અને પવિત્ર પુરુષોની જ જરૂર છે, અને તેથી જ તારી ભાવનાઓ અમારામાં પેદા થાય તે માટે અમે સ્ત્રીઓ તારી પાછળ ભગીએ છીએ.’ એ બહેને પછી એક સંસ્કૃત શબ્દ વાપર્યો. પંજાબની સ્ત્રીના મુખમાં એવા સંસ્કૃત શબ્દની આશા ન રાખી શકીએ. તમે પણ કદાચ એ શબ્દનો અર્થ નહિ સમજતા હો. તેણે કહ્યું કે અમારા પુરુષો ‘નિતેન્દ્રિય’ નથી; અને અમે સ્ત્રીઓ પણ તું માગે છે અને માને છે એટલે દરજ્જે ‘નિતેન્દ્રિય’ નથી. હું એમનું કહેવું સાનમાં સમજી ગયો. નિતેન્દ્રિય એટલે જેની

સાચો અને શ્રદ્ધાવાન અસહકારી પણ અમુક વસ્તુઓ ન કરવાનું તો કદી તાલીમ વિના સમજી શકે. અને આવા સમજપૂર્વક કરેલા સાગમાંથી જ જ્ઞાન અને બળ ઉત્પન્ન થાય છે. હિંદુસ્થાનને શસ્ત્રબળ શીખવું હોય તોપણ શાંતિ અને અસહકાર શીખવાં પડશે.

૫૬. અંગ્રેજોના વ્યક્તિગત પ્રયત્નો અંગ્રેજ જાતિનો સ્વભાવ એક દિવસમાં ન ફેરવી શકે. પણ જો અમે અંગ્રેજોના બરોબરિયા થઈએ તો તેઓ અમારી સામે અવિશ્વંસે માનની નજરથી જોતા થાય. તેવા થવા સાથે અમારે સ્થા પહેલાં તો ભયરહિત થવું જોઈએ; અમારે સ્વાશ્રયી બનવું જોઈએ; અને જે સરકારને અમે કાં તો સૂધારવા અને ન સૂધરે તો પ્રીટાડવા માગીએ છીએ તેના હાથનાં કેળવણી, ન્યાય, રક્ષણ અને આશ્રયથી અમારે સ્વતંત્ર થઈ જવું જોઈએ. આથી જ આ અહિંસામય અસહકારની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

૫૭. સરકારે અસહકારની પ્રવૃત્તિને 'ક્રાંતિકારક' તરીકે જાહેર કરી છે. આટલા દિવસ સુધી 'ક્રાંતિ' શબ્દથી ખૂનામરફીનો અર્થ સૂચવાતો, અને એ અર્થમાં જામેલી સત્તાઓ તરફથી તેની હિંમેશાં નામોશી થતી આવી છે. પણ અસહકારના પ્રવૃત્તિને 'ક્રાંતિકારક' કહીએ તોપણ એ હથિયાર અને ખૂનામરફીની ક્રાંતિ નથી. એ સ્વાભાવિક ઉત્પત્તિની ક્રાંતિ છે, એ સોહી વગરની ક્રાંતિ છે. આ પ્રવૃત્તિ વિચારનો પલ્લટો છે; અંતરૂપલટ છે. અસહકાર અનમર્યાદિતના કિલા છે અને તેથી માણસના વિચારોમાં તે અલગ જ દેખાઈ જાય છે. તેથી તેને દાખી દેવાનો પ્રયત્ન એ જાણીતો સહકાર કરાવવા સમાન છે.

૫૮. પણ આજ કાલ તો કમળાના રોગીને ગંધ પીણું જ દેખાય તેમ જો સરકારે આ દેશ અને અંગ્રેજો પ્રત્યેની વેરવૃત્તિને જ જોવી એ જોઈએ. તદ્દયાર થઈ પણ છે. હું તો કહું કે દેશ પોપાય છે એ જોઈએ તોપણ એ જોઈએ કેરું કરવાનો રસ્તો એ જ છે કે એ દેશને સ્વતંત્ર કરીને અંગ્રેજોની નાનાના શક્તિ પહેલિયા ન દેતાં તેને મર્યાદામાં રાખીને નવી જગ્યા દેવી. જગતની પ્રગતિના લાજણીઓ કહે તેમ તરછોડતી નિરેશ્વર અને વધુને પ્રયત્નપૂર્વક પોતાવાનું ચાલુ રહે, એ જ આજીવન દેશ સુ—દેશ પણ વ્યક્તિ પ્રગતિના અંતરમાં

છે. અસહકાર દૈવી શસ્ત્ર છે. હિંદને શુદ્ધ કરવા સમગ્ર અને સમર્થ બનાવવા એ સમર્થ છે. આજનું નિર્ણય અને નિરાધાર હિંદ જેમ દુનિયાને રોગ સમાન, છે તેમ એવું સમગ્ર હિંદ આખી દુનિયાને ટેક રૂપ થઈ પડશે. હિંદી સિપાઈઓ અનિચ્છાએ પણ તુર્કીનો નાશ કરવામાં ભાગીદાર બન્યા છે અને આજે મહાન આરબ પ્રજાના આશાલયક યુવાનવર્ગનો નાશ કરી રહ્યા છે. મને ખરેખર જ એવો એક પણ વિગ્રહ યાદ નથી આવતો જેમાં ખ્રિસ્તી સરકારે હિંદી સિપાઈઓનો ઉપયોગ દુનિયાના-મનુષ્ય જાતિના-કલ્યાણ માટે કર્યો હોય. અને છતાં યે પોતાને ક્ષત્રિય માનનારા આપણા દેશી રાજાઓ પોતે અંગ્રેજોને વફાદારીપૂર્વક આપેલી કિંમતી મદદોના અભિમાનભર્યા ઉલ્લેખો કરતાં કદિ થાકતા જ નથી ! આથી વધુ શરમની વાત બીજી કંઈ હોઈ શકે ? આથી વધારે આપણી અધોગતિ બીજી કેવી હોઈ શકે ?

૬૧. ‘ અસહકાર તવંગર માણસ સિવાય બીજા કોને કાયદો કરે છે ? અસહકારમાં તોફાન અગર લડાઈ થાય તો ક્યા ક્યા વર્ગ તોફાનમાં જોડાશે ? ’ આવા સવાલો કેટલાકને થાય છે. અસહકાર જે ગરીબોને કાયદો કરનાર ન હોય તો કોઈને કાયદો ન જ કરી શકે. અસહકાર કોઈ પણ યોગ્ય સંસ્થા કે વ્યક્તિને નુકસાન પહોંચાડ્યા સિવાય બધાને કાયદો કરનારું શસ્ત્ર છે. ગરીબમાં ગરીબનો હક્ક જળવનારું એ હથિયાર છે.

૬૨. અસહકારમાં તોફાન કે લડાઈ થાય જ નહિ ત્યાં કોણ જોડાશે. એવો સવાલ જ પૂછાય નહિ. જે તોફાન કે લડાઈ જાગે તો અસહકાર રહ્યા નહિ, તે બંધ થયો. જે દેશમાં તોફાન આપે તો અસહકારનો દેશે ભાગ કર્યો ગણાય. આ જે પરસ્પર વિરોધી વસ્તુ છે. જે તોફાન જાગે તો ક્ષણભર જદમાશોને કાયદો થયો તેઓ સમજે. એમ જ દુનિયામાં સદાકાળ ચાલતું આવ્યું છે. તેઓ ખૂલી ગય છે કે આ લડાઈ ધર્મની છે, શુદ્ધ થવાની છે, ઇશ્વરથી ડરવાની છે, મનુષ્યના ભય છોડવાની છે.

૬૩. વળી અસહકારના એક સૂત્રમાં કંઈ પણ ભાગ નથી. અસહકારનો ભાગ સહનિષેધ છે; અને જનસ્વભાવથી વિરુદ્ધ નથી; તેથી જ તેને પ્રજાએ વધાવી લીધા છે એમ માનું છું. મુખ્ય સૂત્ર તો હિન્દુ-મુસલમાનની એકતા, અશાંતિના પ્રસંગો આવે ત્યારે પણ શાંતિની સ્થિતિ, પરદેશી વસ્ત્રનો સર્વથા.

ઉપર દેખાયે પશુ એ કમ વેળાએ જો દિશાએને મેરી નાળાને દૂરી
એ કાણુ કહી શકશે? આમું દિ-દુરમાન અસહકારની પ્રવૃત્તિમાં
કામથી ભગવા ક્યારે તેવાર મને એ હું નથી કહી શકતો. પણ
અવશ્ય કહીશ કે જે શિક્ષિતવર્ગને મહાસભાએ પ્રવૃત્તિમાં ભાગ્યા આમંત્ર
કયું છે તે વર્ગે એક દિવસ અવશ્ય જવાબ વાળશે અને તે પ
દિ-દુરમાનના નામને શોભાવે એવી રીતે.

૬૬. પશુ આમ જનો ના ન જનો. પ્રજાની પ્રગતિને કામ પશુ એ
વ્યક્તિ કે વર્ગ ન જ રાખી શકે. અન્નપ્તુ કારીગરો, સ્ત્રીઓ, રસ્તે ચાલના
મજુર, સૌ કોઈ આ પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લઈ રહ્યા છે. શિક્ષિતવર્ગને કહે
આમંત્રણે આ આમવર્ગને રસ્તો કરી આપ્યો છે. બકરા અને મેદા જૂદ
પડવા જરૂરી હતા જ. શિક્ષિતવર્ગોની પણ કસોટી થઈ જવાની જરૂર હતી
આરંભ પશુ એ શિક્ષિતવર્ગને હાથે અને તેમની મારફત થવા જરૂર
હતો. અસહકારની પ્રવૃત્તિ ઇશ્વરકૃપાથી અસારસુધી સ્વાભાવિક માર્ગે જ
ધખે મળે છે.

કરીને ચા. ... નાસીને દર જનું, એમાં પરિણામનો વિચાર નિષ્ક્રમ આડે આવવા ન
ન દેવા જોઈએ. સત્કામનું ફળ હમેશાં શુભ ન આવે, બીજાની આવી સંકેત
ન નહિ, એવી અને અચ્છિત શ્રદ્ધા હોય, એ જ મારે મન મીતાન
નિષ્કામકર્મવાદનો પશુ મને છે. પ્રથમ માણસને ભવિષ્યમાં ડોકિયું કરી
જેવા નથી દેતા. એણે તો સત્યને જ શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુસર્યા કરવું રહ્યું.
પછી એવા અનુસરણમાં જીવનું જોખમ પણ લાગે હોય. એ જોણે
છે કે એ સ્વધર્મના આગમાં મરણ પણ અપરકર છે. સેતાનને
વેચાઈને જીવવા કરતાં પ્રથમને મારે મરણ હજાર દરજ્જે બહેતર છે. માટે
જે જે કામ માને છે કે આ સરકાર સેતાનના પંથનું પ્રતિનિધિ છે તેને માટે
એ સરકારનો સંમત જીવનગા મવા સિવાય બીજો રસ્તો નથી.

૨. છતાં વાદને ખાતર ધડીબર માની લાઇએ કે અંગ્રેજોને હિંદુસ્થાન તજી મથા અને હિંદુસ્થાનમાં અશુભમાં અશુભ સ્થિતિ ઉભી થઇ. એ દશામાં પદાણોએ કે ગુરખાઓએ હિંદ પર ચડાઇ કરી અગર લૂંટફાટ કરી એમ માનીએ તો યે શું એ એટલી કલ્પના બહારની અસભ્ય વસ્તુ છે ? મારે દિસાએ તો અભારે સરકાર હિંદુસ્થાનનો ને શારીરિક અને નૈતિક શક્તિપાત અહોરાત્ર કરી રહી છે તેને મુકાબલે એ સ્થિતિમાં પદાણો કે ગુરખાઓનાં એવાં ચાર દહાડાનાં ધીંગાણાંની સામે થવા આપણે અવરમ વધુ સમય હોઇએ.

૩. શરીરબળને દિશાએ તો એક થયેલા હિંદના રજપુતો, શીખો અને મુસલમાન યોદ્ધાઓના સામઠા બળને એક દિશાના કે આરમેરથી પણ ચડી આવનારા લૂંટારાઓનાં માઝાઓ સામે સફળતાપૂર્વક થઈ શકવા પૂરતું શ્રેય

જરૂર આપી શકાય, છતાં એથી જે અશુભ કદંબી લઇએ. અશુભમાં અશુભ કદંબીએ કે જનપાન પંગાળના ઉપસાગરમાંથી આવી લાગે, ગુરખાઓ ઉત્તરમાંથી ઉતરી પડે અને પહાણોનાં ધાડાં વાયવ્ય સરહદો પરથી ચડી આવે, એ સ્થિતિમાં પણ કાં તો અમે તેમને મારી હાલવીશું અને નહિ હાંટી મૂકી શકીએ તો તેમની જોડે શરતો કરી લઇશું અને વહેલામાં વહેલી તકે હાંટી કહાડીશું. ગમે તેમ કરીશું તો જે આજની નાદારી અને આ પાપી રાજ્યની શુભામગીરીના કરતાં તો તે વખતનો ગમેતેવો છતાં તે રસ્તો વધારે જ મર્દાનગીલર્યો હશે એ વિષે મને કશો જ શક નથી.

૪. પણ એવું અશુભ કદંબવાની જ હું ના પાડું છું. જે અસહકારની પ્રવૃત્તિ સફળ થાય તો તો અંગ્રેજો અહિં રહે કે જાય. જે કંઈ કરશે તે અધું મીઠે મોડે મિત્ર તરીકે, જે ભાગીદારો વચ્ચે કરારનો અમલ થાય તેવી રીતે, રીતસર અને વ્યવસ્થાપૂર્વક કરવાના. મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલી કુદરતી સાક્ષસાધમાં-પછી તે અંગ્રેજોમાં જેવા જાઓ કે બીજા કોઈ પણ જાતિમાં-હવે જે મને શ્રદ્ધા છે. અંગ્રેજો 'રાત લઇને' અહિંથી ભાગે અને સવારમાં ઉઠતાં આપણને વૈદર્ભીની પેઠે વલવલવાનો વારો આવે એ હું નથી માનતો.

૫. વળી ગુરખાઓ કે અફઘાનો પણ ન્યાય કે નીતિની વાત કાને પણ ન ધરનારા કે તેની આલડછેટ માનનારા હાડતા ચોર લૂંટારા છે અગર તો તેમની પણ આત્મશુદ્ધિ કરવાના પ્રયત્નને કશો જવાબ વાગવાની શક્તિ વગરનાં જડ પ્રાણીઓ છે એમ પણ મારે શાસ્ત્ર માની લેવું? જે હિંદ પોતાની પુરાણી ધર્મિકતા પાછી જીવનમાં આણી શકશે તો પાડોશી દેશો ઉપર પણ તેની અસર પડવાની જ. તે આ સશક્ત પણ મરીય પડારી દેશોના ઉદ્ધારના માર્ગ શોધવામાં રસ લેવું થશે અને તેમનાથી ડરીને નહિ પણ પાંડોશી તરીકે પોતાનો ધર્મ સમજીને પ્રસંગ પડે તેમને ચાર દહાડા પાગશે-પોપશે પણ ખરું. જનપાનની જોડે તો તેણે અંગ્રેજોની સાથે સાથે જ દિસાચ કરી લીધો હશે. હિંદ જનપાનમાં બનનારી એક પણ વસ્તુ વાપરવાને પાપ માનવું થઇ ગયું હશે, તો જનપાન હિંદ ઉપર સવારી કરવાનો ખ્યાલ સરખો મનમાં નહિ લાવે. એને ખાવાપીવા અને પહેરવા પૂરતું છે. આપણે પરદેશો પર આધાર રાખતા બનીને તેમનામાં આપણે

અસહકાર.

(દ્વિતીય વિભાગ)

અસહકારની તૈયારી.

(દ્વિતીય અંક).

૧૨. ત્રણ મોહ.

૧. દુ' જોડે' છું કે લોકોને સરકારી નિયમોનો, વકીલાતનો અને ધારાસભાનો ભારે મોહ છે. નિયમો વિના છોકરા રમકડો, વકીલાત વિના ન્યાય નહિ મળે અને વકીલો જૂએ મરણ, અને ધારાસભા વિના પ્રજાનો કારભાર નહિ આવે એવા જામ જ્યાંસુધી રહેશે ત્યાંસુધી નથી ખિલાફતનો ઉલ્લેખ થવાનો કે નથી પંચનમનો મામલો સીધો થવાનો. સરકાર પોતાના કાણુ અને બળ વધારતી જશે.

૨. સરકારી નિયમોમાં જે શાન મળે છે, તે મેળવવાની આપણામાં શક્તિ આવવી જોઈએ. કિમીનો મોહ જવો જોઈએ. ધરમેળે ઇન્સાફ કરાવવાની આવડત આપણામાં હોવી જોઈએ. સરકારી અદાલતોમાં હંમેશાં ઇન્સાફ મળે જ એવું તો નથી. મુન્સફો વિગેરે લાયક લેતા પણ જણાયા છે; જૂલથી, અશાનથી ગેરજુસ્સાફ કરતા પણ જણાયા છે. પ્રીવી-કાઉન્સિલ સુધી જતાં પણ અન્યાય કાયમ રહ્યા જણાયા છે. તો પછી ધરમેળે તે ન મળે એટલું સદન કરવા ઉપગ્રંત બીજા ગજબ કઈ અદાલતોના ત્યાગથી નથી થવાનો, અને વકીલો વિનાના બીજા પણ પોતાની આજીવિકા મેળવે છે.

એમ માની વધીએ ધીરજ રાખી બીજી રીતે પોતાની આજીવિકા મેળવ શકે છે. મારાસભાનો મોદ સર્વથી વિશેષ બેવામાં આવે છે, છતાં એ મોડ સમજવો મુશ્કેલ છે. તેઓને સરકાર પાસેથી ન્યાય મળવાની આશા છે તેવાં તો હું કંઈ નહિ કહી શકું. દાર્થી દામદો સમજનારની પાસે દાર હોડાવવાને પ્રયત્ન મિથ્યા છે. પણ ધણા તો સરકારને વિરોધ મારાથી પણ જોડી શકે રાખનારા છે. તેઓને તો શ્રદ્ધા અસહ્યની જ ન હતી, આજે નથી; તેઓ દેમ ધારાસભાથી લોભાય છે એ મારી સમજ બહાર છે.

૩. જે સરકાર અન્યાયની છેલ્લી દૃઢ સુધી પહોંચી જાય તેને હું મળેલું માન આપજો માન ગણીએ, તેની નિશાળમાં આપજો ભણીએ તેને અદાલતોમાં આપજો વકીલાત કરીએ તો તેના કામથી આપણને 'અસતો' થયો છે એવું આપજો કંઈ રીતે બતાવી શકીએ ?

૪. ટોચ લખે છે કે થોડા જ માણસો પોતાના ઇશ્કાવ્ય હોડે અંબીજ થોડા પોતાનાં હોકરોને નિશાળમાંથી ઉઠાડી મૂકે તથા બે ચાર વકીલાત કરતા બંધ રહે, તેની અસર સરકાર પર શી પડવાની હતી ! અશંકા થોડી ન ગણાય. જે અન્યાયી સરકારને મદદ કરવી કે તે પાસેથી કંઈ મહેરબાની લેવી એ આપજો પાપ સમજતા હોઈએ તે આપજો થોડા હોઈએ કે વધારે, છતાં આપજો તે મદદ અથવા મહેરબાની લાગ કરવો બેઠાં. વળી વધારેની પાસે લાગ કરાવવાનો સીધો રસ્તો પા એ જ છે.

૫. દુનિયામાં ટોચ સુધારા એકાએક બધાઓએ કબૂલ નથી કરેલ હોતા. હંમેશાં થોડાથી શરૂઆત થાય છે અને જ્યારે થોડાની દૃઢતા બેઠેલે છે ત્યારે તેનું અનુકરણ કરે છે. બધા કરશે ત્યારે જ આપાં મુક કામ કરીશું એવો વિચાર રાખવાથી ધણી વેળા સુધારા અટકી પડે છે, હંમેશાં વિલંબ લાગે છે અને ટોચ વેળા તેમ અટકી જવાથી ધણી નુકસાન થાય છે. વળી બધાની કે ધણીની રાહ જોવી એ આપણા કર્તવ્ય વિં આપણા અણુવિશ્વાસની નિશાની છે.

૬. જે આપજો એક પ્રગ્ન હોઈએ તો એક પણ પંજાબીતે પેટે ચાલવું પડતું તે હિંદુસ્થાન પેટે ચાલ્યા બરોબર છે એમ માનીએ. પાપતું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વિના સરકારને લોકોની પાસેથી સહકાર માગવાનો હક્ક નથી. લોકોથી સરકારની મહેરબાની અહણ થાય નહિ.

૧૩. ચાંદોનો ત્યાગ.*

૧. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જૂતદયાના કાર્ય માટે આપની અગાઉના નામદાર વાઇસરોય સાહેબે મને એનાયત કરેલા ટ્રસ્ટરે હિન્દો સુવર્ણ પદક, ૧૯૦૬ ની જીજી વોરમાં હિન્દી સ્વયંસેવકોની ઍમ્બ્યુલન્સ ટુકડીના અમલદાર તરીકે મેં બજાવેલી સેવા માટે મળેલું વોર મેડલ, તેમ જ સને ૧૮૯૯-૧૯૦૦ ની બોઅર લડાઈમાં ધાયસોની ડોળી ઉચકનારા હિન્દી સ્વયંસેવકોની ટુકડીના આસિસ્ટન્ટ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે મેં બજાવેલી સેવાઓ માટે મને એનાયત કરવામાં આવેલું બોઅર વોર મેડલ આજથી શરૂ થતા ખિલાફતને લગતા અસહકારના નિશ્ચયને અનુસરીને હું દુઃખિત અંતઃકરણે આપને પાછા મોકલું છું. આ ચાંદોને મેં કિંમતી માન્યા છે, પણ મારા મુસલમાન ભાઈઓ દુભાયેલી ધાર્મિક લાગણીના અન્યાયથી ન્યાંમુધી ઉદ્વિગ્ન છે ત્યાંમુધી એ ચાંદોને વગરસંક્રાએ હું પહેરી શકું તેમ નથી. પંજાબ-ખિલાફતના બનાવોથી મારી ખાત્રી થવા માંડી છે કે ખિલાફતની બાબતમાં વડી સરકારે કશો આંચકો ન ખાતાં ભારેમાં ભારે અનીતિ અને અન્યાય કર્યા છે એટલું જ નહિ, પણ કરેલી અનીતિનો બચાવ કરવાને સાડા નિત્ય નવા અન્યાય કરતી જાય છે. આવી સરકાર પ્રત્યે હું માન કે પ્રેમ ન જ ધરાવી શકું.

૨. પંજાબના સવાલની બાબતમાં આપની તેમ જ વડી સરકારોએ ઈસાર કરેલું વલણ મારા ગંભીર અસંતોષમાં વધારો જ કરાવે છે. જાણીતું નહિ જ હોય કે કોંગ્રેસની વતી પંજાબના જૂલમોની રતારા કમિશનરોમાંના હું એક હતો. અને મોક્કસ છે કે સર માઇકલ આડવાયર પંજાબના ગવર્નર ઓફીસે તદ્દન નાલાયક માણસ હતો; તેમ જોડાની ડોળાંની

ઉરરધીને માટે પણ જો જ મુખ્યત્વે કરીને જોખમદાર હતો. અત્યંત લોકોએ કરેલા અભ્યાસો અસમ્યક્ હતા. પાંચ અંગ્રેજોનાં ખૂન, મિસ સિયરવુડ નેપરનો હમ્બો, તથા લૂંટકાટ અત્યંત ગોચનીય અને અનુચિત હતાં; પણ તેની સામે જનરલ ડાયરથી માંડીને મલીકખાન મુંધીના ગોરા અને કાગા અમલદારોએ જે પગલાં લીધાં તે લોકોના અપરાધને મુકાબલે બધા પ્રકારની હડ અહારનાં અને તેની ફૂરતા અને રાક્ષસીપણામાં આજના જમાનામાં જેનો ક્યાં જે જેટલો ન મળી શકે એટલાં દુષ્ટ હતાં. આ અમલદારોના અપરાધો તરફ આપે કરેલો ટાંકપીછોડો, સર માઇકલ આડવાયરનો આપે કરેલો બચાવ, મી. ક્રાન્ડેચુનો ખરીતો અને સાધી છેલ્લે ઉમરાવોની સભાએ પંજાબ વિશે દર્શવિશુ અગ્રાન, તેમ જ હિંદીઓની સામર્થ્યો પ્રત્યે દર્શવિશો હડહડતો ઘુમ્મકાર—આ બધા બનાવોએ મને સામ્રાજ્યના ભાવિ વિશે અત્યંત ચંકાશીલ કરી મૂક્યો છે, ચાલુ સરકારથી મને છેક વિખૂટો પાડી દીધો છે અને આજનુથી એકનિષ્ઠપણે સરકાર જોડે હું ખરા દિલથી સહકાર કરતો આવ્યો. તેમ કરતા રહેવાને મને તદ્દન અસમર્થ બનાવી દીધો છે.

૩. મારા નામ અભિપ્રાય મુજબ અરજીઓ, ડેપુટેશનો ઇત્યાદિ હમેશનાં સાધનો દ્વારા હિન્દી સરકાર જેટલી કર્તવ્યમુદ્ધ બનેલી સરકારની આંખ ઉઘાડવી અસંભવિત છે. યુરોપના દેશોમાં ખિલાફત અને પંજાબ જેવાં મહાઅન્યાયો પર આવેા ટાંકપીછોડો કરવામાં આવ્યો હોત તો કેદદારાની જે રાજ્યકાંતિ યદને લોહીની નદીઓ વહી હોત. લોકો સિર સાટે પણ કેવળ પશુબળના જોરથી પ્રજાને નામદં કરી મૂકવાના આવા પ્રયત્નની સામે યયા હોત; પણ આજ અધુરું હિન્દ આવેા પ્રતિકાર કરવાને અતિ નિર્બળ છે, અને બાકીનું અધુરું અનિચ્છુક છે. આથી સરકારથી અલગ થઈ જવા ઇચ્છનારાઓને તેમ કરવાનો રસ્તો કરી આપનાર અસહકારનો માર્ગ મદદ્ય કરવાની મેં પ્રજાને સલાહ આપી છે, અને જો આ અસહકાર ખૂનામરફી વગર અને વ્યવસ્થિત રીતે પ્રજા અખત્યાર કરી શકે તો તે સરકારને નમવાની ફરજ પાડી, થયેલા અન્યાયોનું અવરુધ પરિમાર્ગન કરાવી શકે એવો મને વિશ્વાસ છે. પણ લોકો આવશે ત્યાંથી પણ એમને સાથે લઈ આવેા અસહકાર ચાલુ કરવા હતાં હજી

પણ હું ઉમેદ રાખ્યે જ જમ્મી કે હજી એ આપ ન્યાય કરવાનો કંઈક માર્ગ
કહાડશે. હું આપને માનપૂર્વક વિનંતિ કરું છું કે આપ પ્રજાના આગેવાન
તરીકે જાણીતા લોકોની એક પરિષદ બોલાવશો અને તેમની જોડે મસલત
કરીને મુસલમાનોને રાજી કરવાનો તેમ જ દુઃખી પંજાબના ગુકસાનની
ભરપાઈ કરવાનો માર્ગ કહાડશે.

૧૪. ધારાસભાનો બહિષ્કાર.

૧. જેની દાનન ખરાબ છે, જેને જાણીજોઈને ન્યાય નથી કરવો, જેના હૃદયમાં પ્રગ્ભનો તિરસ્કાર છે એવી આપણી ખાત્રી થઈ છે, તેણે મોજેલી યોજનામાંથી આપણે શું મેળવવાના હોઈએ? દડવીના વેશમાંથી મીઠાં ફગાવી આશા જ કેમ રખાય?

૨. મુખ્ય સલાહ બે છે. કાઉન્સિલમાં જઈને હંમેશાં સામે થઈને કાઉન્સિલમાં મુદ્દલ ન જ જવું? પંજવણીથી કાંઈ લડવેલા દારે નહિ અંગ્રેજ લડનારા છે. કાઉન્સિલમાં પંજવણી કરવી એટલે શું? લાંબાં અને તીખાં બાપણો કરવાં, ગાળો પશુ દેવી, અને આપણા વોટની-મતની જરૂર જણાય ત્યારે તે ન આપવા. જેઓ એમ માને કે આવા ઉપાયોથી સરકાર દારી જાય, તેઓએ રાજ્યજાંધારણનો અભ્યાસ જ કર્યો નથી. આવી પંજવણીથી ઝીણી ઝીણી ચીજો આપશે પણ તત્ત્વ કદિ નહિ આપે.

૩. એ તો ખુશ્કું છે કે પ્રગ્ભમતને અધીન થઈને ચાલનારી ધારાસભા નથી પણ સત્તામતને અનુસરનારી છે, એમ આપણે જોઈ રાહીએ છીએ. કાંઈ એમ ન માને કે આજના જે સભાસદો તે ધારાસભામાં છે તેના કરતાં કાંઈ બીજા અસહકારી જ હોત તો વળી વધારે સારું પરિણામ આવત. તેઓના પણ એ જ હાલ થાત. કદાચ ધારો કે તેમાં બીજા બધા સભાસદોનો એક મન થાય, તો એ સત્તા ધારું જ કરત. સત્તાનો મદ જ્યાંમુધી ગયેલ નથી, ત્યાંમુધી ધારાસભામાં પેટેલા એક પણ સભાસદથી કંઈ જ ન થાય. ધારાસભા અને સત્તા બે નોખી વસ્તુ હોય ત્યાંમુધી બીજું પરિણામ જ ન સંભવે.

૪. લશ્કર અને પોલિસની ઉપર જ્યાંમુધી આપણો કાબુ નથી ત્યાંમુધી આપણે પરાધીન જ રહેવાનું રહ્યું.

૫. આજની આપણી જે છતો છે તે વડે આપણે મુખ્ય વસ્તુ લાભે જ લીધી હશે. હિન્દો પૈસો ચાલ્યો જ નય છે. મિલિટરીનો લય લેશ પણ ઓછો નથી થયો. ગોરા-કાળા વચ્ચેનો ન્યાય જરા થે શુદ્ધ નથી થયો. પ્રપંચ ઓછો થવાને બદલે વધ્યો છે. રાજ્યનીતિ એક તમુકાર પણ સૂધરી નથી. ગંતેના વચ્ચેનો સંબંધ દહાડે દહાડે નિર્માળ થતો જાય છે એમ કોણ કહેશે ?

૬. તો પછી થોડા હિન્દી ન્યાયાધીશ ગન્યા, થોડાને કારોબારી કાઉન્સિલમાં પદવી મળી, થોડા ઇન્ડિયા કાઉન્સિલમાં ગયા, એક હિન્દી ઉમરાવપદ પામ્યા, તેથી શા દહાડા વળ્યા ? તેને હું લાલચ રૂપે ગણું છું. એ આપણને સૂતેલા રાખવાને સાર અરીણીની ગોળી છે. જ્યાંસુધી ન્યાય નથી લાંસુધી તેમના તરફથી મળેલું માન એ ખરું જોતાં અપમાન છે. આવી સીધી વાત આપણે કેમ ન સમજી શકીએ ?

૭. પંજવણીથી આયજ્ઞાંતની પ્રજા કંઈ નથી મેળવી શકી. તેને તો 'પારનેલ' જેવો લડવૈયો હતો. હવે તે પ્રજાએ હારીને ખનામરકી અખસાર કરી છે. આને પણ હું તો બૂલ ગણું છું. પંજવણીનું પરિણામ કંઈ નથી એટલું જ બતાવવા આયજ્ઞાંતનો દાખલો ટાંકું છું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જનરલ બોથાની સમક્ષ બે રસ્તા હતા; કાઉન્સિલમાં જઈને ન્યાય માગવો અથવા તો કાઉન્સિલનો ત્યાગ કરવો. તેણે કાઉન્સિલનો ત્યાગ પસંદ કર્યો અને તે જીત્યો. તેણે મનમાનવું રાજ્યખંધારણ મેળવ્યું અને સ્વતંત્ર પ્રજાનો પ્રસાદ થયો.

૮. જોઓ કાઉન્સિલનો અહિકાર કરી બહાર રહ્યા છે તેઓ પાણ-ગંત જોનારા જોવાની દરકાર કરશે તો જોઈ શકશે કે-કાઉન્સિલમાં રહીને પ્રજાની જે સેવા ન કરી શકત એવી સેવા બગાડી રહ્યા છે, જે થોડાઓએ ખિનાળો લાગ્યા છે તેમણે કાંપે લાંબો છે અને ખીન્નઓને રસ્તો બતાવ્યો છે. અમીર રાહીમાં ફેલાય તેમ આ બધું પ્રજામાં ફેલાવું જાય છે. આ ખાસ વર્ગોને લક્ષ્યે તો એમનામાં હવે બહોળો દારા અસહકારનો પ્રચાર કરવાની લગીર જરૂર નથી રહી. એમને ખિનાળો હોજા છે, કામાકાંતેને કે અસહન કાઉન્સિલનો ત્યાગ કર્યો છે તેમનું વર્તન અને તેમનું ચારિત્ર્ય જ લાંસુધી લાગેલા કરતાં વધુ અસહકારક કામ કરશે.

૯. કાઉન્સિલનો ત્યાગ કરવાથી પ્રજા ચડશે. પ્રજાને શુદ્ધ તાલીમ મળશે અને સરકારની ઉપર જ રાજ્યનંત્ર ચલાવવાનો બોલો આવી પડશે. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે જો પ્રજાનો સિદ્ધિ ભાગ જ મધ્યભાગને છોડી પોતાની દુરજ સમજી સરકાર તરફથી મળતા દેખાતા લાભોનો ત્યાગ કરે તો રાજ્યનંત્ર એક દાયકા સરકાર નદિ ચલાવી શકે. રાજ્યનંત્ર કેવળ પ્રજાની આક્રમક સંમતિથી ચાલે છે. એ રાજ્યનંત્રની સામે પ્રજા મીઠી રીતે થાથ લાગે ચાલી જ ન શકે. પ્રજાને ડરાવીને નદિ પણ બેળાવીને મુખ્ય ભાગે સરકાર રાજ્યનંત્ર ચલાવે છે. ડર છે, પણ તે છેવટનું સત્ત્વ છે. ન્યાય છે તે રાજ્ય ચલાવવા પૂરતો છે. ન્યાય કરવો એ ઉત્તમ 'પોલિસી' છે, તેથી ન્યાય કેટલેક ભાગે મળે છે. આપણે તો પૃથ્વી રક્ષાતળ થાથ તોપણ ન્યાય જ થાઓ એનું માગીએ છીએ.

૧૦. આ તરફ દાખલ કરાવવા સાર આપણે અગ્રેષ્ઠ અમલદારોનાં દિલ બદલવાની વાત આવે છે. એ બદલવાને સાર આપણે તેના બરોબરિયા છીએ એ બનાવવું જોઈએ. માથુસ બરોબરિયો પોતાના નીતિબળથી કે શરીરબળથી બની શકે છે. શરીરબળથી એકસરખાપણું મેળવવું એ હિતરતી પંક્તિનું સરખાપણું છે. એ પશુનીતિ છે. પણ હિન્દુને તો એ લાગ્યું છે. હજારો વર્ષની આપણી તાલીમ જૂઠા જ પ્રકારની છે. નીતિબળથી અગ્રેજને વધ કરી શકાય છે એ મારી દૃઢ માન્યતા છે. હું તેમના અમલદારોના અન્યાયને વિષે કટુ લખાણ કરી મોઝા છું, છતાં હું માનું છું કે જેટલી અસર નીતિબળની એ પ્રજાની ઉપર થઈ શકે છે, તેટલી અસર પુરોપની ખીણ પ્રજા ઉપર નથી થઈ શકતી. કાઉન્સિલનો શાનપૂર્વક ત્યાગ એ નીતિબળથી એક અદ્ય નિશાની છે. આ ત્યાગ સહેલાઈથી થાથ તેવો છે અને છતાં તે પ્રજાના પ્રતિનિધિ મવાને લાયક પુરોપની થવો જોઈએ તેથી મહા અસર ઉપજાવનારો છે.

૧૧. સાર આપણી પામે એક જ સુવર્ણમાર્ગ છે. જેઓ ધારાસભાને સ્વતંત્રતાનું દાર માને છે તેઓ અને મારા જેવા જેઓ તે સભાઓને હિન્દુસ્થાનને સાર મુલ્યવાન માને છે તેઓએ ધીરજથી મતદારોને ગુણદોષો સમજાવવા અને તેઓ જે કહે તે પ્રમાણે કરવું. તેઓ કાંઈને

ધારાસભામાં મોકલવા માગે તો મારા જેવા તેને રોકે નહિ; અને ઉમેદવારોને મતદારો ચોકખી રીતે પોતાનો વિરોધ બતાવે તો તેઓએ પણ ન જવું એ તેઓનો ધર્મ છે. જો ધારાસભાના વિરોધી બળાત્કાર કરે તો તેઓ પાપ કરશે; જો ઉમેદવારો બળાત્કારે જશે તો તેઓ મહાપાપ કરશે. આમાં ઉમેદવારોને ધર્મસંકટ છે જ નહિ, કેમકે તેઓનો ધર્મ જ એ છે કે તેમના લતાના મતદારોની ઇચ્છા હોય તો જ તેઓ ધારાસભામાં દાખલ થઈ શકે.

૧૫. વકીલો અને અદાલતોનો ત્યાગ.

૧. પ્રત્યેક સરકારની સત્તાનો આધાર પોતાની અદાલતો ઉપર છે. અદાલતો મારફતે તે ગુન્હેગારોને દંડ આપે છે; અદાલતો મારફતે દિવાની તકરારોના ફેસલા થાય છે અને આથી સરકારનો કાશુ પ્રભુ ઉપર બેસે છે. વકીલો વિના આવી અદાલતો ન ચાલી શકે, તેથી વકીલો પણ અદાલતના અમલદાર ગણાવે છે. જ્યારે સરકાર ન્યાયી હોય ત્યારે અદાલતોથી અને વકીલોથી બંને ફાયદો થતો હોય, પણ જ્યારે સરકાર અન્યાયી બને છે ત્યારે તેની અદાલતોને મદદ કરવી એ તેના અન્યાયને પોષવા સરખું છે. વકીલોની મદદ ન હોય તો અદાલતો ચલાવવી એ લગભગ અશક્ય છે. હું જ્યારે વકીલોને પોતાનો ખર્ચો બંધ રાખવાનું કહું છું ત્યારે વકીલોએ આગમુ થઇ ધર જાવી બેસી જવું એમ કહેવાનો આશય નથી. આશય તો એ કે તેમણે આખો વખત ખિન્નાઈતનું કે પંજાબનું કામ કરતા થઇ જવું. વળી એ વકીલ પોતાના અસીલ ઉપર અસર પાડી તેઓને અદાલતોમાં જતા રોકે એ પણ હેતુ છે. એવા વકીલો પંચોને નિમતા થઇ જાય અને પોતાના અસીલોના ફેસલો અંત ધરમેજે લાવે. આમ કરતાં અદાલતો કામગીરીની બને અને પ્રભુ રાજ્યસત્તાથી સ્વનંત થતાં શીખે.

૨. વકીલો વકીલાત છોડે એ તો સરકારને ગમે એવું કેટલાક કહે છે એ તદ્દન વહેમ છે. એ ખરૂં છે કે સાધારણ વખતે વકીલ એ સરકારના કાર્યોની સખત ટીકા કરનારા જોવામાં આવે છે, પણ જ્યારે રાજ્યતંત્ર બંધ કરવાની દિલચાલ ચાલે ત્યારે તો સરકાર વકીલોની કુમક ગોધે છે, અને વકીલો પોતાની રોજી તે તંત્ર ઉપર આધાર રાખે છે એવું માની રાજ્યને મદદ કરતા થઇ જાય છે. તેથી એવે સમયે વકીલની પણ કમોટી થઇ જાય છે.

અસહકાર (દ્વિતીય વિભાગ). [ગાંધી=શિક્ષણ.]

જન્મ થયો છે. દુન્યવી અદાલતના ન્યાયાધીશના કરતાં અંતરની અદાલતના ન્યાયાધીશની બીક પ્રજામાં આવી છે.

૧૩. હું વધીએને કહું છું કે તમે ગંદી અદાલતોનો બહિષ્કાર કરો. જે અદાલતોમાં લાલા હરકીશનલાલ જેવા તમારા નિર્દોષ નેતાઓને કાંચા પાણીની સળ થઈ શકતી હોય, તેનો કારભાર ન્યાંમુધી તમારા હાથમાં ન આવે ત્યાંમુધી તમે તેમાં થડીલર પણ કેમ પગ રાખી શકો? શું ખાખી પેટને માટે સલ્તનતની ગુલામી કરવાની જરૂર હોય? એમ હોય તો સ્વરાજ્ય અસંભવિત છે.

૧૬. દેશી રાજ્યોના અસહકારીઓનું વર્તન.

૧. જેઓ અસારે દેશી રાજ્યોનાં વિષયમાં પડવા ઈચ્છતા હોય તેઓએ કોર્ટો દ્વારા દિવાની પસાર થવું પડશે; નહિ તો તેઓ અતોમન્ટ તતોમન્ટ થઈ જવાનાં બધાં આવી પડે.

૨. પણ એનો અર્થ કંઈ એવો તો નથી જ કે અસહકારી વકીલ એજન્સીમાં વકીલાત કરવા જાય; એનો અર્થ એવો પણ નથી કે અસહકારીએ જાળીએને એજન્સીમાં કોર્ટ ચડવું; એનો અર્થ એવો પણ નથી કે અસહકારી તરીકે તેણે કંઈ કામ એજન્સીમાં કર્યું હોય તો તે બાબતમાં પોતે વકીલ રાખી શકે. પણ તેનો અર્થ એવો છે ખરો કે અસહકારીના પૈસા લેણા દેશી રાજ્યોમાં હોય તો તેની બાબતમાં તે દેશી રાજ્યોની કોર્ટમાં લડી શકે છે અને ત્યાં વકીલને રાખી શકે છે. આપણે અસહકાર દેશી રાજ્યો કે તેમની કોર્ટની સાથે નથી, એટલે દેશી રાજ્યોની કોર્ટની સાથેનો સંબંધ સર્વથા ભાગ્ય નથી.

૩. પણ આ બધાં કામોમાં મૂંઝવાડ રહેલા છે. તેથી અસહકારી એવી કોઈડી રિયનિમાં પોતાને ન મૂકે. અને તેથી જ હું ધણી વેળા કહી ગયો છું કે દેશી રાજ્યના અસહકારીએ દેશી રાજ્યોની ખટપટમાં બનેલાં મુદ્દાઓ લાલ ન પડવું એ ઠીક છે; નહિ તો તે તેમાં જ મૂંઝાઈ જવાનો સંભવ છે. પણ જેને તેમ કરવામાં બાધ નથી અથવા તો જે અનાયમે તેવા કોઈ પ્રયત્નમાં આવી પડે તેને કાયદેસર લડી લેવામાં અસહકારની આજની નીતિ પ્રમાણે હું બાધ નથી જોતો.

૪. અસહકારી હોઈ જેઓ એજન્સીમાં અસહકાર સિવાય કોઈ કારણ માટે પકડાય તો તેઓ જામીન આપી છૂટી શકે છે, પોતાનો ખચાવ કરી શકે છે.

૫. એજન્સી પણ બ્રિટિશ સત્તનતનું અંગ છે, એવો પ્રશ્ન ઉઠી શકે છે. દેશી રાજ્યની ટ્રાટ્ સુધી તો સમગ્રાય, પણ એજન્સીની ટ્રાટ્નું સમગ્રાયું નથી, એમ કોઇ કહે. આમાં બે પક્ષ છે. એજન્સી જેમ બ્રિટિશ સત્તનતનું અંગ છે તેમ જ દેશી રાજ્યનું અંગ છે. દેશી રાજ્યોની હસ્તીને લઇને એજન્સીની હસ્તી છે. તેથી દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નોને અંગે એજન્સીની ટ્રાટ્માં જઇએ. પણ અસહકારને અંગે તેનો લાગ કરીએ. અને તેથી જે ભૂગથી જ સલાહ આપી છે કે દેશી રાજ્યોની હદમાં અસહકાર દાખલ ન કરવો; લાં કેવળ સ્વદેશી ઇલાદિ પ્રવૃત્તિઓ, જેને વિષે કંઈ તકરારનું કારણ જ ઉભું ન થઇ શકે, તેને અને તે પણ આર્થિક અને નૈતિક દૃષ્ટિએ ખીલવવી. તેથી જ લાં મહાસભાની સમિતિઓ વિગેરે ન રાખવાં, પણ જેઓ મહાસભામાં જોડાવા ઇચ્છે તેઓએ બ્રિટિશ હદમાં આવેલી કોઇ સમિતિમાં જોડાઇ જવું.

૬. આ બધાં ધર્મસંકટોમાં શુદ્ધ ઉઠેલ કરવાની એક ચાવી છે, તેનો ઉપયોગ કરવાથી ભૂલ થાય જ નહિ. અમુક પગલું ભરવામાં આપણને પ્રેરનાર જો કોઈ પ્રકારનો ડર હોય કે સ્વાર્થ હોય, જેમકે જેલ જવાની કામરતા, તો તે કામ આપણે ન કરવું. અસહકારી નિડર અને નિસ્વાર્થ હોવો જોઇએ. સત્યપરાયણ, અહિંસક, નિડર અને નિસ્વાર્થ અસહકારી ભૂલ કરતો જણાતો પણ ભૂલ નહિ કરે. તે પોતાના અંતરાત્માને પૂછી સુખેથી આગળ ધપે જ. જાય.

૧૭. શિક્ષણમાં અસહ

૧. આપણી નિયમો અને કાનેલો મારાતે સરકાર નોકરી બનતો છે. આવી મોટી સદાવને બંધ કરવી એની અસર જેવી તેવી ન પડે. ન્યાયી આપણે સરકારને રી. અણીએ ત્યાંથી તે તેની સાથાએને મદદ કરી સરકારી નોકરીને સાધક માણસો તેવાર કરવામાં કથી, ચરમ નથી. પણ ન્યારે સરકાર પ્રજાની વિરુદ્ધ હોય ત્યારે સાથાએ તેના, હાથમાં રહેવા દેવી એ તેની સત્તાને જમાવવા જેવું છે.

૨. શિક્ષણમાંના સામગ્રી થોડો વખત કલમ કેળવણી બંધ રાખવી પડે તે કેળવણી બંધ પડી એમ ન કહી શકાય; કેમકે દેશકલિતને માટે સ્વાર્થસાગ કરવો, અને સ્વમાન જાળવવું એને કાણુ ઉચ્ચ કેળવણી નહિ કહે ? વળી સખવા-વાંચવાની કેળવણીને હું જિંદગીમાં કદિ પણ સાતમે આસમાન નથી ચડાવી શક્યો. મારો અનુભવ છે કે માણસનું ચારિત્ર્ય એ તેની સખી વાંચી શકવાની કેળવણીથી તદ્દન ઇલાવદી વસ્તુ છે અને એકથી સખવા-વાંચવાની કેળવણી માણસની નૈતિક કમાઈમાં એક દમડીનો પણ ઉમેરો કરે છે એવો નિયમ નથી.

૩. મારી તો દર માન્યતા છે કે સરકારી શિક્ષણમાં આપણી બધી મદાનગી હરી લીધી છે અને આપણને નામદ, નાદાર અને નાર્તિક કરી મૂક્યા છે. અસતોયથી તેમણે આપણા જીવનને ભરી દીધા છે અને બીજી બાજુએ એ અસતોય મટાડવા માટે કરો જ માર્ગ ન રાખીને દરો દિશાએ આપણે માટે નાનીપામી જ પીરમી મૂકી છે. જે કારકુનો અને દુભાવિયાઓ મેમવવા એમને મૂળ શિક્ષણકાનેલને કહાડેલી તે કારકુનો અને દુભાવિયાઓ બનવા ઉપરાંત આજે આપણે બીજા સુ ઘણાં છીએ ! દરેક સરકાર પ્રજાની મરજ્યાત દેખાતી મદદ ઉપર જ હંમેશાં પોતાની પ્રતિજ્ઞા બાંધે છે અને જે આપણને ગુલામ બનાવ્યા રાખવાના કામમાં

સરકારની જોડે સહકાર કરવો એ આપણે સારૂ પાપ છે, તો જે સંસ્થાઓ દ્વારા આપણે એવી સરકારની જોડે વધારેમાં વધારે મરજ્યાત સહકાર કરતા દેખાઈએ છીએ ત્યાંથી જ અસહકારનો આરંભ કરી દેવો શું સાવ વાસ્તવિક નથી ? યુવકો અને નૌજવાનોનો વર્ગ જ હંમેશાં દરેક પ્રજાની બધી આશા અને ઉમેદોનો દારૂગોળો છે. મારી દહ માન્યતા છે કે જે ક્ષણે આપણને સૂચી આવ્યું કે ચાલુ રાજ્યતંત્ર સાવ દુષ્ટ જ છે અગર તો મુખ્યત્વે કરીને દુષ્ટ છે, તે જ ક્ષણથી આપણાં બાળકોને એવી સરકારનો પાસ લાગવા દેવો એ આપણે મોટે પાપ થઈ ચૂક્યું.

૪. શાળાને જે સરકારની મહેરબાની રૂપે ગણીએ તોપણ આપણે અન્યાયી સરકારની મહેરબાની પણ ન લઈએ.

૫. શાળા બંધ થતાં છોકરાંઓની કેળવણી રખડે એવી શંકા રાખવાનું કારણ નથી. કોઈ શાળા આખી બંધ થાય તો તે શાળા પ્રજા ચલાવી શકે છે. પ્રજામાં એટલી શક્તિ ન હોય તો સરકારની સામે લડવાની શક્તિ જ નથી એમ સિદ્ધ થાય. બધાં માઆપો કે ઘણાં જે પોતાનાં છોકરાંને ઉઠાડી લે તો માસ્તરો પોતાની મેળે રાજનામાં આપે. એમ થાય તો તે જ માસ્તરો મારફતે શાળાઓ ચલાવીએ. તેમાં ખર્ચ કંઈક શીના કરતાં વધારે પડે; તે તે જગ્યાની કમિટી ઉઠાવી તે માઆપો તેટલો વધારે બોળે સહન કરે.

૬. વળી થોડી મુદતને સારૂ કેળવણી બંધ રહે તો શી અડચણ છે ? મારો દાવો તો એવો છે કે કેળવણી બંધ થવાને બદલે છોકરાંને ઉઠાડવામાં કે કોલેજમાંથી ઉડી જવામાં જ ખરી કેળવણી છે. જ્યારે આપણે ધર્મને અર્થે કે ન્યાયને અર્થે આપણાં છોકરાંને નિશાળોમાંથી ઉઠાડી લઈએ, અથવા તે મોટા હોવાથી પોતાની મેળે ઉડી જાય ત્યારે તેને ધર્મનું કે ન્યાયનું જે જ્ઞાન થાય છે તે જેવી તેવી કેળવણી નથી. તેને હું તો ખરી કેળવણી ગણું. આ પ્રમાણે નિશાળોમાંથી ઉડી ગયેલા વિદ્યાર્થીઓ વળી સ્વયંસેવક અને એ લાજ તો નોખા જ છે.

૭. મુસલમાન લાઇઓનું એ કહેવું છે કે ખિલાફતનું દુઃખ તેઓને બહુ લાગ્યું છે. તે ખરેખરો ધર્મજાગણીનો પ્રશ્ન છે. નિશાળોની મારફતે મુસલમાન માઆપોની ધર્મજાગણીની કમોડી છે. દિલ્લીના મુસલમાન

પ્રયેની બાઈજીની કોમોડી છે, અને કોમોડી સદેલામાં સદેલી ડાંગી બદ્ધ અસરકારક છે. લાખો નિશાચિયાઓ નિશાચ હોડે તેના અર્થ સરકાર ગું કરે ! એ પ્રજાસામંજીનું કેવું સુંદર માથ છે ! અને પ્રજા પોતાના બચાવની કેળવણી પોતે હાથમાં લે એ કેટલી પ્રજાભાવિની નિશાની છે !

૮. મધ સપાઇ વખતે ઉગ્ધાકમાં ઘણી નિશાચો બંધ પડી હતી. બોચર યુદ્ધ વખતે બોચરની બધી નિશાચો બંધ હતી.

૯. ઉપરનાં કારણોથી મારી માન્યતા છે કે દિંદુ-મુસલમાન દરેક સરકારી નિશાચમાંથી પોતાનાં હાકરનિ ઉઠાડી મેલા અને કાલેજના વિદ્યાર્થીઓએ ઉડી જવું એ તેમનો ધર્મ છે. જે વસ્તુ કરવા જેવી છે તે તો એક કરે તોપણ કરવા ચોખ્ખ છે. એકે કરેલું પુણ્યકર્મ તેને તો કળશે જ. પ્રજા કરશે તો પ્રજાને પણ કળશે.

૧૦. સાચાકાલેજો ન તજવામાં આપણી પામે વસ્તુ-કારણો નથી. જે સરકાર ધોળે દહાડે કાઢના દુકમ લીધા વિના આપણા ધરનાં તાળાં તોડે તે સરકારની નિશાચમાં આંતું તેવું બહુતર મળતું હોય તોપણ યા કામનું તેની નિશાચમાં જ્યાં જ કેમ ! એ તો જગ્યા પણ મળવા નહિ. બહુતરની એ શી તો આકરી ઘણ. આપણું માન જાય, આપણું સ્વયં હણાઈ જાય એવી કિંમત આપણે કોણ બળે !

૧૧. અસારની સાચાઓ ઉપર જે ધમ્મ કરે છે તે રાક્ષસી સંસ્તનતની ધમ્મ છે. એ સાચાઓ ઉપર જે સંસ્તનતની ધમ્મ કરે છે તેણે સાત કાઠિ નૃસંજમાતોનાં દિલ જળમી કર્યાં છે, તેણે પંજાબ મારફત દિંદ પર કળો કેર વર્તાવ્યો છે

૧૨. બધાં ધર્મશાસ્ત્રો એકે અચાગે કહે છે કે અધર્મી સંસ્તનો આશ્રય એ પાપ છે, એ અધર્મની કોટ કર્યાં બરોબર છે, અધર્મમાં ભાગ લીધા બરોબર છે. એ સંસ્તનતની સાચામાં જ્યાંથી તમને દન્ય મળતું હોય, એ સાચામાં તમને કુરાને-ધરીક, નદાવસ્તા કે ગીતા પણ બહુવચામાં આવે તેપણ તમે લાંબી જાગી જાઓ. એ કુરાન કે ગીતા શીખવે તો એ તેમનો હેતુ ખૂબ છે. તેથી જે સાચા ઉપર રાક્ષસી ધમ્મ કરે છે. તેમાં આપણા

બાળકોને કેળવણી આપી આપણે તેમને ગુલામ બનાવવા નથી ઇચ્છતા. આ વસ્તુ જેઓ સમજી ગયા હોય તેઓ એક દિવસને સારું પણ પોતાનાં છોકરાંને સરકારી નિશાળોમાં રહેવા નહિ દે. પ્રથમ છોકરાંને ઉઠાડી લેશે અને ત્યાર પછી બીજી કેળવણી આપવાનો પ્રયત્ન કરશે. આપણું મકાન સજગતા માંડ્યું હોય તો બીજું સારું મકાન મળતાં મુશ્કેલી આપણે તે સજગતા મકાનમાં ન જ રહીએ. આપણે નરત જ નીચે કુદેદા મારીએ, પછી ભલે નીચે ખાઈ હોય. આ ભાવના જે આપણી અંદર પેદા નહિ થાય તો આપણે કેળવણીની ચળવળમાં નિષ્ફળ થવાના. કારણકે સરકારી માણસો-જમણાં તો હંમેશાં આપણને કલ્યાણતા રહેશે અને બતાવશે કે જૂઓ અમારી શાળાઓની કેળવણી કેવી સરસ છે, અમારાં મકાનો કેવાં સારાં છે, અમારે ત્યાં મફત કેળવણી આપીએ છીએ. એ બધું હોવા છતાં એમની કેળવણી આપણને લાજ્ય છે-હરામ છે. એવી ભાવના પ્રજામાં પેદા ન થાય ત્યાં સુધી ચળવળ આગળ નહિ ચાલે.

૧૩. ‘છોકરાંઓની કેળવણીનું શું?’ એ સવાલ તમે પૂછશો. હું નત્રનાપૂર્વક જણાવું છું કે દારૂની આવકમાંથી આજે આપણાં બાળકોને કેળવણી લેતાં જોવાં એ આપણે માંદે ભારેમાં ભારે નામોશી છે. આજે આપણાં બાળકોની કેળવણી આપણે જતી કરવી પડે તેમ હોય તો તે જતી કરીને પણ આ બદીને સમાજમાંથી ઉખાડવાને આજે જે આપણે તૈયાર નહિ થઈએ તો ભાવિ પ્રજાના શાપ આપણે માથે ઉતરશે અને આપણે પણ તેને લાયક જ કરીશું.

૧૪. આપણી લડત આત્મશુદ્ધિની છે. આત્મશુદ્ધિ શું છે? દારૂ વિગેરે વસ્તુઓમાંથી સરકારને સત્તર કરોડ રૂપિયા મળે છે. આ કમાણીમાંથી આપણાં બાળકોને કેળવણી મળતી હોય તે આપણને ન ખપવી જોઈએ. સ્વરાજ્યમાં શરાબની કમાણી તો આપણને હરામ હોવી જોઈએ. તે વિના આપણે કેળવણી આપી શકીએ છીએ એવી મારી ખાતરી છે.

૧૫. સરકાર કહે છે અને આપણે પણ વગરવિચારે માની લઈએ છીએ કે દારૂની કમાણીમાંથી જ આપણી કેળવણી ચાલે છે. જે આ વાત ખરી હોય તો હું તો એમ જ કહું કે આપણને સરકારની કેળવણી બેવડી રીતે

સામ્ય થઈ પડી. એક કારણ તો સરકારની સામાન્ય સક્ષરતા નીતિ, અને બીજું પાપની કમાણીમાંથી મળતી ફેળવણી. શું આપણે આપણા બાળકોને દારૂ-અરીસાની આવકમાંથી બંધાવીને પવિત્ર ફેળવણી આપી 'સકીશું' ? જે પ્રકારે ધન મળે તે પ્રકારે તે પરિણામ આપે. સરખના પીકવાળો આપણા બાળકને ફેળવણી આપે તો આપણે કોઈ રીતે તેના પીકા બંધ કરી સકીએ ખરા ?

૧૬. સરકાર શાસક દારૂની ઉપજ ફેળવણી ખાતે જમે કરે ? શાસક જમીનમહેસુલ ફેળવણી ખાતે જમે ન કરે ? દારૂની કમાણી બંધે લશ્કર ખાતે જમે કરે અને તે બંધ થાય એટલે લશ્કર તેટલું ઓછું થાય. સ્વરાજ્ય મળશે ત્યારે આપણે કંઈ લશ્કર પાછળ કરોડોનું ખર્ચ નથી કરવાના. સત્તર કરોડ રૂપિયા તો લશ્કરના ખર્ચમાંથી સહેજે બચાવી સકાય તેમ છે.

૧૭. સ્વરાજ્યની હેઠળ જે ફેળવણી અપાય તેનું સાધન ન હોય સરખ, ન હોય જમીનમહેસુલ; તેનું સાધન સુંદર રેડિયો છે. જે દરેક નિરાશ્રમ રેડિયો અને સાગ દાખલ થાય તો આપણી ફેળવણી આપણે માથે ન જ પડે. આજ તો આપણે બાળકોનો બધો વખત રેડિયોને આપવા હવડીએ. સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી પણ બાળક ઓછામાં ઓછો એક કલાક તો આપે જ. સ્વરાજ્યની અસર દરેક ખાતામાં પડે તો જ તે સ્વરાજ્ય. આજની ફેળવણી મુલાકાતે ફેળવવા-નોકર બનાવવા-અપાય છે. સ્વરાજ્યની ફેળવણી બાળકને જીવાનીમાં જ સ્વામ્ય બનાવવા અપાવી જોઈએ.

૧૮. તેથી આપણે તેઓને જરૂર કાંતવા વસુવાનું શીખવીએ. તે ઉપરાંત બધા શીખવવો હોય તો લગ્ને શીખવાય, પણ કાંતવા-વસુવાનું ફરજિયાત હોતું જોઈએ રેડિયો એ 'દુષિયનિસ વિસામે' અને મરીજની 'અવધરી' હોવા જોઈએ. તેમાં રહેલી બરકત બાળક એક બધામાં નથી, કેમકે ખેતી ઉપરાંત અને ખેતીની પૂરવણી તરીકે રેડિયો જ આપક પ્રતિ હોઈ શકે. બધા સુતાર ન હોય, બધા લુકાર ન હોય, પણ બધાને કાંતતાં તો આવડતું જ જોઈએ, અને બધા જ થોડું પ્રગતને ખાતર અથવા પોતાની કમાણીની પૂરવણી ખાતર કાંતે. બધાને અનવચ્ચ જોઈએ તેથી જ રેડિયો આપક પ્રતિ તરીકે આવી શકે. ઉપર આપણે આપણી ગાંધીય ફેળવણી

આજથી જ ઘડાઈ જવી જોઈએ. નહિ તો સ્વરાજ્યમાં પહેલો ઝઘડો આપણી વચ્ચે આ જ ચાલશે. કોઈ કહેશે કે કેળવણીને અંગે ઉદ્ધમ ન શીખવાય. આપણે ઉદ્ધમને કેળવણીનું અંગ આજથી જ કરી મૂકીએ. પ્રજામત એટલે દરજ્જે ઘડાઈ જાય કે પાછળથી તેનો વાદવિવાદ કરવાપણું જ ન રહે.

૧૯. [આપણા ચોર લૂંટારા તો શરમના માર્યા, બિચારા એકતિ વન-વગડામાં, અધરાત મધરાત પોતાનું કામ કરી લે છે. પણ આ સરકાર તો એમને ક્યાં યે વટાવી ગઈ છે, અને ધોળે દહાડે, જાહેર રસ્તા ઉપર, લોકોની વચ્ચે નિશાળોના મકાનની લૂંટ કરવામાં માન સમજે છે.] સરકારની આ લૂંટ નિર્ધારક કરવી લોકોના જ હાથમાં છે. માથાપો પોતાનાં આગકાને સરકારને નામે ચાલતી નિશાળોમાં ન મોકલે, મહેતાશ્રીઓ તે નિશાળોમાં કામ કરવા ન જાય. એટલે સરકારે તાળાં તોડી કાઢી લીધેલાં મકાનો ખાલી રહે અને સરકારની આગકા કાંકરા થાય. સરકારની આવી લૂંટથી આપણે હેબતાઈ ન જઈએ, પણ નિર્ભય રહી માનીએ કે એ જ મકાનોનો અને એ જ પૈસાનો કાળો આપણે પાછો મેળવવાનો જ હોય.

૨૦. પણ તેટલો વખત આગકાનું શું ? પ્રજામાં જ્ઞાન હોય તો પ્રજાની વાડીઓ વિગેરેનો ઉપયોગ આપણને મળે અને તેમાં આગકાને શીખવીએ. પણ તેમ ન મળે તો આપણે આગકાને મેદાનમાં તાલીમ આપીએ. તેઓની પાસે કંતાવીએ, તેમને જગજગ ગવડાવીએ, તેમને કવાયત આપીએ. મહાસભાના દરેક પ્રમાણે ધણા મહેતાશ્રીઓએ તો જેલવાનાની તૈયારી કરવી રહી, એટલે હાલનું કેળવણીનું સ્વરૂપ એવું કરીએ કે જેથી ઓછામાં ઓછા મહેતાશ્રીઓથી આપણે આપણું સલામતી સંભાળીએ. પોતાનાં આંતરમાં આપણાં આગકાને મુક્તિ અપાવવાને આશંકા ન આવે. તેઓ જેટલો તો સલામતી જ આગકાની દેખરેખ રાખે. એ આપણું હોદ્દાનું વિનય આવ્યો હોય તો તેઓ આંતરમાં સલામતી રાખી વધારે નીચીએ પણ મેવા કરતી થઈ જાય.

૧૮. વિદ્યાર્થીઓને ઉપદેશ.

[illegible]

એમ કહું કે સ્વરાજ્યથી સત્યયુગ થશે. આ સ્વરાજ્ય સત્યયુગનું નહિ પણ કળિયુગનું જ હશે; એ અંગ્રેજો અને આરબોના જેવું હશે; પણ એ વખતનું ડાયરિક્ત સહ હશે. સત્તા આપણા હાથમાં હશે; એટલે બહુ તો એ સત્તાનો આપણે પોતે દુરુપયોગ કર્યો હશે કે કરવા દીધો હશે. પણ આજે જે થયું છે તે એવું નથી; એ આપણી મરજી વિરુદ્ધનું છે. વાઇસરોયને આપણે નિમ્યા હોત તો જૂદી વાત હતી. આપણો વિરોધ ચામડીનો નથી, પણ રીતનો છે. મારા સાથીઓ અન્યાય કરે તો હું તેમનો વિરોધ કરું, અને તેમનું આપેલું દૂધ પણ ન લઉં. ભાઈ ઍડ્વર્ડ, મહામદઅલી અને શૌકતઅલી સહોદર છે, પણ સરકાર એમને વાઇસરોય નિમે તો તે પણ મને કબૂલ ન થાય; કેમકે એ સરકારી ધોરણે નિમાયેલા હશે. આપણા પોતાના હાથમાં સત્તા હોય ત્યારે અને આપણને વિશ્વાસ પડે તો લૉડ એમ્સફોર્ડને પણ આપણે વાઇસરોય નિમીએ, અને વિશ્વાસ ઉઠી જતાં ઉતારી પણ મૂકીએ. એક વખતે હિન્દે લૉડ એમ્સફોર્ડને કહ્યું કે તમે ઉતરો, છતાં એ બેઠાં રહ્યા. હું તો અહિં ક્યો તેવી જ જાતનો સહકાર કરવા ઇચ્છું છું. એમ અત્યારે નથી માટે અસહકાર ઇચ્છું છું.

૧૧. મેં સરકારની સક્તિનતનો સરવાળો કહ્યો, તો તે સરવાળો નહિ પણ બાદબાકી જણાઈ. રિફોર્મ્સમાં સુધારા આપવાનું નહિ, પણ લઈ લેવાનું જણાયું. સરકારની સત્તા મશીનગનથી નહિ, પણ એનામાં રહેલા આપણા મોહથી ટકે છે. એ મોહ ત્રણ પ્રકારના છે. દિગ્વિજયનાથ ઠાકુરે જેને માયામૃમ કહેવો છે તે ધારાસભાનો મોહ, અદાલતોનો મોહ અને કેળવણીનો મોહ. માન-અક્રમ અને ઇશ્વરનાનો તો હું છેદ જ ઉડાવી દઉં છું, કારણકે એ ધરાવનારા બહુ જ થોડા છે. પણ આ ત્રણ મોહમાં તો આપણે ધણા ફસાયેલા છીએ. મારે મન ધારાસભામાં જવું એ પાપ છે, અદાલતમાં જવું એ પાપ છે, નિશાળમાં જવું એ મહા પાપ છે.

૧૨. કોઈ સવાલ કરશે કે આપણે જે કેળવણી લઈ રહ્યા છીએ એ શું આજ જ હેર સમાન થઈ પડી? સરકાર ગમે તેટલી ખરાબ હોય પણ જે જે નિશાળોની અંદર આપણે જતા હોઈએ તે નિશાળોના અંદર સારી વ્યવસ્થા હોય, સારા પ્રોફેસર હોય, સારા માસ્તરો હોય ન આપણે શાસ્ત્રા ઉડાવી નેઈએ? એ પ્રશ્ન દરેકને થાય.

૧૩. શિક્ષાવાદના મૂંઠાશરૂંઘા મુશ્કેલીના નાક કાપેજ, અને એક શાસ્ત્ર એવો નિર્દયો દત્તો કે એ શપથ કરેલાં નાકને બાળાં કરતે. પણ દિન-દુરયાનનું નાક જે શપથ થયું, જે ચીજું થઈ ગયું એને અભિપ્રાય કરનાર કોઈ શાસ્ત્ર છે જ નહિ. એ નાકને અભિપ્રાય કરતું દોષ એ ને આપણે જ કરી શકીએ, તેમ છીએ. શાસ્ત્રમાં સામ કુખમાં મોમન પડવાથી જેમ આપણે તેનો લગ્ન કરીશું, તે જ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં જાગી જગવણીમાં જે પડવાથી એ સામ્ય છે એમ આપણે માનવું જ નેહએ. સરકાર જે શામળીની બનાવી છે તેથી કુખ જેવી એમણે આપેલી મીઠી જેર જેવી થઈ પડી છે, એવું જો તેમને લાગતું દોષ તો તેઓ મેં કહ્યું છે એમ જ કહેશે. સરકારની જગવણીમાં ઘખલ થઈ ગયેલા જેરને આપણે તરન જોગખી કહીશું નેહએ.

૧૪. જેમને તાવ આવી ગયો છે-માનસિક અને હાર્દિક-અને જેમના માને છે કે આ સરકારની સત્તાનત એક મિનિટ પણ મારાથી સહન થઈ શકતી નથી, જે સત્તાનત અન્યાયના ઘેરથી બાળાં થઈ છે એ સત્તાનતમાં રહેવું મારે મારે નામોસીબરેલું છે, તેમને જ નિસાજ હોવાનો અધિકાર છે. જે લૂંટારો આપણું સર્વસ્વ હરણ કરી જાય એના હાથનું દાન આપણે ન સહ શકીએ, તેમ સરકારના હાથની જગવણી આપણે ન સહએ એમાં જ માતા પ્રયે, પિતા પ્રયે અને નેતા પ્રયે આપણો વિનય રહેલો છે; એમાં જ આપણી અધીનતા રહેલી છે. જે કોઈને અંદરથી હૃદયનો અવાજ આવે છે કે 'મારે આ કામ કરવું જ નેહએ' એ માણસને એમ કરવાનો હક્ક છે. એ ચીજોની પ્રતીતિ તમને પડતી હોય તો તમે આવની કાલે જ નિસાજો અને કાલેજો છોડો એમ કું કમિયું થું.

૧૫. એક વાર કું પોતે શિક્ષકવર્ગનો જ હતો; હજી પણ કું શિક્ષક થું એવો દાવો કરી શકાય. મને શિક્ષણનો અનુભવ છે. મેં તેના અખતરાઓ કરી જોયા છે. એ કામ કરતાં કરતાં મને એમ લાગ્યું કે જે પ્રજાના શિક્ષકોએ પોતાનું પુરુષત્વ ગૂમાવી દીધું છે તેવી પ્રજા કોઈ દિવસ ન મરે.

૧૬. તમને જો મનમાં સિદ્ધ થઈ ગયું હોય કે અંગ્રેજોએ પંતબમાં અને બિલાહતમાં દિન-દુરયાન ઉપર અલાચાર કર્યો છે, દત્તો દીધો છે, તો

એમ કહું કે સ્વરાજ્યથી સત્યયુગ થશે. આ સ્વરાજ્ય સત્યયુગનું નહિ, કળિયુગનું જ હશે; એ અંગ્રેજો અને આરબોનાં જેવું હશે; પણ વખતનું ડાયરિક્તમ સહ્ય હશે. સત્તા આપણા હાથમાં હશે; એટલે તો એ સત્તાનો આપણે પોતે દુરુપયોગ કર્યો હશે કે કરવા દીધો હશે. આજે જે થયું છે તે એવું નથી; એ આપણી મરજી વિરુદ્ધનું છે. વાઇસરોય આપણે નિમ્મા હોત તો જૂદી વાત હતી. આપણો વિરોધ આમડીનો પણ રીતનો છે. મારા સાથીઓ અન્યાય કરે તો હું તેમનો વિરોધ અને તેમનું આપેલું દૂધ પણ ન લઉં. લાઇ ઍડુઝ, મહમદઅલી અશોકતઅલી સહોદર છે, પણ સરકાર એમને વાઇસરોય નિમે તો તેમને કબૂલ ન થાય; કેમકે એ સરકારી ધોરણે નિમાયેલા હશે. આપણે પોતાના હાથમાં સત્તા હોય ત્યારે અને આપણને વિશ્વાસ પડે તો લા એમ્સફોર્ડને પણ આપણે વાઇસરોય નિમીએ, અને વિશ્વાસ ઉઠી જતાં પણ મૂકીએ. એક વખતે હિન્દે લૉડ એમ્સફોર્ડને કહ્યું કે તમે ઉતરો, એ એમાં રહ્યા. હું તો અહિં કહેતા તેવી જ જાતનો સહકાર કરવા ઇચ્છું. એમ અત્યારે નથી માટે અસહકાર ઇચ્છું છું.

૧૧. મેં સરકારની સલ્તનતનો સરવાળો કહાણો, તો તે સરવાળો નહિ પણ આદ્યાકી જથ્થાઈ રિફોર્મ્સમાં સુધારા આપવાનું નહિ, પણ લા લેવાનું જથ્થાનું. સરકારની સત્તા મશીનગનથી નહિ, પણ એનામાં રહેલ આપણા મોહથી ટકે છે. એ મોહ ત્રણ પ્રકારનો છે. દિવેન્દ્રનાથ ઠાકુર જેને માયામૃત કહેલો છે તે ધારાસભાનો મોહ, અદાલતોનો મોહ અને ફળવણીનો મોહ. માન-અકરામ અને પ્રકાજનો તો હું છેદ જ ઉડાવી દઉં છું, કારણકે એ ધરાવનારા બહુ જ થોડા છે. પણ આ ત્રણ મોહમાં તો આપણે ધણા ફસાયેલા છીએ. મારે મન ધારાસભામાં જવું એ પાપ છે, અદાલતમાં જવું એ પાપ છે, નિયામમાં જવું એ મહા પાપ છે.

૧૨. કોઈ સવાલ કરશે કે આપણે જે ફળવણી ઘટ રચ્યા છીએ એ શું આજ જ એર સમાન ઘટ પડી? સરકાર ગમે તેટલી ખરાબ હોય પણ જે જે નિયમોની અંદર આપણે જતા હોઈએ તે નિયમોની અંદર સારી વ્યવસ્થા હોય, સારા પ્રેક્ટિસરો હોય, સારા માર્ગરો હોય ન આપણે શાસક હોઈએ જોઈએ? એ પ્રશ્ન દરેકને થાય.

૧૩. કશિવાવાના કુટુંબનો મુશ્કેલીમાં નાક હતો અને એ કામને એવો નિકળો હતો કે એ કશિ મરેલા નાકને આપી કરે. જ્યારે દિન-પુરવાનું નાક એ કશિ મરું, એ મીઠું, મધ, મરું એને અભિષેક કરનાર કાદ કામર છે જ નહિ. એ નાકને અભિષેક કરું દોષ તો તે આપણે જ કરી શકીએ. તેમ છીએ. સ્વયંમાં સ્વયં દુષ્કર્મમાં મોખમ પડવાથી જેમ આપણે તેના સ્થાન કરીશું, તે જ પ્રમાણે સ્વયંમાં સ્વયં જીવવણીમાં એ પડવાથી એ સામ્ય છે એમ આપણે માનવું જ જોઈએ. ધરનાર જે શમ્યનીની ખતાવી છે તેથી દુષ્કર્મ જેવી એમણે આપેલી માને એર જેવી મધ પડી છે, એવું જો તેમને સ્વયં દોષ તો તેઓ મેં કયું છે એમ જ કહેશે. સરકારની જીવવણીમાં ઘખલ મધ મરેલા એરને આપણે તરત જોળખી કદાકવું જોઈએ.

૧૪. જેમને તાવ આવી ગયો છે—માનસિક અને હાર્દિક—એને જેઓ માને છે કે આ સરકારની સક્ષમતા એક મિનિટ પણ મારાથી સ્થળ મધ-શકતી નથી, જે સક્ષમતા અન્યાયના એરથી આપી મધ છે એ સક્ષમતામાં રહેવું મારે માટે નબિયીભરેલું છે, તેમને જ નિયાજ હેડવાનો અધિકાર છે. જે હુદારો આપણું સર્વસ્વ હરણ કરી નાશ એના હાથનું દાન આપણે ન લઈ શકીએ, તેમ સરકારના હાથની જીવવણી આપણે ન લઈએ એમાં જ માતા પ્રત્યે, પિતા પ્રત્યે અને નેતા પ્રત્યે આપણો વિનય રહેતો છે. એમાં જ આપણી અધીનતા રહેતી છે. જે કામને અંદરથી હાલતે અચાજ આવે છે કે 'મારે આ કામ કરવું જ જોઈએ' એ માણસને એમ કરવાનો હક્ક છે એ ચાંજોની પ્રતીતિ તમને પડતી હોય તો તમે આવળી કાંઈ જ નિશાળો અને કાંતેજો હોડો એમ દુઃખિયું છું.

૧૫ એક વાર દુઃખોતે શિક્ષકવર્ગનો જ હતો. હજી પણ દુઃખિયું છું એવો દાવો કરી શકાય. મને શિક્ષણનો અનુદાન છે. એ તેમ અખતરાઓ કરી નાંચા છે. એ કામ કરતાં કરતાં મને એમ લાગ્યું કે જે પ્રજાના શિક્ષકોએ પોતાનું પુરતત્વ ગૂંચાવી દીધું છે તેથી એમ કદાચ દિવસ ન ચો.

૧૬. તમને જો મનમાં સિદ્ધ મધ મરું હોય કે અમીએ પાંચળમાં અને ખિલાફતમાં દિન-પુરવાન ઉપર અલગ કર્યું છે, એ દાવો એ

તે અત્યાચારનું તેઓ પૂરું પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે, પોતાનું મલિન અંતઃકરણ પૂરું સ્વચ્છ ન કરે ત્યાંસુધી કોઈ પણ અતનું દાન કે પગાર કે શિક્ષણ તેમની પાસેથી સ્વીકારવું એમાં મહા પાપ છે. રાક્ષસ પાસેથી આપણે શિક્ષણ નહિ લઈએ. મેલા હાથથી અપાતું શુદ્ધમાં શુદ્ધ શિક્ષણ પણ મેલું જ છે. અંગ્રેજો તો પોતાના મેલને પણ સ્વચ્છતા કહીને બતાવે છે.

૧૭. અસારે આપણામાં જે દીનતા છે, પામરતા છે, આપણે જે ભ્રમણામાં પડેલા છીએ તે અંગ્રેજ કૃત્રણીને લીધે જ છે. અંગ્રેજ કૃત્રણી મળી ન હોત તો આપણે અસારે કંઈ દિલચાલ કરતા ન હોત એ મિથ્યા છે.

૧૮. દેશને માટે મરવું એ વૃત્તિ આરબોમાં છે તે આપણામાં નથી. આવી પતિત દશામાંથી જ્યાંસુધી આપણે નથી નિકળ્યા ત્યાંસુધી હું ભવિષ્ય કહું છું કે હિન્દુસ્થાન સ્વતંત્ર થઈ શકશે નહિ.

૧૯. આપણી આસપાસના મુલકમાં પઠાણ, ધરાની અને આરબોની સ્થિતિ આપણા કરતાં સારી છે. આપણા જેવું શિક્ષણ તેમને મળતું નથી છતાં આપણાથી તેઓ ચડતા છે.

૨૦. મારે સાફ અને જેઓ અસહકારનું તત્ત્વ સમજ્યા છે તેમને સાફ તો વર્ષ લાગે કે વર્ષોનાં વર્ષો લાગે, જ્યાંસુધી સરકાર પશ્ચાત્તાપ કરી ભ્રમ્યમતને ન અનુસરે ત્યાંસુધી તેની નિશાળો, ત્યાં સોનામહોરો વહેંચાપ તોપણ સાબ્ય છે.

૨૧. કોઈ કહે છે: નિશાળોને સાફ વિદ્યાપીઠ પૈસા આપે. જો વિદ્યાપીઠ પૈસા આપવાના હોય તો વિદ્યાપીઠ ક્યાંથી લાવશે? વિદ્યાપીઠ તેના આંતરની બહારથી પૈસા લાવીને તો તેનાં બચ્ચાંને નહિ ભણાવે? તેને પૈસા આપીએ અને પાછા લઈએ તેના કરતાં આપણે જ નિશાળ ચલાવવા જેટલા દરેક ગામમાં એકઠા કરી શુદ્ધ ગામડી નિશાળ ન ચલાવીએ?

૨૨. હું વકીલોને નહિ સમજાવી શકું એવું કારણ છે. એમનામાં કેટલી માયા રહેલી છે તે હું જાણું છું. બચ્ચાં-કચ્ચાં, આરામખુરશી અને મોટરકારનો લાગ મુકેલ છે. પણ વિદ્યાર્થીને એવું કશું જ નથી. એને જેમ વાળો તેમ વળી શકે છે. જે ગુલામીની તાલીમ લે અને નોકરીને માટે શાળામાં ગયા જ કરે એને નહિ શકું તો સસ્તનતની જડ નહિ નિકળે. હું

મેં જડ કહાડવા માંય પુ. વિદ્યાર્થી મારફત સસ્તનતને ખાતર પાણી મળે છે. એ જ નામગર કોઈ સજ્જા-ગંગા, મયુના, અહાપુત્રાના એકત્ર ધોધ

ત્યાંથી ફળવળી ધૂળધાણી છે. ઉપર દવતાઓ હોય અને તે જૂઓ કે નિ. સ્થાન મેલું પાન છે, તો ફળવળીનો વરસાદ ફેકડે છે. માટે પ્રથમ સાંઈ એઓ કાંધ, પશુ ગુલામીથી :

દેવ તરીકે આ

પોતાના શુદ્ધ હિંદુઓ ન બાકી બતાવે અને નામ ગુલામી. અમાથી નિજાણુ એ આપણો પ્રથમ પાડ. જે ધગય મને લાગી છે તે જલિયાવાલાના દહાત તથા હસ્તામના અપમાનથી ઝાંને લાગો.

૨૩. હિન્દુઓનો બેવડો મારો છે. હસ્તામીઓ ગુલામો બનશે ત્યારે એ હસ્તામી ગુલામી મારફત હિન્દુઓને ગુલામ બનાવવામાં આવશે. એ ત્રિશયિનો દાખલો છે. મારે હિન્દુધર્મનું રક્ષણ કરવું હોય, છતાં તમે બેસીને વિચલન બળ્તો હોય તો મુસલમાનોને મદદ કરવી એ મારી ફરજ છે. મુસલમાનો કદાચ બલિષ્ઠમાં જૂથમ કરે તો હું તેમને કહું. 'ભાઈ, પેલો દિવસ ૫૬ કડો.' તમે પણ કહો ચોકા કે અમારામાંનો એક માંધી-એ તમે તેવો હતો પણ-અમારે માટે કાંઈક કરી મરો છે. હતાં ન ત્યાં તો તમે સડી લેવું. હું તો મદદ થવાનું કહું હું સાકડી ઉગામીને મરવા નેવાર હોય તેના કરતાં સાકડી પાડીને મરે તે વધારે મદદ છે. દિમાલય ઉપર સાકડી લઈને કે ડોળીમાં બેનાને જે ચડે તેના કરતાં સાકડી કે ડોળી વચ્ચે જાય તેના પાસ કટકો મજનૂન હોવો જોઈએ' ઉપર ચડીને એ આખા હિન્દની સામે ખડખડ દસમે મારા ભાઈ (મદમદઅલી) એને નબળાઈનું દર્શિવાર માને છે એ ખરું હા કે ન હો પણ તવસારેના ન્યાય પણ એમાંથી જ માંખી સકાય એમ છે મેં જાન ચોકનઅલીને કહ્યું કે મુસલમાનોમાં ફરજનીની નકાન નથી. મરવાની નકાન આનમે ત્યારે તો

બુદ્ધિ અને હૃદય કબૂલ ન કરતાં હોય તો કોઈ બાળકને અધિકાર નથી વડિલની સામે થવું. એ તો એક જ બાળકને અધિકાર છે કે જેનું મારા જેટલું જ ધગી રહ્યું હોય. દારૂડિયા માળાપને દારૂના વ્યસન છોડાવવા સારૂ છોકરાએ તેના વારસાનો, ધરનો, તેની છાયાનો લાગ કરવો જોઈએ. તમને લાગે કે જે શિક્ષણ મળે છે તે ગુલામીની છાયામાં છે તો માળાપની આજ્ઞા સામે થઈને પણ યાહોમ કરજો.

૨૭. આપણી લડતમાં જીવાનોને સ્વચ્છંદ શીખવવામાં આવ્યો નથી. જે જીવાન મર્યાદા નાણે, જે દુઃખ સહન કરી શકે, તેવાને જ આ જ્ઞાન મળે તોપણ સરકારી નિશાળોનો લાગ કરવાની સલાહ છે. ધણા એવા છે કે જે કેવળ માળાપોને રાજી રાખવા ખાતર નિશાળોમાં પડ્યા રહ્યા છે. એવા થોડા જ છે કે જે માળાપોની ઉપરવટ થઈને નિકળ્યા છે અને તે થોડામાંના વળી એવા તેથી યે થોડા છે જેઓ નિશાળો છોડી સ્વેચ્છાચારી બન્યા છે.

૨૮. અંતરાત્માનું નામ લઈને સ્વચ્છંદને પૂજનારા લોક દુનિયામાં પડ્યા જ છે. તેઓ તો ધર્મને વગોવશે જ. પણ તેથી શું અંતરાત્માની વાત કરતાં યે ડરીશું? રેંટિયા બાળકોના હાથમાં મૂકીને મેં પ્રજાની ભારે સેવા કરી છે, એ વિષે મારા મનમાં જરા યે શંકા નથી. એને તો હું શાશ્વત પ્રવૃત્તિ માનું છું. બાળકોના મનને જ કેળવવામાં માળાપો અને શિક્ષકોએ અભ્યાસ કર્યો છે. શરીરને પોષવામાં આપણે ઘણો સમય જાય છે. તે પોષવાનાં સાધનોને કેળવવાનું છોડી આપણે મહા પાપ કર્યું છે. આપણે તે કેળવણી પાછા આપતા થઈ જઈએ તો જ દેશ સુખી થઈ શકે. આદ્યોગિક કેળવણી આપવાની આપણી ફરજ છે. તે કેળવણી આપણે રેંટિયા વડે આપતા અનેક અર્થ સારીએ છીએ. હું તમને રેંટિયાની બેટ કહું છું અને મૂચવું છું કે તેમાં હિન્દુસ્થાનની આર્થિક દુર્દશાનો ઉકેલ રહેલો છે.

૧૯. કાશીમાં ગાંધીજી.*

૧. હું જે જમણામાં ૧૯૧૯ ના ડિસેંબરમાં દતો તે મારી જમણા ભાંખી ગઈ છે અને તેને સીધે આજે જમાવના કરનાં મારા મોંમાંથી બીજી ભાષા નિકળે છે. પણ જે વસ્તુ જેવી છે તેવી જ હું તેને જણાવી રહ્યો છું. જે વસ્તુને મંદી દેખું તેને મંદી ન કહું તો સસનો ભંગ થાય, અધિવેક થાય. જે વસ્તુ જેવી છે તેવી બતાવવામાં વિવેકનો ભંગ નથી, સત્યનું પ્રાલન છે. જોકે એકાન્તિક સસ તો માનમાં જ રચ્યું છે, છતાં બાવાનો પ્રયોગ કરવો પડે છે ત્યારે તો તેમાં સંપૂર્ણ સસ ત્યારે જ આવે કે જ્યારે હું રિયનિને જેવી જોઉં છું તેવી ને તેવી તમારી સામે આંસેખું.

૨. પંડિતજી કહે છે કે જાણું જોઈ વિચારી તમને તમારો અંતરાત્મા કહે તે પ્રમાણે વર્તશો. હું પણ એ જ વાત કહેવા માગું છું. અને તમને અંતરાત્માના અવાજ વિશે કાંઈ પણ શક હોય, તમારા હિતમાં તમે નિષ્કૃષ્ટ ન કરી શકતા હો તો તમે માર ન માનશો, ખીજા કોઈનું ન માનશો, કેવળ તમારા પૂજ્ય બાપસાહેબ પંડિતજીનું જ માનશો. માત્રવિષયથી વધારે મોટા ધર્મમાં મેં જોયા નથી, હિંદુસ્થાનની એમની મેવાના કરનાં વધારે મેવા કમી હોય એવો કોઈ હિંદી હું આજે ખીજા જીવત જોનો નથી. પંડિતજી અને હું—એ બે વચ્ચે કેવા સગવડ છે? હું તો દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવ્યો ત્યારથી તેમનો પૂજનારો છું. મારાં દુ જા મે અને વાર એમની આગળ મૂક્યાં છે, અને મેં એમની પામેથી આશ્વાસન મેળવ્યું છે એવો તો મારા વડિલજાંધુ સમા છે.

* ૧૯૨૦ ના ડિસેંબરમાં કાશીના હિંદુ વિદ્યાપીઠના મહાન આત્મજી વિદ્યાચીંએ અને અધ્યાપકો સમક્ષ ગાંધીજીએ આપેલું ભાષણ.

૩. જાણે અમારો મનમાં છે એટલે હું તો તમને એમ કહી શકું કે જે તમારું વિષયોને જ આપણે જાણે કે ગાંધી કહે છે તે જ સાચા વાતો છે તે જ તમારું કહું મું તે કરશે. પણ તમને તમે કે જાને આપણુ આપણો છે, તમનેની વાતોમાંથી એની પસંદગી કરવાની છે, તો તમે પંડિતજી કહે જેમ જ કરશે. તમને જરૂર પણ અંદરો દોષ તો મારી વાત તમે ન કરશો, પણ તેમ જરૂરમાં તમારું જુદું છે. પંડિતજી એ વિદ્યાપ્રેમીના પરવશ છે. પંડિતજીએ એની રજાપના કરી છે. પંડિતજી એના અવગણ છે અને તેમનો આદર કરશે એ આપણો ધર્મ છે. આ વાતમાં પંડિતજીની મુદ્દાને રજા મું તે વિશે તમને લેશમાત્ર પણ કંઈક રોક તો તમે મારી વાત કહી ન કરશો. મારી વાતે એક સમજન આપ્યા. તેમણે કહ્યું કે 'તમે કાશી જ્યાં પણ પંડિતજીની તબિયત એવી છે કે તમારી મુદ્દાકલ્પથી તેમને સમજ આવત પડેલશે અને પંડિતજીને આજ ભેટવાનો મન આવશે. તમારી મુદ્દાકલ્પ પંડિતજીનો નાશ તો ન કરે.' પંડિતજીનો નાશ કરવા વાળો હું કાણ? પંડિતજીના આત્માનું હનન કરવું એ અર્થ દોષ તો તે તો અચર્ય છે, પણ પંડા સમજનને મારા કાશી જ્યાંમાં પંડિતજીનું મન રહેવું કામ્યુ. તેઓએ કહ્યું: 'છેકરાઓ તમારું કહેવું માનશે, વિદ્યાપીઠમાંથી નિકળશે, પંડિતજીને પોતાનું જિંદગીનું કામ જરૂર તમને મળેલું હશે, એને તેથી તેમનો દેહ પડશે. મને આથી કંઈક હસવું આવ્યું. મને એમ થયું કે એ સમજન પંડિતજીને આજખતા નથી. પંડિતજી કંઈ નામદં નથી કે આવી વાતમાં પ્રાણ તરે.

૪. પંડિતજીનો પ્રાણ વિદ્યાત્રય છે એ ખરું. પણ મને તો એમનો પ્રાણ દિંદુરધાન વધારે લાગે છે. પંડિતજી આરાધાદી પજા છે. પંડિતજીનું સાચું મંત્રણ છે કે દિંદુરધાનનું જુદું કાષ્ટથી નથી થઈ શકવાનું. દિંદુરધાનની લગામ કાષ્ટના હાથમાં નથી પણ ઇશ્વરના હાથમાં છે, અને તેનું લક્ષ્ય કરનારો ઇશ્વર બેઠો છે. છતાં પંડિતજીને મેં તો તાર ક્યો અને પંડિતજીએ મીઠા શબ્દોમાં મને કાશી બોલાવનારો જવાબ વાળ્યો.

૫. પંડિતજીને એમ લાગી ગયેલું છે કે તમે કેટલાક જણ વિચાર વિના પગલાં લઈ રહ્યા છો, અને વિચાર વિના તમે કાંઈ કરશો તો રથાનગ્રાપ થશો. પણ તમને એમ લાગે કે આ સંસ્થામાં અભ્યાસ કરવો

એ પાપ છે તો તમે એને તરત છોડજો અને પંડિતજી તમને આશીર્વાદ આપશે. પણ તમારો આત્મા પ્રજ્વલિત ન હોય તો તમે પંડિતજીનું જ સાંભળજો.

૧. જ્યારે તમારું કાર્પ સ્વચ્છ હોય, તેનો હેતુ સ્વચ્છ હોય, તેનું પરિણામ સ્વચ્છ હોય, ત્યારે જ તે અંતરાત્માથી પ્રેરાયલું હોઈ શકે. પણ તેના ઉપર ખીન્ને નિર્ગતિ ઘણાં એ મૂકેલો છે. જે સંકષ્પી છે, જે અહિંસા, સત્ય અને અપરિમલનું પાલન કરનારો છે તે જ કહી શકે કે મને અંતરાત્માનો આદેશ થયો છે. તમે હાલ્યારી ન હો, તમારા દિલમાં ક્ષમા ન હોય, મર્યાદા ન હોય, સત્ય ન હોય તો તમે કોઈ કાર્યને અંતરાત્માના અવાજથી પ્રેરાયલું નથી કહી શકતા. પણ મેં વર્ણવ્યું તેનું તમારું દિલ હોય, તમે પશ્ચિમી ઢંગનો ત્યાગ કરેલો હોય, તમારા સ્વચ્છ હૃદયમાં દિશમાં પ્રભુનો વામો હોય, તો તમે તમારું માળાપનો પણ સચિત્ત અનાદર કરી શકો છો. તે રિશ્તિમાં તમે સ્વતંત્ર છો એટલે પગલું લઈ શકો છો. પશ્ચિમમાં સ્વેચ્છાચારનો ધો આપી રહ્યો છે તે અને ખચર છે. પણ હું હિંદુસ્થાનના વિદ્યાર્થીઓને સ્વેચ્છાચારી નથી બનાવવા માગતો. આ પવિત્ર કાશીક્ષેત્રમાં આ પવિત્ર રમણમાં હું તમને સ્વેચ્છાચારી બનાવવા માગતો હોઉં તો હું મારા કાર્યને સાધક નથી.

૭. હું હોદ્દાઓને કેમ સમજાવી રહ્યો છું કે યાગ્ય હોદ્દાઓ તમારો પર્મ છે. હું જુ તમને અન્યાનીયતાન નહ કરવા માગું છું. નહિ. હું અન્યાની અન્યાની જીવન માર્ગ છું, વિદ્યાર્થી છું. પણ હું કહેવા માગું છું કે જેને જાતજાતની તાલીમ નથી મળી-અને મરિત તે મિલકૂત Lathi ત્રય ના અન્યાસથી નથી મળતી-ને સ્વતંત્ર નથી કહેવાતો. તમારી તાલીમ અરવરતાનના હોદ્દાઓના કરતાં નષ્ટાચર છે. એ તરફથી આવેલા એક મ.જી.ન મને કહેતું કે ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓની તાલીમના ચોથા ભાગ પડતા પણ ત્યાંને આપણા વિદ્યાર્થીઓની ત્યાં અરવરતાનનો એક પણ વિદ્યાર્થી એવો નથી કે જે આ સત્તાનને સ્વીકારી શકે. ત્યાં તેમને ૮૫૦, ૧૦૦ આ ૧૦૦ ન આપવા હોડા, એને વિશેષ ૨ ખસ કરવાની સાલન આપવા ના આ ૧૦, ૧૦ રીતે નાવડી ને - ઘડીન નડી ત્રણ તે રીતેને કહી કને આ રીતે એટલું પણ કહેવામાં આવ્યું તાલિમ આપવા,

તાલીમની ભારે શાળાઓ ખોલવાની હાલત આપવામાં આવી, પણ સાંના છોકરાઓ કહે છે કે અમારે એ નથી જોઈતી. સાંના વિદ્યાર્થીઓમાં ભારે ધાર્મિક તાલીમ છે. તમારે એવી ધાર્મિક તાલીમની જરૂર છે. તમે જે સંજોગોમાં ભણો છો તેમાં મનુષ્યનો ડર રાખવો પડે એવી જ તાલીમ મળી શકે છે. પણ હું તો મનુષ્યનો ડર છોડી ઇશ્વરનો ડર રાખતાં શીખ્યો હોય તેને ખરો એમ. એ. કહું. તમારામાં એટલું જોર આવે કે આશુવિકા માટે તમારે કાંઈની આગળ હાથ લાખી કરવાની ખેવના ન રહે સારે તમારી કળવણી ખરોખર કહેવાય. જ્યારે તમને ઉગી જાય કે આ દુનિયામાં જ્યાંસુધી મારા હાથપગ સાચૂત છે ત્યાંસુધી આશુવિકા મેળવવા મારે ક્યાં યે વીલું મોં કરવું નથી.

૮. અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો કહે છે કે હિન્દુસ્થાનમાં ૩ કરોડ લોકોને દિવસમાં પેટપૂર ખાવાનું નથી મળતું. ગિહારમાં સત્તુ નામનો નિઃસત્ત્વ ખોરાક ખાઈને મૃત્યુનો મોટો ભાગ રહે છે. એ સત્તુ-મકાઈનો લોટ-પાણી અને લાલ મરચાં સાથે ગળે ઉતારતા જ્યારે મેં લોકોને જોયા છે તે વેળા મારી આંખમાંથી અગ્નિ વરસ્યો છે. તમને તેવું ખાવાનું મળે ત્યારે તમે કેટલા દિવસ ગૂંજરી શકો વાડ. એ રામચંદ્રજીની ભૂમિમાં-જનક રાજની પુણ્યભૂમિમાં-લોકોને આજે ખાવા ધી નથી મળતું, દૂધ સરખું નથી મળતું. આવી સ્થિતિમાં તમારાથી નિરાંતે કેમ બેસી શકાય? આપણે દરેક જણ મેક્સ્વીની* થઈ શકીએ એવી તાલીમ આપણને ન હો તો તે તાલીમમાં કશો અર્થ નથી. તમને આઝાદીથી ખાવાનું ન મળે તો ભૂખ્યા મરી આઝાદ રહેવાની તાકાત આવે, એમ હું ઇચ્છું છું.

૯. અરેબિયા અને મેસોપોટેમિયાના છોકરાઓમાં એ તાલીમ છે. તે અંગ્રેજો સામે બાથ બીડવાવાળા છે. ત્યાં તો રાત્રખખ પડેલું છે. આપણે ત્યાં તે નથી. પણ હિન્દુસ્થાનની સત્ત્વગતિમાં ભારે આત્મિક શક્તિ પડેલી છે. તેથી જ આપણે અન્યાયારને હાલી શકીએ એમ છીએ. અસંતોષ ત્યાગ કરવાનો પુત્રસીદ્ધાંતનો ઉપદેશ છે આ સહનનન શક્તિ છે એમ હું કહું છું એટલે તેનો ત્યાગ એ આપણો ધર્મ છે. ત્યાગ કરવો એટલે હિન્દુસ્થાન કરવી એવું જ થાય. પણ તેટલું કરવાનું હું નથી કહેતો. ત્યાગ કરીને

*આયર્લેન્ડના વીર જેલે રવરેશની સ્વતંત્રતા માટે બહુ ઉપવાસ કરી દેહત્યાગ કર્યો

કહું છું કે જો સિંહ જેવા ભલે ગવનર થાયો-અરે પંડિતજી જેવાને વાઇસરોય બનાવવામાં આવે તોપણ તેને સત્કામ કરવા હું ન જ નહિ. ખરી સ્થિતિ એ છે કે આ રાજ્યપ્રથા નીચે આપણી ગુલામી વધતી જ ગઇ છે. અને ગુલામ જ્યારે ગુલામીની શંખલાની ચમક જોઇને મુગ્ધ થાય છે ત્યારે તેની ગુલામી સંપૂર્ણ થઇ કહેવાય. ૩૫ વર્ષ ઉપર જે ગુલામી હતી તેના કરતાં આજે આપણામાં વધારે ગુલામી છે એમ હું કહું છું. આપણે વધારે હતાશ બનતા ચાલ્યા છીએ. આપણામાં નામદાર વધતી ગઇ છે-એટલે તાર્કિક દષ્ટિએ કહું તો જરૂર કહું કે આપણામાં ગુલામી વધતી જાય છે.

૧૨. આપણા રાજ્યાધિકારીઓ જ્યારે વણિદ્ જનીને રાજ્ય કરે, અને વણિદ્ જનીને જ નહિ પણ જ્યારે ભાંગ-ગાંજ જેવાં નીશાનીં સાધનોનો વેપાર કરે, ત્યારે તે અધમ બને છે. તેમનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. આ સદ્ગતિને હિંદુસ્થાનને નાપાક બનાવી દીધું છે. આગકારી ખાતું વધતું જ જાય છે. સ્વદેશી દુકાનો પડી ભાગી દારૂની દુકાનો વધતી જાય છે. ગોખલેજી જેવાએ શાળાઓ વધારવાનો અવાજ કહાલ્યો હતો, પણ સ્થિતિ એ છે કે સને ૧૮૫૭ માં પંજાબમાં જ્યારે ૩૦૦૦૦ શાળાઓ હતી ત્યારે આજે ત્યાં ૫૦૦૦ છે. સરકારે એ શાળાઓને હાલી. સરકારનામાં યોજનાશક્તિ છે. આપણામાં યોજનાશક્તિ છે? પણ આપણને તો તેમણે ભ્રમણામાં રાખ્યા છે. એ લોકો આપણને સ્વરાજ્યનો શા પાઠ શીખવવાના હતા? કાઉન્સિલમાં જઈને આપણે સ્વરાજ્યનો પાઠ શીખીશું? સ્વરાજ્યશક્તિ શીખવા માગતા હો તો આરમ્ભ પાસે જાઓ, ખોઅરો પાસે ચાલ્યા જાઓ. હું તો કહું આપણામાં સ્વરાજ્યશક્તિ આજે પણ છે, પણ આપણે સિંહ છતાં પોતાને બકરાં માની બેઠા છીએ. આત્મા જેનામાં છે તેને કાણ ડરાવી શકે? આ ભાવના તમારામાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તમને ખરી તાલીમ મળી. એ તાલીમ પ્રથમ લીધા પછી જ તમે બીજી સામાન્ય તાલીમ લઈ શકો. આજે તો તમારી બેડીઓને વધારે જકડે એવી તાલીમ તમે લઈ રહ્યા છો. ડિગ્રીઓ ઉપર મુગ્ધ હોવાને લીધે આપણે આજે કહી રહ્યા છીએ કે આપણને ચાર્ટર જોઈએ છે. આ ઝડો નીચે આપણે નથી લખતા તેનું કારણ શું? આવાં ભ્રમ મકાનો આપણને શાસાર જોઈએ? દેશમાં જ્યાં કેટલાયે માણસોને પૂરું ખાવા પણ નથી

મળતું, જ્યાંની સ્ત્રીઓ જલ્દવાનું ખીલુ વસ્ત્ર ન દોશને કીધે દિવસના દિવસ રનાન કરી ચકતી નથી, ત્યાં તમને સ્ત્રી મેળવવા માટે મોટી મહેનતો લેવાયે છે તેમ દોષ તો તમે અચ્છાકારને ખૂબી જાણો તમને દેશને 'માટે' દોષ, મારામાં જે આમ થયોયી રહી છે તે તમારામાં જાગી રહી દોષ તો મહાન-મહાનની વાત જાણી જાણો અને દુ' કડુ' ખું તેવો અચ્છાકાર કરો. જો તમે તેમ કરશો તો જે પ્રવિણ મેં બીજી રચને કરી છે તે દુ' આ પ્રવિણ રચનામાં ખાલી કરે' ખું કે આપણને સ્વરાજ્ય મળશે.

૧૪. પણ ફરી ફરીને દુ' કડુ' ખું કે તમે તમારા પામને પિછાનો તો જ એ મળે. હા' નાદો ક્યે' એ ન મળી શકે. દુ' આ વાતો કેમ કરી રહ્યો છું? અને પનદાસન નથી જોઈનાં, માન-અકરામ નથી જોઈનાં, દિંદુરયાનનું તાજ નથી જોઈતું, મને તો દિંદુરયાનની આજ્ઞા જોઈએ છે. અને અમા કહે છે કે તમે ખીલની સાથે મળીને જાઓ. પણ દુ' મળી નથી જઈ શકતો. મારા હૃદયનો મન ઊડીને દુ' એક નથી થઈ શકતો. અંતરાત્માનો અવાજ તરડોડીને દુ' એક નથી થઈ શકતો. સિદ્ધાન્તની વાતને ઊડીને મળવા નથી માગતો. સિદ્ધાન્તની વાત એ છે કે સ્વરાજ્ય મેળવવું હોય તો પ્રત્યેક જણે આજ્ઞા ધનું જોઈએ. નમે જેમ સામેના ઝડોને જાણો છો તેમ તમારો અંતરાત્મા પ્રસન્ન અનુભવે કે આ સંસ્તનત રાક્ષસી છે, અહિં બધું જો પાપ છે. ક્રોધનન્દ મવનર સુએ તેટલું કહે કે અમારો કાંઈ કમળ નથી, પણ મૂમ રીતે પણ તે પાતાની અસર અધાવી શકે છે. જો તમને એમ લાગી જાય કે આ સંસ્તનતની પામે તાક્ષીમ મેલી એ બેવશ છે તો તમે એક દ્રાણ પણ આ વિદ્યાલયમાં ન રહેજો, એની મધ પણ ન લેજો.

૧૫. દુ' તમને કહું છું કે આ ભડકની આગમાંથી હરી જાઓ અને બધાં જોખમો દિશો. મને ખીલનું પ્રાન ન પૂછજો. વિદ્યાર્થીઓ શું કરે એમ ન પૂછજો. પ્રાંકસરો નથી, મકાનો નથી, ત્યાં શીખીશું, એમ ન પૂછજો. તમારામાં તાકાત હોય તો તમારા ઘરમાં આવા જાણો તમે વિનયી થાઓ, તમે સત્યસીલ થાઓ તો તમારું ઘર તમારી પ્રવિણતાથી છે પણ તમે આ મંદિર (વિદ્યાલયના મકાનો

તરફ આંગળી કરીને) સાથે મુકાળલો કરવા માગશો તો તમે પડશો. આ મંદિરોની સાથે તમને આસક્તિ થઇ હવે તો તમે બ્રહ્મ થયા એ મંદિરો અને આપણાં ઘરો વચ્ચે સામ્ય છે? વિલાયતમાં તો તેવું કાંઈક છે પણ અહિં તે પણ નથી. અહિં તો આ કેવળ લૂંટના પૈસામાંથી બનેલાં છે. જે સ્વતંત્ર નથી તે ઇશ્વરની પ્રાર્થના પણ મુખે નથી કરી શકતો. તમારી માનસિક, આત્મિક, શારીરિક સ્વતંત્રતા આજે જ તમે મેળવી શકો એમ છે. આ વિદ્યાલયમાંથી નિકળી નારાયણનો મંત્ર જપીશું, રામનું નામ જપીશું તો પણ તે ભારે તાલીમ છે એવો જોને વિશ્વાસ આવી જાય તેણે ઉપર કહેલી ત્રણે સ્વતંત્રતા મેળવી છે. હિંદુસ્થાનના વિદ્યાર્થીઓમાં હું આ વસ્તુ કૂંડી શકું તો હું તેમનામાંથી સ્વરાજ્યનું લક્ષ્મી બનાવી શકું. હું કહું છું કે આ સત્તનતની કૂંડ જ્યાંમુઘી એ પાઠશાળામાં સીધી અથવા આડકતરી રીતે અસર કરી રહી છે ત્યાંમુઘી તમારે એ પાઠશાળાઓને છોડો જ છૂટકો. પણ તમારામાં આત્મવિશ્વાસ ન આવ્યો હોય તો તમે છો, હાં જ રહેજો.

૧૬. અહિં ૨૦૦ વિદ્યાર્થીઓએ વિદ્યાલય છોડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, તેથી મને દર્દ થાય છે. પ્રતિજ્ઞાથી દર્દ નથી થતું, પણ તે વિદ્યાર્થીઓમાં રહેને અવિશ્વાસ હોય, એ વાતથી દર્દ થાય છે. તમે જો માનતા હો કે ગાંધી જનદુગર છે, તે આવશે એટલે વિદ્યાલય બનાવી દેશે તો તે તમારી ભૂલ છે. હું તમને કહું છું કે અનારંભ એ પ્રથમ બુદ્ધિલક્ષણ છે. તમે આટલું વિચાર્યા વિના જો વિદ્યાલય છોડશો તો હું પાપી બનીશ હું તો તમને કહું છું કે તમે વિદ્યાલય છોડીને ઘરમાં જો. આ આગમાંથી બચી જાઓ, તમારામાં આત્મવિશ્વાસ હશે તો આજે જ વિદ્યાલય બનાવી શકશો. પણ પંડિત જવાહિરલાલે, અને અલિગઢમાં મહામદઅલીએ કયું છે તેમ શરત કર્યા વિના છોડો. તમારે છોડવી હોય તો સાત હજાર વાર છોડો નહિ તો પાછા જાઓ. પણ છોડીને પાછા જવાના હો તો છોડશો જ નહિ. આપણા ધર્મનું પાલન ન કરીએ તો આપણો દેશ આપણો નથી. તમને-તમારી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને પવિત્રતાને-હું કહી રહ્યો છું તેનો ખ્યાલ કરવો. ફરી ફરીને કહું છું કે તમને જરા પણ અંદેશો હોય તો તમે માલવિયાજીનું જ માનવો. તેમણે આ વિદ્યાર્થી બનાવવા પોતાના આયુષ્યનો ક્ષય કર્યો છે. પણ અંતરમાં જેમ સામેની વસ્તુ ચોક્કસ

૧૮. મારે દિલ વિશ્વાસ દે છે કે પંડિતજી જે કામ કરી રહ્યા તેમનો ધર્મ સમજીને કરી રહ્યા છે, એટલે અમારી મૈત્રીમાં કંઈ ઓથઈ જ ન શકે. પંડિતજી અને અધ્યાપકો મારેની તમારી પૂજ્ય લાવના એ જ રીતે કાયમ રહે એમ હું માનું. તમારી શુદ્ધિ અથવા દેશલક્ષિત તેમના કરતાં વધારે છે એમ પણ ન માનશો. માત્ર વિચારનો ભેદ છે. આજે આખા હિન્દુસ્થાનના પ્રત્યેક પુરુષ અને સ્ત્રીની એક લાવના થઈ શકે તો હિન્દુસ્થાન આજે જ સ્વતંત્ર થઈ શકે. પણ જે જે મુલકોએ આવી લડત ઉઠાવી છે તેઓમાં મતભેદો પણ રહ્યા જ હતા. એ બધામાંથી ઉગરી જઈને તેઓ સ્વતંત્ર થયેલા. તેમણે જે કષ્ટ સહેલાં તે કષ્ટ સહન કર્યા વિના આપણો દેશ પણ સ્વતંત્ર ન થઈ શકે. તમે તમારી સભ્યતા ન છોડશો, વિનય ન છોડશો, નમ્રતા ન છોડશો. તમારી સાથે ન જનારા વિદ્યાર્થીઓ તરફ ધૃણા ન કરશો, તેમને સતાવશો નહિ. તમે એવાં કામ કરજો કે જેથી તમારે વિષે આપણા માનનીય ભાઈઓમાં જે અવિશ્વાસ રહ્યો છે તે નિકળી જાય. તમે વિદ્યાલયની બહાર નિકળી તમારું ધર્માચરણ વધારશો તો તેમના આશીર્વાદ મેળવશો. તમે અવિચારથી વિદ્યાલય છોડી, તમારા સ્વાર્થને સાધશો, દંભી થશો, વ્યસની થશો, સેવાધર્મ છોડશો તો તેમના આત્મા અને મારા આત્માને દુઃખ થશે. તમે કોઈની સલાહ માગતા હો તો પંડિતજીની જ માનજો. પણ તમારે કોઈની સલાહની જરૂર ન રહી હોય અને તમે નિશ્ચય કર્યો હોય, તમારું દિલ પોકારીને કહેતું હોય કે અસહકાર એ તમારો ધર્મ છે, તો તમે બેશક નિકળજો અને પંડિતજીનો આશીર્વાદ લઈને નિકળજો, તેઓ તમને એક ક્ષણ પણ નહિ રોકે.

૧૯. આજનું શિક્ષણ દોષોવાળું છે માટે નહિ પણ ‘અધર્મીના હાથનું સુવર્ણ દાન પણ ન લેવાય, અધર્મીને હાથે વિદ્યાનું પણ દાન ન લેવાય’ એ ખાતર વિદ્યાલયનો ત્યાગ કરવાનું હું સમજાવી રહ્યા છું.

૨૦. હું આ સંસ્તનનનો જરૂર ત્યાગ કરું. પણ તેમ કરું તો હિન્દુસ્થાનને હું જે પેગામ આપવા માગું છું તે ન આપી શકું એમ મને લાગે છે. માટે જ હું આ અસહ્ય સ્થિતિમાં મારું જીવન વ્યતીત કરી રહ્યા છું. રાવણરાજ્ય હોત અને વૃલખીદાસ સજાવાત, તેમ હું સજાવી રહ્યા છું કે આ આપણે માટે પણ રાવણરાજ્ય છે. હું કલાકની પ્રત્યેક પળે એ જ

નપ જીવી રહેા છું કે આ સત્તનતને દુઃ સી રીતે દાતવી ચકું થા તો સુધારી ચકું. એ જ છરાદાથી દુઃ આ દેશમાં રહેા છું.

૨૧. ખીજ વિદ્યા મગો થા ન મગો પણ આ વિદ્યા હોય. ચાલુ રિધતિ માટે ખરો વૈરાગ્ય, પોતાના જેવો વૈરાગ્ય છૂટ્યો હોય તો જ, સ્વતંત્રતા માટે કશો વિચાર ક્યાં વિના દેદને ત્યાગ કરવો એ પણ ધર્મ. એમ લાગતું હોય તો જ-પ્રોડજો. આ વિદ્યાલયમાં ભારેમાં ભારે કેળવણી મળતી હોય, સગવડો મળતી હોય તો તેને પણ દિ-દુસ્થાનના લાભ માટે ખસિદાન આપવાની જરૂર છે.

૨૨. અસહકાર પરમ સંયમધર્મ છે. તમારામાં અસહિષ્ણુતા હોય તો તમે અસહકારી નથી થઇ શકતા. પિતામાતા પ્રત્યેના ધર્મ વિષે એટલું જ કહું છું કે તમે નિશ્ચય ક્યોં હોય તો અદ્યથી ભારે વિનયપૂર્વક તેમની પાસે ચામ્યા જાને, તેમની સાથે દલીલ કરજો, અને તેમની વાતથી તમારું દિલ હામે છે એમ તમને લાગે તો જરૂર તેમની આગતું જ પાલન કરજો. તમારા પ્રત્યેક કાર્યમાં વિનય માગું છું, ધર્મ માગું છું. જે પ્રતિજ્ઞા લઇને તમે પાઠશાળા છોડશો તે જ પ્રતિજ્ઞાનો તમે ધર્મ પાલનને તરછોડશો તો ભંગ કરશો, માટે તમારે વિનયની તાલીમ પહેલી લેવી પડશે. અને તમારે ભારે ખસિદાન દેવાં પડશે. 'ભારે' કહું છું કારણ આજની દીનદયામાં આપણે નામદં થઇ ગયા છીએ અને રોડીનું સાધન તજવું એ પણ મોટું ખસિદાન છે.

૨૩. અને પણ ફરી ફરીથી કહું છું કે તમને જેમના ઉપર વિશ્વાસ હોય તેવા અખ્યાપકો અને માલવિષાદને મળીને નિશ્ચય કરીને પાઠશાળા છોડશો અને તેમનો આશીર્વાદ લેશો.

૨૦. અસહકારનો કાર્યક્રમ.

૧. આ સહનતનો તારા કે મુધારો આપણે ટીકા કરીને નહિ, આપણું કર્તવ્ય કરીને, આપણે પોતે મુધરીને જ કરી શકી અસહકારના કાર્યક્રમમાં નીચેની બાબતો આવી બન્યઃ—

- (૧) સૌ સહ જ આચરવાનું પણ લે.
- (૨) કોઈ હિન્દુ બીજાને અસ્પૃશ્ય ન માને અને બધા પ્રસભાવ રાખે.
- (૩) હિન્દુ, મુસલમાન, શીખ, ઇસાઇ, પારસી, યહુદી જે કોઈ હિંદુ જન્મ્યાં છે તે બધા એકબીજા પ્રત્યે સગાં ભાઈબહેનની જેમ વર્તે.
- (૪) શરાબી અને બીજા વ્યસની શરાબ, વ્યસન, વ્યભિચાર, ચોલુગાર છોડે.
- (૫) તિલક સ્વરાજ્ય કાળામાં સૌ યથાશક્તિ દાન આપે.
- (૬) સરકારી જલસા, પાર્ટી વિગેરેમાં આમંત્રણ મળે તો તે વિનયપૂર્વક, પણ કેવળ અસહકાર એ જ કારણ બતાવી ઇન્કાર કરે.
- (૭) નવી લોનો ન લે.
- (૮) ખિતાબો અને માનના હોદ્દા છોડી દે.
- (૯) ધારાસભાઓનો બહિષ્કાર કરે.
- (૧૦) વકીલો થે વકીલાત બંધ કરે અને પ્રજાના દિવાની કજી અધરમેળે પતાવે.
- (૧૧) વાદી ફરિયાદી સરકારી અદાલતોનો ત્યાગ કરે.

માગ ૧૧૬) અસહકારનો કાયક મર્મ

- (૧૨) સરકારી નિયંત્રકોમાંથી માગ્યો પોતાનાં ઇકરનિ ઉઠાડી લા.
- (૧૩) સરકારી કે લશ્કરી નોકરીની ભરતીમાં નામ ન તોધાવે.
- (૧૪) સૌ પોતાના ધર્મ અમુક કલાકે

(૧૫) આ પરદેશી કાયદોના સામ કરી કેવળ હાથના કતિલ સુતરમાંથી હાથે વણાવેલાં કપડાં જ પહેરે.

૨. ઉપરના કાયદા કરતાં અને બીજાને તે કરવાનું કહેતાં કાયદા કડવી બાપા ન વાપરે. ઉપર મણાંવી તેવી બાબતો અંભારે આપણે માટે અસંત અગત્યની છે. અત્યારે જ પ્રજાએ તેનો આરંભ કરી દેવા જોઈએ. જો આટલું આપણે ન કરી શકીએ તો આપણી દિશ્યાત્મને આપી. પ્રજાની દિશ્યાત્મ બનાવવાની વાત આપણે ઊંડી દેવી જોઈએ.

૩. [આપણે કમે કમે ચડવાનું હોવાથી જે વાત આજે અવકાર સામે તેનો જ સમાવેશ આપણા કાયદામાં છે.] હાલ પ્રજાને આ વાત વસી જશે અને અસહકાર જામશે તે જ ઘડીએ આ સરકાર તૂટી પડવાની એ સિદ્ધ વાત છે. જો આમ પ્રજા એવા અસહકારના આખા કાયદાને માટે તૈયાર છે એમ મેં જોયું હોત તો હું તેને તત્કાળ અમલમાં મૂકવાનું દેશને કહેતાં અચકાત નહિ. પણ હજી અત્યારે કાયદોના અમલ કરવા આવનાર સરકારી કમચારીઓ ઉપર આમ પ્રજાને ચુસ્તતા મારી તૂટી પડતી અટકતી સકાય એવું નથી; હજી અત્યારે લશ્કરમાં આપણા ભાઈઓ કોઈ પણ જાનનો દગોહિસાદ કર્યા વગર પોતાનાં હથિયાર હેઠાં મૂકી દઈ ઉભા રહે એવું નથી. જો એ સંભવનું હોત તો આજે જ આ જ ઘડીએ—હું અસહકારનો આખો કાયદો એક વારે અમલમાં મૂકવાની પ્રજાને સલાહ આપના પણ હજી આપણે આમચમ ઉપર એટલો કાજ નથી મેળવ્યો.

૪. અત્યારે તો ઘડની બદી અને અસ્પૃશ્યતાનું પાપ સમાજના શરીરમાંથી ધોવાઈ જવાં જ જોઈએ. અસ્પૃશ્યતાનો મેલ કઢાડવા બાબત હું અહિં વિવેચન કરવાની જરૂર નથી જોતો. અને ખાતરી છે કે પ્રત્યેક સમજી દિંદુ એ મેલ જવો જ જાણ્યો એવું માને છે. દિંદુ—મુસલમાન એવો જોડણી જ અસ્પૃશ્યતા નિવારણની વાત મહત્ત્વની છે.

૫. [આ ઉપરાંત પ્રજામત કેળવવાની અને મહાસલાના મેળવવાની અત્યંત જરૂર છે.] એક દરેક મતદારે [મહાસલાના સભાસતે અનેક વિવિધ મંડળોને સારૂ રાષ્ટ્રીય પ્રતિનિધિ ચૂંટનારા મતદારો ન છે] એટલે સ્વરાજ્યને માટે એક વાર્તાવિદ્ ગતાધિકારીઓનું જૂથ ઉભું થયું. વિશ લાખ રેંટિયા ફરવા માંડે એટલે જગત જાણે કે હવે કિંદુસ્થાને દરિદ્રતાને દેશવટો આપવાનો, સ્વાવલંબી થવાનો અને આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય પામવાનો નિશ્ચય કર્યો.

૬. હું ઇચ્છું છું કે જેમણે સરકારના ઇલકાળ ન છોડ્યા હોય તેઓ પોતાના ઇલકાળ છોડે, વકીલો વકીલાત છોડે, વિદ્યાર્થીઓ સરકારી શાળાકાલેજો છોડે, ધારાસભાના સભ્યો ધારાસભાઓ છોડે. છતાં ઉપર મેં કહ્યું તે કામમાં અને અત્યારસુધીમાં જે કામ થયું છે તેને પાકું કરવામાં પરાવાઇ જવાનો મારો એથીયે વધુ જોરભર્યો આગ્રહ છે, અને જે રાજ્યમંત્રી કાં તો સૂધારવાનો નહિ તો મિથ્યાવવાનો આપણે ચત્ન કરીએ છીએ તેનો ત્યાગ કરાવવાના આપણા પોતાના બળ ઉપર ભરોસો રાખવા દેશને મારો આગ્રહ છે.

૭. જ્યાંસુધી આપણે જીત ન મેળવીએ ત્યાંસુધી આપણું અસહકારનું કુંડાળું મોટું કર્યા કરવું પડશે. મારી ખાત્રી છે કે કાઉન્સિલના બાયકોન્ટમાં પ્રજા સમરત ભજે તો એ જીત મળે.

૮. કાઉન્સિલને વિષે ત્રણ મતભેદ બતાવવામાં આવ્યા છે.

(૧) અસહકાર ન જ કરવો.

(૨) કાઉન્સિલમાં ચૂંટણી કરાવીને અસહકાર કરવો.

(૩) કાઉન્સિલનો આરંભથી જ ત્યાગ કરવો.

૯. પહેલો પક્ષ તો એ છે કે જે અસહકારથી કેવળ વિરુદ્ધ છે. બીજો પક્ષ જ તપાસવો રહ્યો. મારી તો ખાત્રી છે કે કાઉન્સિલમાં દાખલ થવાનો પ્રયત્ન કરી પછી તેમાં ન બેસવું એ મિથ્યા મહેનત છે. પૈસા તે વખતની ખરાબી છે. એનો હેતુ હું સમજી જ નથી શકતો. જો આપણે ન જઇએ તો નાલાયક માણસ જશે તેનું શું ? નાલાયક માણસો કાઉન્સિલમાં દાખલ થશે તો તેથી જાગ્રત થયેલી પ્રજાના કારભાર સરકાર ચલાવી નહિ

કે અને તેની દાંત્રી થશે. પણ ચૂંટણીની પદાવધાં પાસથી અરિપાત્રનું
 દે સ્વાય જતાવી નદિ યજ્ઞવ. પણ આપણું કન્યા તેને છે કે પ્રાપ્તન-
 દેવોનો મન-એવી રીતે કેવલે છે એવી રીતનું પણ તેમની નતી
 કૃત્તિસિદ્ધમાં જનું અસાધ્ય થઈ પડે. જ્યાંથી રાજ્ય-ગ્રામ્ય થયે એક
 દેશ ન થાય ત્યાંથી રાજ્યની સમાધાં જનું એ તેની જગા વધારે કાવ્ય
 રવા સમાન છે. રાષ્ટ્ર રાજ્ય-ગ્રામ્યના રાષ્ટ્ર ભાગને પોતાની સાથે ન જેતલી
 કી ત્યાંથી રાજ્ય ચલાવી જ ન શકે. તે પરથી એમ મિદ્ધ થાય કે
 જેમ પ્રજાને આપે ભાગ તેની સાથે બધે તેમ તેની સત્તા એટલી દોષ છે.
 એટલે જેઓ અસદશારનો સ્વીકાર કરે છે તેઓને સાર કૃત્તિસિદ્ધમાં સર્વથા
 ત્યાગ એ જ શુદ્ધ રસ્તો છે, અને મારી ઉમેદ છે કે જેઓ કૃત્તિસિદ્ધમાં
 દાખલ થવાની આજ્ઞામાં પડી તથા છે તેઓ હાથ તરત તો એ કામને
 છોડીને જે વધારે ઉપયોગનું કામ ખિલાઈત અને પંગતજ નામત સોકમત
 કેવલવાનું છે તેમાં પડી જશે અને ગરોળર સોકસેવા કરીને જ્યારે
 કૃત્તિસિદ્ધમાં જવાનો સમય આવશે ત્યારે તેમણે વધારે લાભકાત
 મેળવી દશે.

૧૦. [ધારાસભાના બહિષ્કાર ઉપરાંત અદાલતોનો પણ ત્યાગ કરવો
 જોઈએ] વકીલાંતોએ હાલ તરત વકીલાન બંધ કરવી અને તકરાર
 કરનારાઓએ કે તકરારમાં આવી ફસાયેલાઓએ ફોરેનો ત્યાગ કરી પંચ
 નિમી પોતાની તકરારોના ફરિયાદ કરાવવો. મારી દેદ માન્યતા છે કે અત્યેક
 સરકાર પોતાનું પરબળ એટલે સિપાઇબળ હાંકીને દિવાની અને ફોજદારી
 અદાલતો મારફતે પ્રજા ઉપર પોતાનો કાણુ જમાવે છે. કેમકે કેવળ
 પરબળથી કરાવીને પ્રજાને વશ કરવી એના કરતાં અદાલતો દ્વારાદિ મીઠી
 લાલચોથી પ્રજાને લલચાવી તેની મારફતે પરાધીન કરાવી પ્રજા નાણી
 જોઈને વશ થાય એ મોઢુ, સહેલુ અને રાજ્યકર્તાની કીર્તિ આપનાર છે.
 જે લોકો પોતાના દિવાની કજીઆ ધરમેજે પતાવે અને વકીલો પોતાનો
 અગત સ્વાર્થ મેલીને પ્રજાનું દિલ જાગવવા ખાતર અદાલતોનો લાગ કરે
 તો પ્રજા એકદમ આજગ વધી યકે. હું પણાં વર્ષો થયાં માનતો આવ્યો
 છું કે અત્યેક રાજ્યસત્તા વકીલોની મારફતે પોતાની સત્તા વધારે કાવ્ય કરે
 છે. એટલે જો કે આ સૂચના વિશે હું ટીકાને પાત્ર થઈશ એમ જાણું છું
 છતાં સૂચના કરતાં જરા મેં અચકાતો નથી.

૧૧. જેમ વકીલનું તેમ જ નિશાળોનું. ખિલાફત જેવા ભારે પ્રસંગ ન હોય તોપણ હું જરૂર મારાથી બની નિશાળોને ખાલી કરી મૂકું અને જે બાળકોની ઉપર હિંદુસ્થાનનું રહેલું છે એ બાળકોને યોગ્ય હોય એવી કેળવણી આપું. પણ નિશાળો ખાલી કરવાનું કહેવામાં મારો ઉદ્દેશ ખીજો છે. નિશાળો કરીને સરકારને બતાવવા ઇચ્છું છું કે જ્યાંસુધી પંજાબ અને ખિલાફત વિષે ન્યાય નથી થયો ત્યાંસુધી તમારી સાથે સહકાર રાખવો એ શાયબ છે. હું માતું છું કે આ સૂચના ઉપર ધણું હાસ્ય થશે. પણ જેમ જેમ વખત જશે તેમ તેમ પ્રજા જોઈ શકશે કે જો સરકારની નિશાળો આપણે ન ભરી મૂકીએ તો રાજ્યતંત્ર ચલાવવું એ અશક્ય થઈ પડે. આખી પૃથ્વીમાં તપાસીશું તો આપણને માલમ પડશે કે રાજ્યતંત્ર સહેલામાં સહેલી રીતે ચાલી શકે એવા પ્રકારની કેળવણી બાળકોને આપવામાં આવે છે. જ્યાં રાજ્યતંત્ર કેવળ પ્રજાને ઉપકારી છે ત્યાં કેળવણી પણ તેવી જ હોય છે જ્યાં તંત્ર મિશ્રિત છે—જેમ હિંદુસ્થાનમાં—ત્યાં કેળવણી પણ બુદ્ધિબેદ કરનારી અને હાનિકર્તા છે. મારી ઉપરની સૂચનામાં જીવાની આઓને કેળવણી વિનાના કરી મૂકવાનો હેતુ નથી. એક ક્ષણભર પણ હું પ્રજા-કેળવણી રોકવા ઇચ્છતો નથી. પણ મારી માન્યતા છે કે નિશાળો ખાલી કર્યા છતાં આપણે પ્રજાની કેળવણી સારી રીતે સંભાળી શકીએ છીએ.

૧૨. જે જે રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ ઉભી થઈ છે તે દક્ષતાપૂર્વક ચાલશે તો જરૂર આગળ આવશે અને અનિશ્ચિત મનના વિદ્યાર્થીઓને નિશ્ચયી બનાવી આકર્ષશે. વકીલોનો સાવધ અને હંમેશાં હિસાબો કરવામાં તાલીમ પામેલો વર્ગ પણ જેમ જેમ આ હિલચાલને આગળ ધપતી જશે તેમ પ્રજા-જેમ ખીલશે.

૧૩. જગૃતિની પહેલી નિશાની તો એ છે કે આપણામાં સભાઓ ચલાવવાની, સરઘસોની વ્યવસ્થા રાખવાની શક્તિ આવે. તેને સાર તાલીમ જોઈએ. અગ્નિ અથવા પાણીના ધોધનો કાંઈ કરામત કર્યા વિના જેમ ઉપયોગ ન થાય તેમ તાલીમ વિનાની જગૃતિ પણ નકામી છે. જગૃતિની પ્રથમ ચરત એ છે કે જ્યાં જે વખતે હોઈએ તે રથગ અને સમયનો ધર્મ આપણે સમજી લઈએ.

તેટલા છે. આપણને નાવગરનો ધાંધ હાથ આવ્યો છે. તેનો ઉપયોગ પણ આપણે નાવ્યો છે. એટલે આપણે કાંઈ મૂંઝે મેંઝે તેનો ઉપયોગ ન કરવાનું રહ્યું છે.

૧૫. કામ કરનારા અગિયોને વેરે ગણાય તેટલા છે. તેથી રચનાત્મક કામ જ્યારે હમલાખંધ કરવાનું પડ્યું છે તેવે સમયે ખંડનાત્મક કામમાં એક પણ સેવકને ગુમાવવા કું ન જાયું. પણ ખંડનાત્મક કામ સામેની ભારેમાં ભારે દલીલ તો એ છે કે દેશમાં કદિ નહોતો તેવા અસહિષ્ણુતાનો જુરસો હાથમાં ફાટી નિકળેલો છે અને અસહિષ્ણુતા એ હિંસા જ છે. સહકારીઓ આપણાથી અગત્યા પડી ગયા છે, તેઓ આપણાથી ભડકે છે. તેઓ કહે છે કે આપણે ચાલુ નોકરચાલીના કરતાં મેં જૂડી એવી નોકરચાલી ઉભી કરી રહ્યા છીએ. આપણે તેમની આવી ચિંતાનું દરેક કારણ જડખૂંધથી કઢાડવું જોઈએ. તેમને જીતી અપનાવી લેવા ખાતર ધોડું ઘણું નમતું આપવું પડે તો તે પણ આપણે કરીએ. અંગ્રેજોને આપણા તરફના લાયથી આપણે મુક્ત કરી દેવા જોઈએ. અહિંસાની પ્રતિજ્ઞાને અમે કદામાં કદા વિરોધી નરક પણ સપૂર્ણ નમ્રતા અને સહભાવ રાખવાને આપણે બધાવા છીએ એ વાત મને જોટલી રપટ દેખાય છે તેટલી બધાને દેખાતી હોતો મારે આ ચર્ચામાં આટલા વિસ્તારથી ઉતરવું ન પડત. મેં મુમ્મલેલા રચનાત્મક કામમાં દેશ ગરોળર પરોવાઈ જશે તો આ ભાવના આપોઆપ પ્રચાર પામશે.

૧૬. મારા મન પ્રમાણે સાથી જપ્તાલખંધ પાર પડે તેવા અને ઉત્તમ કાર્યક્રમ છે તે મેં આપ સમક્ષ મૂક્યો છે. ખિલાફતની જાગતમાં અધીરો હોય તેવો માણસ પણ આથી સારો કાર્યક્રમ ધરી શકે તેમ નથી. મારી પ્રાર્થના છે કે દેશને નિહિત ધ્યેયે પડેઆડવા હમ્મર તંદુરસ્તી તથા જુદિ આપો.

૧૭. જે હિંદુસ્થાન, જે ગુજરાત એક માસમાં રચનાત્મક કાર્ય પૂરું કરી બતાવે તો કેદીઓને એક માસમાં છોડવે. જે ઘણા પ્રામાણિક સમજી અને બાળીતા સેવકો મળે તો એક માસમાં રચનાત્મક કાર્ય પૂરું કરવું એ કંઈ મુશ્કેલ નથી.

૧૮. (૧) દરેક સ્ત્રીપુરુષે મહાસભાની પ્રતિજ્ઞા લેવી અને ચાર આના આપી મહાસભાના દક્ષતરમાં નામ નોંધાવવું. (૨) તિલક સ્વરાજ્ય ફાળો એકઠો કરવો. (૩) રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ચલાવવી. (૪) દારૂ પીનારાઓનાં ઘરોમાં જવું. (૫) પરદેશી કપડાનો ઉપયોગ કરનારને ખાદી પહેરવા સમજાવવા, ઘેર ઘેર રેંટિયા દાખલ કરવા. (૬) અંલજનવર્ગને મદદ દેવી. (૭) પંચાયતો સ્થાપવી. (૮) નિબંધપાતપણે દહીંની કે જખમીની સેવા કરવી, ભલે તે ગોરા હોય કે કાળો.

૧૯. આ કામોમાં એક પણ એવું નથી કે જેમાં આપણને લુગના લુગ નોંધાયે. હા નોંધાયે, જે લોકમત આપણી પ્રવૃત્તિથી વિરુદ્ધ હોય. તોપણ આપણે અસારે તો દાવો એવો કરીએ છીએ કે લોકમત આપણી સાથે છે. જે લોકમત આપણી સાથે હોય તો અને આપણી પાસે સાચા કામદારો હોય તો ઉપરની આજ્ઞાઓમાં એવી કંઈ છે કે જેમાં આપણે તરત સંકેત ન થઈએ ?

૨૦. મારે મન તો એમાં લોકોની પરીક્ષા આવી જાય છે. જે ખરેખર તેઓ શાંતિમાર્ગે જીત મેળવવા ઇચ્છતા હોય તો ઉપરનાં કામ હાંસિ કરે. જે તેઓ દેવળ અશાંતિ જ માગતા હોય તો રચનાત્મક કાર્યમાં જરૂર આપણાથી વિરુદ્ધ રહેશે અને જ્યારે સવિનય ભંગ શરૂ કરીએ ત્યારે તે પોતાનો અવિનય ભંગ વિનયની ઓથે કરવા તૈયાર થઈ જશે.

૨૧. આ આપણી સમક્ષ મોટામાં મોટો ભય આવી ઉભો છે. તેથી જેઓ શાંતિમય પ્રવૃત્તિ ચલાવવા ઇચ્છે છે, તેઓએ દટાપૂર્વક પોતાને માર્ગે ચાલ્યાં જ કરવું ધટે છે. તેથી ભણે તેઓ ખોખા નેટલા થઈ રહે, તેમની લાજ જાય, તેઓ પ્રતિજ્ઞા વિનાના થઈ રહે. આવું થાય ત્યારે તેઓ પોતાનું કાર્ય નિર્ભય થઈ ચલાવી શકે અને દટાપૂર્વક અધાં પગલાં ભરી શકે. અત્યારે તો તેઓ જ્યારે સવિનય ભંગ જેવું તીખું પગલું ભરવા ઇચ્છે ત્યારે તેઓને ઉપાધિઓ આવી પડે છે.

૨૧. ચોકી.

૧. શાન્ત ચોકી કરવાનો આપણો હક્ક છે એમાં તો મને કશું પણ શંકા નથી. શાન્ત ચોકી પણ હંમેશાં શાન્ત નથી હોતી એમ કું જાણું છું. તેથી એ ચોકીની સામે થઈ કહું છું. વળી પરોગી કાષ્ટનો અનુભવો જ્ઞાતિધી સામાન્ય ન થઈ જાયો દોષ લાંબુધી ચોકી કરવી અપેક્ષા સાચી કરે છે. જે રિવાજની સામે સોકમન પૂરા ન કેળવાયો દોષ તે રિવાજ દૂર કરવાની ચોકીને સોકમન સહન ન કરે એવું પણ બને. આ એક પક્ષ.

૨. બીજો પક્ષ એ રહ્યો કે જ્યાં પ્રતિજ્ઞામંત્ર થાય ત્યાં જાંમ કરનારને શરમાવનારો અને જાંમ કરનારથી લોકને સાવધાન કરનારા કંઈ ઇલાજ આપણી પામે દોવા જ જોઈએ તે ઇલાજને પકી એ વિવેકી ઇલાજને છે—એક ચોકી અને બીજો સંબંધત્વાત. બન્નેમાં ભાવ એક જ રહેતો છે. જે વેપારી પાકેલી દુડી પાછી વાજે તેની સાથે તો વ્યવહાર બધે કરવાનો સમાજનો હક્ક છે. આ સંબંધ ત્યાંમાં જાનિયદિકાર કે મેલાનદિકાર નથી આવતો પણ કેવળ વ્યાપારત્યાગ આવે છે. આવો ત્યાગ હંમેશાં શક્ય નથી હોતો, તેથી ચોકી એ જ એક વ્યવહાર અને સરળ રસ્તો રહે છે. બધા પ્રતિજ્ઞાધિને વિષે એટલું થાક રાખવું જોઈએ કે પ્રતિજ્ઞાધિ શાન્તિ જાળવવાને ખાતર મુશ્કેલીમાં આવે છે. જ્યાં શાંતિભાવ થવાનો લેણમાન પણ ભય નથી ત્યાં ચોકીના પ્રતિજ્ઞા દોવા જ્યાં ચોકી કરાય. જે ચોકીમાં હેતુ ભય ઉપજાવવાનો નહિ પણ શરમ ઉપજાવવાનો જ છે તેમાં ચોકીદારો અનેક ન હોય પણ બે ચાર જ હોય; જાણીતા હોય અને ચારિત્ર્યવાન હોય.

૩. જે શાસનમાં પકીને માથુસ પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પાપ કરવા પ્રેરાય છે તેને તેની સામેથી ખસેડવામાં મને કશું અનુમત્તું નથી દેખાતું. રાગી માથુસ ધણી વાર તેની પોતાની મરજી સામે જવામાં મક્ક કરવી પડે છે.

સલામતી કહે છે. તેઓએ ગેર ગેર કરી ખાદી નેગતી બ્લેઝર. ખાદીની રેપીડો સાથે રાખે અને તે પણ લેશે.

૯. પણ મારી તે વેપારી માનને દીન વિનંતિ છે કે તેઓ પ્રગતને કે સલામતીના સંવર્ધન યોજીની ઉપાધિમાં કે જતાગદારીમાં ન જ રહે. પહેલી કાપડનો ત્યાગ દેશમાં ખૂબ મહત્ત્વ રહ્યો છે. દેશના લાખો રૂપિયા તેથી ગળી રહ્યા છે; ગરીબોના ઘરમાં તેમાંના લગ્નરો પેરી રહ્યા છે. આવી અર્થ અને ધર્મલાભની પ્રવૃત્તિને તેઓ પોતાના સ્વાર્થને ખાતર વચનભંગ કરીને કેમ રોકે ? તેમની યોગ્ય કરવી પડે એ તેઓથી જ કેમ સંભવ ? વેપારી અને પતિવ્રતા નાર એક સ્થિતિમાં હોવાં બ્લેઝર. અને એ પોતાની યોગ્યથી સન્નિવૃત્ત થવું બ્લેઝર. જેમ પતિવ્રતા નાર પોતાના શિયળનો ભંગ કરે ત્યારે પ્રગ્ન ઉપર ભારે આધાત પડ્યો છે, તેમ જ વેપારી જ્યારે વચન ભંગ કરે ત્યારે પ્રગ્ન ઉપર ભારે પ્રહાર કરે છે. વેપારીઓ આ ધર્મચક્તમાં શું પોતાના વચનો પાળવાબ્લેગો પણ ભાગ નહિ લે ?

૨૨. સ્વયંસેવક ધર્મ.

૧. દેશને અત્યારે સ્વયંસેવકોની જરૂર પડી છે. જેની શક્તિ નથી, જેને કંઈ ધંધો સુત્રો નથી એવાઓએ અરુણ કરવી હોય તો બને કરે; પણ જેની અરુણની હું આશા રાખું એ તો એવાની કે જે પોતાનું સર્વસ્વ આપીને દેશ નેટકું આપી શકે તેટલાથી પોતાનો ગુનરો કરે અને તેમ કરવામાં ગૌરવ માને. ખીણું કંઈ પણ ન મૂકે ત્યારે જેઓ સ્વરાજ્યના સેવક થાય તેવાનાઓને આપણે આ મહા ધર્મયુદ્ધમાં કદિ પણ છૂત મેળવવાના નથી. તેથી હું ઉમેદ રાખું છું કે જે બાંધઓએ ત્યાગ કરેલો છે તેમનો એપ ખીજ ધણીને લાગશે અને ગુજરાતમાંના ત્યાગી વધુ ન કરવાને બદલે ગુજરાતના ત્યાગી વધુ ન કરવાનો શુભ પ્રસંગ મને પ્રાપ્ત થશે.

૨. જેઓ સ્વયંસેવક થાય તેમણે પોતાના બરણપોષણને બંદોબસ્ત પોતાની મેજે કરી લેવો. સમિતિ પાસેથી બરણપોષણ મેળવવાનો વિચાર ન રાખવો. જેઓ દેશમેવા કરવા ધારે તેમને એવો એક પણ મિત્ર ન મળે, કે જે તેમની હાજનો આવે સમયે પૂરી પાડે તેવા દેશમેવા કરવા ચોખ્ખા ન હોય શકે એમ મારી માન્યતા છે. એવા માથુસનું ખર્ચ વધારે હોય નહિ તે હોય તેટલું કાંઈને બારે ન જ પડે.

૩. સ્વયંસેવક એ કે જે પગાર લઈ મેવા કરતો હોય એના કરતાં વધારે રેતર કરે, વધારે પ્રામાણિક હોય, વધારે શક્તિ ધરાવે, વધારે નમ્ર હોય, કમને નાખે રહેવાની શક્તિ વધારે ધરાવે. એવા સેવકને માત્ર તેના પેટપૂરતું જ આપેલું હોય. એ બિંદા ઉપર નથી નબતો, પણ એ દેશની સ્ત્રી મેવા કરે છે એ વધારે આપે છે અને થોડું લે છે. જે પોતાની પામે સ્વ ચખીને દેશની મક્ત મેવા કરવાનો દારો કરે છે એ પેલા સર્વસ્વ આપનારના કરતાં કોણે ચોખ્ખા છે. જે સમાન્ય અનુભવ

એથી ઉલટો હોય તો એનો અર્થ એ છે કે સર્વસ્વ આપનારે ચોરી કરી; એટલે કે તેણે પોતાનું દ્રવ્ય તો આપ્યું છે પણ પોતાનું મન, પોતાનું શરીર નથી આપ્યાં એટલું જ નહિ, પણ સર્વસ્વ આપવાનો દાવો કરી વધારે લે છે અને ઓછું આપે છે. હું મારી પાસે રહેલા લાખ આપીને દેશને લાખોના ખર્ચમાં ઉતારું, મારો વખત ચોરું, મારું મન ચોરું, તો હું અવશ્ય ભીખારી બન્યો; ભીખારીથી પણ નપાવટ બન્યો. એવા આપભોગનું વર્ણન હું નથી કરી રહ્યા. જે આપભોગની માગણી હું કરું છું તેમાં ભીખારીપણાને અવકાશ જ નથી. એ આપભોગ છૂપાવ્યો છૂપી શકતો નથી. જ્યાંસુધી એવી સ્થિતિ દેશમાં ઉત્પન્ન નથી થઈ ત્યાંસુધી સ્વરાજ્યનો વિચાર કરવો નિરર્થક છે. જ્યારે કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો સર્વસ્વ હોમવા તૈયાર થશે ત્યારે જ સ્વરાજ્યસેના ઉભી થશે ત્યારે જ તેની પાછળ સામાન્ય ત્યાગ કરનારા નિકળી પડશે અને તેઓ શોભશે.

૪. એવા ત્યાગનો આ સમય છે.

૫. સ્વયંસેવકો મારેની શરતો કઈ? પહેલી શરત તો એ કે શાંતિનું પાલન પોતે કરવું અને બીજા પાસે કરાવવું. સ્વયંસેવક હાથ ન ઉગામે એટલું જ નહિ, પણ તે કોઈની સામે આંખ સરખી લાલ ન કરે. આંખ લાલ કરે તો તે સ્વયંસેવક થવાને લાયક નથી. સ્વયંસેવક ન હોય એવો માણસ આંખ લાલ કરે તો તેથી હિંદુસ્થાનને નુકસાન નહિ થાય, પણ સ્વયંસેવક થયેલો આંખ લાલ કરશે તો તેથી હિંદુસ્થાનને ખૂબસ નુકસાન થશે. સ્વયંસેવક તો આંખ લાલ ન કરે એટલું જ નહિ, પણ ટુંકારો સરખો ન કરે, ગાળ ન દે, મહિન વિચાર સરખો પણ મનમાં ન પેસવા દે.

૬. શાંતિનું પાલન કરે, પગથી તે માયા નથી ખાતી જ ધારણ કરે, હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચેનું અંકુશ જાળવે, અને અસ્પૃશ્યતાનો ત્યાગ કરે; એટલી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા ઉત્સુક હોય એવાને જ જોડ જવાનો અધિકાર મળે.

૭. મન વચન અને કાયાથી હંમેશાં સાદે શાંતિ પાળવાના પડ તમારે શીખી લેવો જ જોઈએ. હંમેશાં સાદે તમે શાંતિ પાળો તો તમારા, મારા અને હિંદુસ્થાનના જેવું કોઈ નસીબદાર નહિ.

૮. દિંદુ, મુસલમાન, ખરગી, વડદી, જિન્ની રિંદો એકઠા જગ્યાએ શાંતિ વિના બીજો ઉપાસે છે જ તરિ બાની રોજે એ રિંદો એકતાની જરૂર છે. દિંદુ-મુસલમાનની મધ્યે એકતા થાય તેને મધ્યની દરિએ રાખે છે. મુસલમાનની મધ્યે એકતા ન થાય તેને મધ્યે ન જાયતી છે. મુસલમાન દિંદુની સાથે એકતા રાખે તેમાં તેમાં જણ મધ્યે રહે છે. પણ દિંદુ બને મુસલમાન, ખરગી, જિન્ની અને વડદી મધ્યે એકતા રાખે તેવું પરિણામ નો સુંદર જ આવે. નજાને ખવડાવીને ખાતું, મુઠ્ઠીને મુઠ્ઠું, આકરી કરીને આનંદ માનવો એ પણ નહિ થાળીને લાંબી સ્વચ્છ નહિ મળે. બીજા મુલકમાં બને મનુષ્ય દોષ, દિંદુમાનમાં તો નહિ જ મળે.

૯. ત્રીજી ધરન સ્વદેશીની છે. સ્વદેશીમાં અધિકમત દોષ તે કેમ ચાલી શકે ? જો તમે પોને જ રેટિયો ન લો, સ્વદેશીનું પાતન ન કરતા હો તો ભોળાને ખાદી પદેરવાનું, રેટિયા ફેરવાનું અને શાંતિ રાખવાનું શી રીતે હદી ચક્રો ? સ્વધર્મેવોથી ખાદી સિવાય બીજું કપડું ન જ પહેરી શકાય. અધિક જોવા વચો પહેરીને જ મેવા થઈ શકે એવું નથી. ભોળા ઉપર તમારે પ્રેમથી, સહનનથી અસર પાડવાની છે. જો વિભાવની પાટલુનથી ભોળા ઉપર અસર પાડવાની દોષ તો તેનો લાભ કરો. સ્વચ્છ મેળવવા નિકળેલા કિન્દી તરીકેના આપણા મરતબા ખાતર પણ એ પાપાકનો લાભ કરવો જોઈએ. હું તો સ્વધર્મેવોને દરરોજ બે કલાક રેટિયો ચલાવવાની સલાહ આપું. તમારા કતિલા સુતરનાં કપડાં વજાવીને તમે પદેર લાવે જ તમે સાચો સ્વધર્મેવક બનો. સ્વધર્મેવક તો મરવાની નૈવારીની પ્રતિષ્ઠા લેવા છત્તે છે, તે ખાદી પદેરનાં અગકાપ અથવા તો ખાંચ દસ રૂપિયાની ખાદી મેંડી પડે તે ન લે એવું ન જ બને. એટલા પૈસા ઉછીના લઈને પણ માણસ સ્વધર્મેવક બને. પોતાના વ્યસનને પોપરા ખાતર કેટલા માણુમો કરજ નથી કરતા ? તો સ્વધર્મેવક બનવાનું આપણને વ્યસન કા ન લાગે ?

૧૦. ડેડમંગીને અડવામાં પાપ છે એમ જો તમે માનતા હો તો તમારે માટે મહાસજામાં જવું એ પણ પાપ છે. મહાસજામાં આવવાનો એમને પણ હક્ક છે, તેઓ આવે જ છે. જોટલા લાવથી તમે મારી મેવા

કરો તેટલા જ ભાવથી ભંગી પ્રતિનિધિની સેવા કરવા તત્પર ન હો તો સ્વયંસેવક થવાને નાલાયક છો.

૧૧. તમારા મનમાં હજી દેડભંગી અત્યે તિરસ્કાર હોય તો તે કહાડો, તેમનાં છોકરાંને તમારી નિશાળોમાં પ્રેમપૂર્વક રાખો, નોતરો, તેમના વાડા તપાસો, ત્યાં પાણી વિગેરેની સગવડ ન હોય તો કરો, તેમને એકા અનંતી ભિક્ષા ન આપો, તેને બદલે પગાર વધારજો અથવા કાચું વગરરાંધેલું અનાજ આપજો.

૧૨. પણ મહાસલા વેળાનો તમારો વિશેષ ધર્મ હવે કહું છું. એ સંબંધમાં હું તમને ૧૯૦૧ ની કલકત્તાની મહાસલાની વાત કરવા માગું છું. હું ત્યાં ડેલિગેટ તરીકે ગયેલો. હું તો રહ્યો સ્વયંસેવક ડેલિગેટ. વાસીદુ વાળવામાં તો મને મગફરી ચડે છે. પાપખાનાં સાફ કરવાની મને છીટ નથી. પાપખાનાં રસોડા જેટલાં સાફ ન હોય તો મને ગમતાં નથી. મારી મહેમાનગીરી કરનારને બકરીના દૂધની જેટલી ચીવટ રાખવી પડે તેટલી જ ચીવટ પાપખાનું સાફ રાખવાની પણ રાખવી પડે. કલકત્તાનો પુરાતન દાખલો હું તમને આપું છું મહાસલાનો એ મારો પહેલો અનુભવ હતો. રિપન કોલેજમાં હું અને તિલક મહારાજ એક જ ઓરડામાં ઉતર્યા હતા. તિલક મહારાજની સાથે ઉતરવા જેટલો હું ભાગ્યશાળી હતો એનું મને તે વેળા ભાન ન હતું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં કામ કરનાર એક ગુજરાતી વાણિયા તરીકે તે વખતે લોકો મને ઓળખતા. પરસાળમાં દશ-પંદર પથારીઓ હતી. સવારમાં ખોતીયાણુ તિલક મહારાજ પાસે આવી ખાટલા પર બેઠા. હું એમની વાતો સાંભળતો બેઠો. પણ હું તમને એ વાત કરવા નથી માગતો. પણ હું તમને પાપખાનાં વિષે વાત કરવા ઇચ્છું છું. પાપખાનામાં હું ગયો ત્યાં તો મારાથી જોવાય જ નહિ. હું પાપખાનું સાફ કરીને બેઠો. પણ હું તે સાફ ક્યાં સુધી કરું? મેં સ્વયંસેવકાને બેગા ક્યાં. એક સ્વયંસેવક ખીન્નને કહે, ખીન્ને ત્રીજાને કહે, ત્રીજો ચોથો ક્યાં ગયો એમ પૂછે. મારી પાસે તો હીક પણ તિલક મહારાજની તહેનાતમાં રહેનારા સ્વયંસેવકો પણ એકખીન્નની ઉપર દુકમ ક્યાં કરે. મેં સ્વયંસેવકાને ભાઈબંધ બનાવ્યા, તેમની સાથે વિનોદ કર્યો અને કડકાઈ પણ વાપરી અને બોધ દેવો શરૂ

ભાગ (૧૨) ૧૨ સ્વયં સેવક વર્ગ.

કર્મો. હિંદુસ્થાનમાં રોજ આપણે 'નહાનારા' છીએ છતાં મંદા પણુ છીએ.

૧૩. રિપન કાસેજના કહેડામાં કાષ્ટ પામ્યાનું કરી જવું હતું. કેટલાક છુદ્ધ માણસો હતા તે રાત્રે ડિમેન્જરની યાદમાં નીચે ની ઉતરી શકે તેથી કહેડાને જ પામ્યાનું બનાવતા હતા. એ બમડેલું કાણુ સાફ કરે? સ્વયંસેવકને કહ્યું. તેઓ કહે કે અમારું કામ નહિ. ફરી પાછો હું લાંગી બન્યો. આ બધું હું અમરરી ખાતર નથી કહેતો. પણ સાફ રહેવા ઇચ્છતો હોય તેણે શું કરવું? સ્વયંસેવક તો સાફ ન કરે, પણ મારાથી જીવતોજીતો છતાં નરકમાં કેમ સુવાય? મારાં વાસણો પંથુ મેં સાફ કર્યાં.

૧૪ ત્યારથી સ્વયંસેવકો વિશે મનમાં હું વિચાર ઝાડવતો રહ્યો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં મેં સ્વયંસેવકો પર ખૂબ પ્રદર્શ કર્યા. કલકત્તાની મહાસભા પછી મેં મહાસભાના મંત્રી સર દીનચા વાઝા [તે વેળા સર નહોતા] ને એક લાંબો કાગળ લખ્યો કે મહાસભામાં આપણે પહેલો પાક તંદુરસ્તીનો શીખવવાનો છે, અને તેથી તે પર ધ્યાન અપાવવું જોઈએ. એના પર ધ્યાન ન અપાયું. તે વખતે મારી પ્રતિષ્ઠા શી? અને એ અધરા વિષય હાથમાં કેમ લઈ ચકાવ, જેને આજે પણ આપણે પાર નથી ઉતારી શક્યા? ત્યારપછી મહાસભાની ધણી બેઠકા થઈ. હું મેં તેમાં ગોળું અને મંદુ મેં ખૂબ જોયું. ઉચ્છુ નામપુરમાં મેં જોયું. લાં મેં પાણીની નદીઓ વહેતી હતી. ઠામ ઠામ પાણી તો બરાબ જ રહે છે તો એવી જગ્યાએ જ્યાં જ ન ઇચ્છુ. ચાલીને પથ તો ધાવા જ પડે. હું વૈષ્ણવ કુટુંબમાં ઉછેરેલો અને તંદુરસ્તીના નિયમનુ પાલન કરવાની ચીવટવાળો તે આ મહત્તી કેમ સહન કરી શકું? મન તો મોટર મજે, પણ બીજા પ્રતિનિધિઓને જવાનું કેમ? સ્વયંસેવકોનું એ કામ હતું કે નીક કરીને પાણીને કઢાડી નાખે. પામ્યાનામાં તો હું નહોતો જતો પણ મારી પત્ની જતી તેજ આવીને મને કહ્યું કે જો તમે હા તો તો આ મેં પામ્યાનાં જોઈને કહ્યો જ કરો. પામ્યાનાં સાફ ન થતા એમ નહિ, લાંગીઓ તો રાખેલા જ હતા. પણ સ્વયંસેવકની ફરજ બરાબર આ નહોતી થતી.

૧૫. આપણે સ્વચ્છતા પૂરેપૂરી જાળવવી જોઈએ. સ્વયંસેવકો માને કે તેમને તંદુરસ્તીની ટેવા શીખી સેવાની આ સુંદરમાં સુંદર તક મળી છે.

તમારા ગામમાં પીઠું હોય તો પીઠાવાળાને પણ નમ્રતાપૂર્વક સમજાવજો. તેની ઉપર રોષ ન કરજો. તેની દયા ખાજો.

૨૩. તમે દારૂ પીવાની ટેવવાળાઓને વિનવી કહો કે 'દારૂ પીવા કરતાં ગટરનું પાણી પીવું બહેતર છે. ગટરનું પાણી ગંદુ છે, તેનાથી રોગ થાય છે એટલું જ, પણ દારૂથી તો આત્મા મલિન થાય છે, એમ સમજવી દારૂ છોડવાનું કહો. પીઠાવાળાને દારૂ ન વેચવા વિનવો, ઇન્જિને લેવા ઇચ્છનારને તેમ ન કરવા વિનવો. પણ ક્યાંયે જળરદસ્તી ન કરતા.

૨૪. દારૂ પીનારને સમજાવવાની જોટલી આપણી ફરજ છે તેટલી જ ફરજ તેઓના શરીરની રક્ષા કરવાની પણ છે. દારૂડિયાઓ ખાસે દારૂ છોડાવવામાં જો આપણે જળરદસ્તીનો ઉપયોગ કરીશું તો દારૂ છૂટવાનો નથી એટલું જ નહિ, પણ આપણી લડતને ધક્કો પહોંચશે. દરેક જગ્યાના સ્વયંસેવકાએ જાણવું જોઈએ કે તેઓને કોઈની ઉપર જળરદસ્તી કરવાનો હક્ક છે જ નહિ. તેઓએ રીતસર વિનયપૂર્વક જ પ્રયાસો કરવા યોગ્ય હોય તે જ કરવા. એટલે કે દુકાનો નજીક ઊભા રહી દારૂ પીનારને વિનયપૂર્વક સમજાવવા, તેમના કુટુંબીઓને સમજાવવા, તેમની ન્યાતવાળાઓને કહેવું. આ ઉપરાંત આપણને કંઈ પણ દયાથી મૂકવાનો અધિકાર જ નથી. પ્રજાને મારીને પુણ્યવાન પણ ન બનાવાય. જેઓને પાપી થવું હોય તેને પાપ કરવાનો અખસાર છે જ. પાપ કરવાની છૂટ હોવા છતાં જ પાપ નથી કરતો તે જ પુણ્યવાન કહેવાય અને તેવાઓથી જ દેશને કાયદો થાય. જો પાપને મટાડવા જળરદસ્તી કરવાનું તત્ત્વ દાખલ કરીએ, તો જે દોષને સાફ આપણે સરકારને રાક્ષસી માનીએ છીએ તે જ દોષ આપણામાં આવી જશે અને આપણે પણ રાક્ષસી બનીશું.

૨૫. સરકારને વિશે 'સેવાન' શબ્દ પણ તમે ન વાપરો. પંજાબ વિશે પણ રોષ ન કરો. એ ટીકા કરવાનું મને એકલાને સોંપો. શરાબ બંધ કરાવવાનો તમે પ્રયત્ન કરો પણ તેમાં કોઈની નિન્દા ન કરો, માફો ન દો. આજ સખ્ત શબ્દોનો જમાનો આવ્યો ગયો છે. હવે તો કામ કરવાનો વખત આવ્યો છે. આપણે બોલવા માટે કેદ જઈએ તેના કરતાં કામ કરવાનું

તમારે પરદુઃખભંજન કરેવાનું હોય તો તમારામાં શક્તિશીલતા, શ્રામ, સંપ્રતિષ્ઠિ મનિર્મિત મનાં લેઈજો. દેખાવમાત્રથી કંઈ સ્વરાજ મળવાનું નથી.

૩૦. પણ તમારે સ્વરાજ્ય મેળવનું હોય તો તમારે હાલ જે તેના કરે વધી ૬૮ તમારે આ-મર્યાદિ કરવી પડશે. એટલે તમારે સાચા હિન્દુ, સાં મુસલમાન, સાચા પારસી, સાચા ખ્રિસ્તી બનવું લેઈજો.

૩૧. રખેને જાણતા. તમારી વચ્ચે રહેલા પારસી-ખ્રિસ્તીઓને ભેટવું તેમને તમારા શુદ્ધ પ્રેમથી નિર્ભય કરજો.

૩૨. મારી આશા તમે ન છોડજો. તમારી આશા મારે ન છોડ્યે એમ ખચિત કરજો.

૩. [દંભના વાતાવરણમાંથી હળુ આપણે મુક્ત નથી થયા. પ્રતિપક્ષીના દુર્ગુણો પોતામાંથી કહાડવાનો પ્રયત્ન કર્યા વગર અસહકારીઓ તેમાંથી મુક્ત હોવાનો દાવો ન કરી શકે.] અંગ્રેજ પ્રજા અથવા તો અંગ્રેજ પ્રધાનમંડળ આપણા કરતાં ભારે ઉતરતા છે અને આપણે ગુણોનો ભંડાર છીએ એવી મારી માન્યતા નથી. અંગ્રેજ પ્રજાની ઉપર હું પોતે તો આશંક છું. એ પ્રજા શરવીર ભોળા દિલની અને કાંઈક ધર્મરતો ડર રાખનારી છે, એકાએક ધર્મથી વિમુખ નથી. એ પ્રજા જેમ પશુબળને પૂજનારી છે તેમ જ નીતિબળને આજખનારી છે. એ પ્રજાથી અનેક દોષો થયા છે, તેમ અનેક પુણ્ય કર્મો પણ થયાં છે. એ પ્રજામાં ખરેખર કેટલાક ચોગીજનો પેદા થયા છે અને તે ઉપાસવાલાયક છે. તેનામાં જે યોજનાશક્તિ છે, જે ધૈર્ય છે, જે કળા છે એ અનુકરણ કરવા લાયક છે. તેનામાં રૂપ જોવાથી હિંદુસ્થાન પ્રત્યેના તેના અન્યાયોથી હું મારી ન્યાય વૃત્તિને ખોધ દેવા કે ઠાંકવા તૈયાર નથી. જેટલું અંગ્રેજોના ગેરધર્મસાક્ષી સામે હું ઝૂક્યો છું તેટલે દરજ્જે જે ખીજા દોષ ભાગ્યે જ ઝૂક્યા હશે. પણ એ ઝૂકવાની પાછળ ઉંડે ઉંડે એ પ્રજાની પ્રત્યે મારો ભાવ અથવા મોહ કહો તો મોહ પણ રહેલો છે. નીતિબળને જેટલી ત્વરાથી અંગ્રેજો પારખી લે છે, તેટલી જ ત્વરાથી હિંદુસ્થાનની પ્રજાને છોડીને ખીજા પ્રજા નહિ પારખતી જ હોય એવી મારી માન્યતા છે. અને તે પાયાની ઉપર મેં મારી ઘણી લડતો ચણેલી છે. પણ કદાચ મારી ગણતરીમાં ભૂલ હશે તો એ મને 'પશ્ચાત્તાપન' જરાયે કારણ નહિ રહે. કેમકે દોષ લડતનો મારો આધાર બાહ્ય વસ્તુ ઉપર નથી, પણ પ્રત્યેક લડત અને તેને વિષે લેવાયલા સાધનોની કેવળ નિર્મળતા ઉપર રહેલો છે. સત્યને કાળની આધા આવતી જ નથી. સત્યમાં ધીરજને પુષ્ટિ અવકાશ છે. રાહ જોવામાં જરાયે ભય સત્યને આચરનાર માને જ નહિ.

૪. દંભ તો આપણી લડતમાંથી નિકળે જ. પણ આપણી લડતમાંથી તિરસ્કાર સુધાં નિકળી જવો જોઈએ. આપણી લડતનું મૂળ પ્રેમ છે, દ્રેષ કે રોષ નથી. આપણે દુઃખમનને પણ મિત્ર બનાવવા માગીએ છીએ. અને મારી ખાતરી છે કે જો આપણે આપણું કાર્ય દ્રેષરહિત થઈને કરીએ

તે આપણી સદનચરિત્રી પાસે જ્યાં હોય તેવું જાય છે, તેનાં હાથ
ચાપ છે તેનું કારણ આપણી આપણો જ છે. અત્યંત તે જાન્યેનું
દુઃખોની બરદાસ કર્યાં જ કરીએ તે આપણે જાણે વિજય પાડા જ
શેણ સમયમાં મેળવી લઈએ.

૫. આપણે અત્યંત પ્રયત્ન કરીએ, પ્રત્યક્ષપણે અભિપ્રાય
રાખીએ, એકબીજા પાસે ઉપર આપણે રોજાને, અરપચમ નિરપચ
રાખીએ તેમજ ઉપર નથી જોવાના. નિરપચ, રોજાદન એ બધાં પ્રત્યક્ષ-
નવગણનાં લક્ષણ છે. નવગણ નથી નવગણ જ બૂબે છે. કુદ્ર ખાંડને કુદ્ર
જ માને છે. સર્વ કે પીડી સદુષ્ટી કરે છે. આ જન્મનો કારણ છે, તેને
આપણે કેમ બૂબીશું? 'આપ બધા તો જન્મ બધા.'

૬. આપણાં કરો અને આપણી ઉપર થતા અન્યાય દો છે, કારણ
આપણે તેની સામે માત્ર નામના જ દુઃખા નિહાળીએ છીએ. જો આપણે
સાચા હોવાનો દાવો કરતા હોઈએ તો આપણા કાપ પાછળની આપણી
કુરબાનીઓથી જ એ દાવો આપણે સિદ્ધ કરી શકીએ. આપણામાં
ઉચ્ચ ક્યાં? આપણે સાચા અને ઉચ્ચ થવું જોઈએ. આપણા સાધન વિશે
આપણને પૂરા બરેગો હોવા જોઈએ. આપણે સાવધાન રહેવું જોઈએ.

૭. [આપણે કેવા છીએ તે આપણે તપાસી લઈએ અને પછી પૂછીએ
કે કાનમાં દીક કેમ? સરકારી અદાલતોનો મોહ હજી આપણામાંથી ક્યાં ગયો
છે? વકીલોનું તો પૂછવું જ શું! ધરમેજી કહ્યો પનાવતા આપણે ક્યાં થયા
છીએ? ન્યાય મેથિ ન હોવો જોઈએ એ ક્યાં જાણ્યું છે? હજી તો મોટા
ધર્મના રથેજ રથ મથાતા સાંપ્રદાયિક નેતાઓ ધાર્મિક ઋષ્ટાઓનો
ફેસો પ્રાપ્ત કાઉન્સિલ મારફતે મેળવવાની આશ રાખે છે. વકીલોને
મોટી રીતે મોહ હજી છૂલો નથી તેથી ન્યાય હજી સોનામહોરોથી
જંતખાય છે. જંત આજે સમાધાની થઈ જાય તો અદાલતોમાં આત્મા
રેડવાનું રહી જાય અને સમાધાની થયા પછી કાણ કોનો આવ પૂછવાનું
છે? અદાલતો જેવી આજે ચાલે છે તેવી જ આલવાની. પછી સમરાજ્ય
ક્યાં રહ્યું? સમરાજ્યમાં ન્યાય વેચાય જ નહિ.

૮. [ન્યાય વેચવો એનો અર્થ અન્યાય કરવો. જેમ ન્યાયને નામે
અન્યાય થાય છે તેમ સત્યને નામે અસત્ય ચાલ્યું જાય છે.] જેમ ખાદીનો

લક્ષ્ય અથવા તે સેતાં લેતાં મરી જઈશું. તેટલું કરી શક્યો તો હું કદીકે કે તિલક મહારાજ તમારામાં લાડે જન્મ્યા. નહિ તો તમે તિલક મહારાજને માટે નાસ્તાવક ઠરશો એમ કહેવા હું રજા લઉં છું.

૧૦. [જ્યાંસુધી નબળાઈની આવનાઓ આપણા માર્ગમાં નડતર કરી રહી છે ત્યાંસુધી આપણે ઝડપથી આગળ ક્યાંથી વધી શકીએ ? તે આવનાઓ આપણામાંથી કહાડી નાખવી એ તો દરેકનું પોતાનું કર્તવ્ય થયું. જ્યાંસુધી દરેક જણ પોતાના મનનો મેલ ધોઈ ન નાખે, પોતે જ સારા થવાનો નિશ્ચય ન કરે ત્યાંસુધી આખા સમાજમાં સાર્વિક આવના આવે એવી આશા રાખવી કોમટ છે. છતાં ચારિત્ર્યવાન સ્વયંસેવકો સારી સંખ્યામાં બહાર પડે તો ધાયું કામ પાર પાડવામાં વિલંબ ન થાય એ તો સ્પષ્ટ છે. એટલે કે] મુખ્ય ખોટ કામદારની છે. જે પ્રામાણિક, વિશુદ્ધ જાત્રત અને અસહકારના દરેક પત્રજાને વિશે અચસિત શ્રદ્ધાવાળા કામદારો મળી આવે તો પ્રજાને તૈયાર થતાં જરા યે વાર લાગે એમ નથી. તેથી અસહકારનો વિજય થવાને સાર પ્રથમ કાર્ય કામદારો શોધવાનું છે. તેવા કામદારોની ખામી હોવી ન જોઈએ. મારી ઉમેદ છે કે દરેક ગામમાં એવા કામદારો મળી આવશે.

૧૧. હું જાણું છું કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં દિન્દી મવાલીઓને પણ કાશુમાં રાખતાં મને બહુ મુશીબત પડી ન હતી. હું તેમને સાચવી શક્યો, કેમકે હું દરેક જણની પાસે પહોંચી શકતો. જેમને રૂબરૂમાં ન પહોંચી શકતો તેમને મારા સાથીઓની મારફત પહોંચવામાં હું કાબો હતો. જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં મવાલીવર્ગમાં સત્યાગ્રહની પ્રવૃત્તિ ફેલાવી શકાઈ અને તેમની ઉપર કાશુ મેળવી શકાયો તો દિંદુરયાનને ખજોખાંચરે પણ જાગૃતિ આણવાના અને વિચાર કેળવવાના કાર્યમાં હું નિરાશ કેમ થાઉં ?

૧૨. તોફાની વાનાવરણમાં સુધારો થયો સંતુલ છે, પણ આપણા માર્ગમાં વિઝા છે. આપણા દેશમાં હાલ ૭ મન વળે છે—

- (૧) જેઓ માને છે કે ખૂનરેણ વિના સ્વરાજ્ય મળવાનું જ નથી. તેથી તેઓ ચાલિનો ઉપયોગ અચાલિ પ્રવર્તાવવા કાર કરે છે.
- (૨) જેઓ દલિ અચાલિ બન્ને સંયોજાયા અલગથી જ કલ્યાણ છે એમ સમજનારા છે, તેથી અચાલિને પણ વધાવે છે.

૨૪. શ્રદ્ધા અને પ્રયત્ન.

૧. અસહકારના કાર્યક્રમની સાદાઈ જેને સમજાઈ છે તે આ લડતની ખરી ખૂબી સમજી ગયા છે. રૅંટિયો ચલાવી સૂતર કાંતવું અને જેલ માગી લેવી અને જેલમાં પણ તેઓ કાંતવા દે તો કાંતવું. આમ આપણે કાંતતા હોઈએ કે જેલ જતા હોઈએ, ગમે તે સ્થિતિમાં પણ આપણે એક જ મનોવૃત્તિ-અહિંસા અને સર્વ ધર્મો પ્રત્યે મૈત્રીભાવના-રાખવી. જોઈએ. જો આપણે અંગ્રેજોનો, સહકારીઓનો અને આપણી જોડે મળતા ન થનારા બીજાઓનો દ્વેષ કરતા અટકીએ, જો આપણે એકબીજાનો અણુવિશ્વાસ રાખતા અગર તો એકબીજાથી બીતા અટકીએ અને જો આપણે આખી પ્રજાના ગુજરાનને સારૂ પરસેવો વાળવાનો અને ખપવાનો નિશ્ચય કરી રૅંટિયો પકડીએ, તો આપણી સામે ટકવાની દુનિયાની કઈ સત્તાની ગુંજાશ છે? અને આપણામાં આવો આત્મવિશ્વાસ હોય તો પછી આપણે ખોખા જેટલા છીએ કે ઝાઝા અગર તો આપણે પકડાયા કે ગોળી ખાઈ મૂઆ એની શી શીકર છે? વળી કોઈ એમ ન માને કે ગાંધી ગયો એટલે અધાઈ. એમ માનવું એ ધર્મ નથી; એમ માનવું એ નબળાઈ છે. સ્વરાજ્યને સારૂ આપણે લાયક હોઈએ તો કોઈ પણ નેતાની આપણને એવી જરૂર ન લાગવી જોઈએ કે તેના વિના ન ચાલે. દેશનો સ્વાર્થ સમજવાની અને તે સાચવવાની દરેકનામાં શક્તિ હોવી જ જોઈએ.

૨. તેમ છતાં એકને મુખી નિમવો જ જોઈએ. તેથી જેનો મત, જેની ઢબ, જેવું ચારિત્ર્ય, ધણાને પસંદ પડે તે માણસને તરત મુખી નિમી લઈ પ્રસંગે તેની સાથે વહતાં અને તેને સમજાવતાં છતાં સંપૂર્ણ તાલીમ બતાવી આપીને છેવટે તે જોમ કહો તેમ જ કરવું. સ્વરાજ્ય મેળવવાનાં સાધનો બધા પછી, ખિલાફતની સેવા કેમ થાય એ બધા પછી, આપણને

૩૫ મ મંત્રનજી આને તેમ નથી. નવું જન્મવાનું નથી રહ્યું. જ. ૧ ૩૨ ૫:૫૧
જ ૨૧૫ છે. દિંદુમ્યાન કરશે તેવું અરભે.

૩. દેવે આજગે જન્મ્યાથી એવો તે કાચકમ- તે કોણે પૂર્ણ પૂર્યોને
આર નદિ પજી બાપા, સાચા અને નાદાદુર મંગલ હરીજી દુનિવાડી
આપ્યોને માર છે. એ આપજીથી આટલા બાપા, કામ્યાદ અને નાદાદુર
પણ ન થવાય તેમ દોષ તે પાડી રવરાજ્ય કે મમં એટલો પજી આપજી
મેંમાં શી રીતે શોભી છે આપને કયે મેરિ આપજીને દિંદુ-મુમદમાન-
મિત્તી-મદુરી-શીખ અંચર પારમી કહેવકવવાના ! અને એ આપને
સાચા દિ-દુ-મુસદમાન-મીખ-પારમી મત્તાદિ ન દોષએ તો ખિચારત અને
પંજનની બરપાછની વાન પણ આપજી મોટે શી !

૪. તેથી એ આપજીને આપજી કાચકમને વિષે જહા દોષ, તે પછી
સરકાર પોતે આપજી જોડે દરેક દરેક વાતમાં અસહકાર આપે તેપણ
આપજી તેની શીકર ન કરવી જોઈએ. શીયુત રાજ્યોપાધ્યક્ષારી તરફથી
તેમ જ આપા સહદર સાદુઅ તરફથી મેં સમજ્યું કે તેમના આપા તારો
જવા દેવામાં આવતા નથી. મને તો એ જ નવાઈ થાય છે કે સરકાર
આપજી એક પણ તાર કેમ જવા દે છે અંચર તો આપજીને મુસાફરી કરવા
કે એકબીજાને મળવા કેમ દે છે ? મેં તો આસ મનને બરામાં ખૂરી સિધ્ધિને
મોટે પણ તૈયાર કરી રાખ્યું હોવાથી સરકાર આપજી મટલિઓને
અટકાવવાને અંચર તો મોળી પાડવાને જે જે કંઈ કરે છે તેમાંના કયાથી
જ હું ચકિત થતો નથી, તેમ યસે પણ થતો નથી. સરકાર પોતાની
હરતીને મોટે હવતિયા મારી રહી છે અને મને લાગે છે કે હું પોતે એની
જગ્યાએ હોત તોપણ એથી બીજું શું કરત ? કદાચ હું એનાથી પણ
ખૂર કરત.

૫. આપજી સામોટે માનીએ કે સરકાર પોતાની પાસે જે કંઈ બળ છે
તે બધું ન વાપરે ? માત્ર આપજી બાબુએથી આપજી એની કથી મદદ વંચર
આપજી અસહકાર ચલાવ્યે જઈએ અને તેનો મમં આપજી જીવનમાં
ઉતારી ચક્રાએ એવો રસ્તો શોધી કઢાડવો જોઈએ. સરકાર આપજી
પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચેનો વહેવાર અટકાવે તોપણ આપજી આપજી મિમળ

આપણે અંદરથી સાબૂત હોઈશું તો આપણા કામમાં કશો અંતરાય આપી શકશે નહિ.

૭. યત્ન માગે તે ન કરીએ. અલારે યત્ન હિંચે છે કે આપણે વધારે શુભો કરીએ. આપણને તે ચીડવી રહો છે. આપણી સામે પોતાની મઠી ઉગામી રહો છે. આપણી સામે તે પોતાની આંખ લાલચોળ કરી રહો છે. આપણને ધૂરડાની રહો છે. પોતાની કેસવાળી ફરડાની રહો છે. તેના ચીડખા ચીડાઈએ તો આપણે પડીએ. તેનું હથિયાર મંદ છે, દંભ છે, અમર્માદાપણું છે, ધમકી છે. આપણું હથિયાર ચાંતિ અને નમ્રતા છે. આપણને યત્ન બીધેલા મળે કે કહે તે આપણને પોષાય પણ આપણે પ્રતિજ્ઞાલંઘ કર્યો સિદ્ધ થાય તે ન પોષાય.

૮. જો આપણે આપણું સર્વ મમત્વ છોડી હિંચરતું જ શરણુ ખોળીશું અને એને જ આપણો એકમાત્ર આધાર માનીશું તો સરકાર આપણી જે કંઈ કમોડી કરવા માગશે તે એકેએકમાંથી આપણે નિષ્કલંક બહાર નિકળીશું. જો એની હિંચ સિવાય શું જાડતું પાન પણ ખરતું નથી તો આજની આપણી આ પરીક્ષા પણ એ જ સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર આ સરકારને નિમિત્ત કરીને કરી રહ્યા છે એમ આપણે શ્યામર ન માનીએ ? આપણે એની જ પામે આપણી ફરિયાદ કાં ન લઈ જઈએ અને આપણી આવી નિર્દય કમોડી કરવાનું સાર એની જ સામે શુભે કાં ન થઈએ ? અને જો આપણી શ્રદ્ધા સાચી હશે તો સામે જ એ આપણને દિશાસો આપશે જ અને આપણને માર્ગ કરશે

૯. અસહકારીઓના હાથમાં તે કીમિયો પડ્યો છે. આપણે કોઈની સાથે પ્રવેશ કર્યો વિન. આપણું કામ કદાહી શકીએ છીએ. આપણે નથી શુદ્ધારાનો કબજો લેવાની જરૂર કે નથી કોઈ મસ્તિદ કે મદિરતો હાજર લેવાની જરૂર. આપણું જ રસ્તું લેવા માગીએ તે મરીને લઈ શકીએ છીએ. જેટલી મેન-પોવર આપણા પ્રતિપક્ષમાં છે તેટલી મેન-વચ બેનીએ તો તો આપણને મો વર્ષ બંદે એ બંદિમની સામે દ્વાર ઉભા રહેવાનો મર્ગ તેનો નિરરકાર કરેલો કે તેને મારવો એ નથી, પણ નમ્ર બનીને આપણે હથરને

શરણે જવું અને આપણી પીડાની ઘડીમાં એ દયાધનની કુરુણા લાખવી એ છે.

૧૦. આપણું લક્ષ્ય હરઘડી દૂર અને દૂર જાય છે. જેમ જેમ આપણે આગળ વધીએ છીએ, તેમ તેમ આપણી અપૂર્ણતાનું આપણને વધારે અને વધારે ભાન થાય છે. પ્રયત્ન કરવામાં જ સંતોષ માનવાનો છે; ફળ મેળવવામાં નહિ. પૂરેપૂરો પ્રયત્ન એ જ પૂરી જીત છે.

૨૫. સવાલજવાબ.

૧. સડ—અમદાવાદનો નાણાલિફ દેડ તે અન્નાવતી અને વિશાલ
કરો એ જ છે ને ?

જડ—ના, વિશાલ નહિ. શુદ્ધિકરણ. અમારું પાનના શુદ્ધિકરણ
પરે આમાનું શુદ્ધિકરણ.

૨. સડ—અને પાનનો સંગત્યામ ?

જડ—ખરોખર, પાનનો સંગત્યામ.

૩. સડ—ત્યારે શું તમે આનું શુદ્ધિકરણ કાંઈ ઉપગતી સાધા છે
એમ તમને લાગે છે ?

જડ—મેં જે રીતનું પચાંદન કરું છે, તેમાં લોહિતે નિમ્બ,
સ્વામ્ય શાખના જોડને દૂં તો આમલકાંચકિત થઈ ગયો છું. બેકુનવર્તમાં
પણ આ જતે પરુ ખીલી રહી છે અને સિદ્ધિ અમલકારો પણ આતી
અસરથી અરુદ છે એમ મને નથી લાગ્યું. તેઓનાં મન પણ રવચ્છ મનાં
નય છે.

૪. સડ—આ શુદ્ધિકરણ ઉત્પન્ન કરી અંગ્રેજ પાસે તમે શું કરાવવા
માગો છો ? અંગ્રેજના વર્તનમાં શો ફેર પડે છે ?

જડ—દુઃ દરેક અંગ્રેજ દરેક દિંદીને પોતાના સરખો સમજતો
થાય એવી ગિયતિ ઉત્પન્ન કરવા હવે છું. અંગ્રેજ અભિમાનના ચિખરે
ચડીને વાતો કરે છે તેને દૂં નીચે ઉતારી દિંદીના સામાન્યમાં સામાન્ય
મજુરને પણ પોતાના સરખો માનતો કરવા માગું છું. કોઈ પણ વ્યવહારમાં
તે દિંદીની અવગણના ન કરે, સર્વે વ્યવહારમાં તેને તે પોતાના સરખો
ભાગીદાર સમજે, એવી રિયતિ દૂં ઉપગતવા માગું છું. બીજી કોઈ પણ
શરતે દિંદીમાં તેને સ્થાન નથી. અંગ્રેજ અને દિંદી બંનેમાં આ

સરખામણના ભાગનો અનુભવ થાય, સાક્ષાત્કાર થાય—એટલે લાગણું જ મારા દેશને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું એમ સમજવું. અને આ પરિણામ લાવવા માટે પ્રતિજ્ઞા અને હજજતની જે જૂઠી પ્રતિમાપૂજા ચાલુ છે તેનો નાશ થવો એટલે ખસ છે. આજે જ્યાં જોઈએ ત્યાં શું જોવાનું મળે છે ? અંગ્રેજીની ડરતા પિંદીઓ—પોતાના વિચારને બીજાથી સંતાડતા પિંદીઓ—આના કરતાં વધારે અવનનિજનક દરમ બીજાં શું હોઈ શકે ?

૫. ૨૦—તમે કહ્યો છો કે દરેક અંગ્રેજ પિંદી મજબૂરને પણ પોતાના સરખો સમજે એ વધારા પડતું નથી ? દરેક પિંદી ગૃહસ્થ શું મજબૂરને પોતાના સરખો સમજે છે ? તમે એટલું માગો તો તે વ્યાજબી છે કે દરેક અંગ્રેજ બીજા અંગ્રેજ તરફ વર્તે છે તેવી રીતે પિંદી તરફ વર્તે. કોઈ અંગ્રેજ 'સ્કવાયર' પોતાના ગોઠુનો તરફ વર્તે તે રીતે અંગ્રેજ પિંદી મજબૂર તરફ પણ વર્તે.

૧૮૦—વાલ, એ તો તમે મારા કરતાં પણ નુંદર જાણા વાગરી દીધી, મારાં કહેવાનું તાત્પર્ય એ જ છે.

૬. ૨૦—વાલે અન્યાયારી સરકાર સાથે અસહકારનો તાત્કાલિક હેતુ પણ મુદ્દિકરણ જ કહ્યો છે. પછી મુદ્દિકરણથી બીજા અંતિક લાભો પ્રાપ્ત થાય પણ ત્યાર પહેલાં જિંદા નહિ !

૧૮૦—અમારી મુલ તારત્યા પૂરી થશે એટલે અંતિક લાભો તો એનીનિહિ જ અંદરથી કસિત થવાના. હાલના તરફ પંચમળના અન્યાયાર સિમે કનું કરવાનું રહેશે નહિ. પંચમળના એક પણ મુન્દુમારને પછી હિંદુસ્તાનમાં કિલ્લા રહેવાનું રહેવા ન હશે એટલું જ નહિ, પણ કોઈ પણ મુન્દુમારને પછારકે પિન્કેત નો આરખા. નિવેદનમાંથી આવી સકશે જ નહિ.

૭. ૨૦—વાલે અમારું અંગ્રેજને સરે જ તમે કહ્યો છે. પિંદીઓ—સરખામણના કિરોડિ એ વલુ નુંદર નો કર્યા કરવા તેમના શું ?

૧૮૦—આ તારત્યા અગત્યનું છે. અમારા મુલ કરતાં અમારો હવાર હવારને વધારે મારા સરખો મુલો છે. જો અંગ્રેજોને કે દરેક પાંડે કરેને મુલ્ય કર્યા કરતા તેનો મારા મારા એટલું જ નહિ, પણ નિવેદનમાં

પણ શું કહેા માયા જવા છે. નિર્દોષ માણસોને જેલ જતું પડ્યું છે. અધ્યાઓને પણ સડન કરવું પડ્યું છે. નિર્દોષ ઓરતોનું અપમાન થયું છે. જલિયાવાલાની કતલ પણ મિનિસ્ટ્રોએની હતી. આથી વધારે સળ કંઈ હોય શકે ? પણ મેં અંગ્રેજ અમલદારોની સળની તો વાતે નથી કરી. તેઓને હજુ હિંદુસ્થાનના પૈસા ન મળ્યાં કરે, ઇલકાજ તેઓ ન રાખે, હોદ્દા ન રાખે, એટલી જ વાત કરી છે. તેઓની સળ તો તેમનાં કેદલાકને તો ફાંસીની જ હોય. એને મારા ધર્મમાં સ્થાન નથી. હિંદુસ્થાન શું માગે તે હું જાણતો નથી.

આ જ પ્રસંગે મને એક વાત યાદ આવે છે. મી. એન્ડ્રુએ 'જલિયાવાલા બાગની કતલને 'ઝંઝોની' કતલ'ની સાથે સરખાવી ત્યારે તરત જ મેં તો 'યંગ ઇન્ડિયા'માં ઝંઝોની કતલનું વધુ ન પણ પ્રમદ કર્યું. મી. એન્ડ્રુના મનમાં જલિયાવાલાના ઘાતકોપણ વિશે કેટલી ધૂણા હશે તે દર્શાવવા માટે જ મેં એ હાથ્યું. પણ મને ફરી વાંચી ગયા પછી ધાગ્યું કે એન્ડ્રુએ કાંઈક અન્યાય કર્યો છે અને મને તે વિશે બહુ દુઃખ થયું. હું પ્રિન્સિપાલ રૂઢને મળ્યો, તેમની સાથે વાતચિત મધ્ય, અતો તેમનો વિચાર પણ મારા જેવો જ હતો. પણ આજે મને એન્ડ્રુની સરખામણીની યથાર્થતાનો ખ્યાલ આવે છે. ઝંઝોની કતલના કરતાં પણ જલિયાવાલાની કતલ વધારે ખૂરી, વધારે નિંચ હતી એમ મને હવે લાગે છે, કારણ ઝંઝોના કાળના અને આજના કાળના સુધારામાં તો આસમાન-જમીનનું અંતર છે.

૭ જોડેની કલક:-૧૯૧૨ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૧૪ મી તારીખે રૉડલ્ફાઈમાં આવેલા રેકૉર્ડીંગ વામવા સોરેષર આગળ ઝંઝો ન મળા પાટમાં આ કરીલુ બનાવ બની હતો.

ફેબ્રુઆરી ૧૪ માસના રૉડલ્ફાઈના એક દમરાવને નેની રેલ્વે સાથે ઈંગ્લેન્ડના રાલ બીલ વિલિયમ સેમસ વડાવાઈના હેમર ફેલા હાલર વચાનું હતું. પરંતુ પિકાસવાઈ તેને વખતસર ખબર આપવામાં ન આપવાથી વિષે રિવલે રાલની કમેટમાં તે રેલ્વે હાલર થઈ ન સકવા એટલે તે જાણે ખાલી નાખવા, ફેબ્રુઆરી માસના રૉડલ્ફાઈને સૂદન કરવાનું ચાલ્યું કારણે કરીલુ થયું.

આ ઉપરાંત તેજી વિષયના ફેબ્રુઆરીની રેલ્વેનાં ચાલુકાને શુધ્ધ જગ્યા બાધ્યાં, ઉપ કન થાઈમાં ખસેડ્યાં અને ત્યાં જ રેકૉર્ડની દાહમાં રેકૉર્ડી વિષે જાખ્યાં.

૮. સૌ—સરકારે ધર્મની ઉપર હુમલો કર્યો છે એમ તમે કેમ કહે-
શો ? સરકાર તો વિજયી મિત્રરાજ્યોના મોટા મંડળમાં એક હિસ્સેદાર જ છે.

૧૮૦—તમારા જેવાના મોંમાંથી એક આજની ઘડીએ આવો સવાલ
નિકળે છે તે જોઈને હું ચકિત થાઉં છું. દુકડીનો નાશ યોજવામાં
દરબારનો મુખ્ય ભાગ છે. મુખ્ય પ્રધાનને હાથનાં કર્ચાં હોયે વાગે છે. તેણે
નાનકનકામિટ્ટેટ કોનવેન્શનને છોડી દેવે તેને સતોપવા ખાતર તેને વચનજંગ
કર્યો પડ્યો છે અને તેથી તેમણે મુસલમાનોનાં દિલને જખમ કર્યા છે.

૯. સૌ—હું તમારો સિદ્ધાન્ત સમજું છું, પણ તમારા
અનુયાયીઓની જગ્યાનમાં તો નહીં એર વર્ષે છે.

૧૮૦—હા, હા, પણ મારું કહેવું તો એ છે કે કોઈ ઉદાર કામ
પ્રતિનિધી કે અપ્રતિનિધી કદા, તેનું કળ આપ્યા વિના રહેવું નથી. સત્ય બીજીથી
એકાદ કે સમજપૂર્વક બોલાવ તોપણ તેથી સત્યનું કળ આપ્યા વિના રહે ?

૧૧. સૌ—તમારો સિદ્ધાન્ત 'પાપને તિરસ્કારો, પાપુ પાપીને તિરસ્કારો
નહિ' એ છે. ત્યારે તમારા અનુયાયીઓનો સિદ્ધાન્ત તો આથી જિંદો
લાગે છે: 'પાપીને તિરસ્કારો, પાપને તિરસ્કાર કરવાની જરૂર નથી'.

૧૮૦—તમે અન્યાય નથી કરતા ? કેટલાક પાપ અને પાપી બંનેને
તિરસ્કારે છે. પાપને તિરસ્કારે છે એટલે જ તો તેઓ આટલો નામ કરી
રહ્યા છે, ત્યારે તારે જોઈએ આપણને તિરસ્કાર થવા છે. કેવળ પાપીનો તિરસ્કાર
કરવાથી આટલા બેઠા અન્યાય ? કેટલું કહી નહિ.

૧૨. સૌ—પણ તમારો જ્ઞ સિદ્ધાન્ત તો પાપીઓની સાથે જ
અન્યાયનો છે તો કહી ને તારાં સાંપ્રતિના સારે કેમ કામ કરી રહ્યા ?
તમારા બેઠા હિંમત કલેજે હિંમત રહીને કાલે સરકાર પૂરત મળિત
કમિશનરો તો કામ કેમ ને ?

૧૮૦—તમે સરકારને તિરસ્કારતા અને સંવિધાનને અનુભવો
અન્યાયનું કરો છો તમે સરકારને તિરસ્કાર કરી રહ્યા તો સરકારે
શાંતિ કાળે સંવિધાનને તિરસ્કાર કરી રહ્યા તો સરકારે તિરસ્કાર કરી
રહ્યા તો સરકારે તિરસ્કાર કરી રહ્યા તો સરકારે તિરસ્કાર કરી રહ્યા

આમ જોઈને
૧૨. સૌ—અમરે નિમન નથી, તેમ
જોઈને નહિ અને પણ તે પ્રસન્ન થઈ જાય છે
આશ્ચર્ય સ્થિતિ છે તે પણ નહીં થઈ.

જૌ—પામિલે દરિયા જેનાં બાંધાયાં હોય તેમ નિમન
નથી. અસહકારની દિશામાં તે જોઈને નથી તે એ જોઈને છે,
પરંતુ તેથી કશી સાચી કામ ન કરતું એમ નથી. કામની આશ્ચર્ય સ્થિતિ
આશ્ચર્ય તેમ જ જાનને આશ્ચર્ય નથી. પણ તે જાન અને જોઈને
જોઈને છે એમ મને જણાયું.

૧૩. સૌ—અમરે વિના હવે કેટલાંક વર્ષો સુધી આપણે એમ
તેમ નથી.

જૌ—અમરે વિના આપણને કેટલાંક કામ ન થાયું, શો
એવો ખ્યાલ એ જ આપણી દુર્લભતા અને તેમાંથી આપણે નિમન એ
સ્વચ્છ. અમરે આપણા પરેશાં આપણી થી માફી દયા કરી અને
તેઓ જોઈને તરત આપણે લડવા બેસી જઈએ એમ માનવું એ આપણને
નામોથી પરેશાન નથી. પછી પાસે કે તે બધું ખરું હોય તો એ આપણે
અસ્પૃશ્ય પ્રકારે જોઈને વહેંચીને પણ અમરે સરકારીમાંથી મુક્તિ
મેળવવી જ જોઈએ.

૧૪. સૌ—આપણામાં એકમ તો છે જ નહિ; અસહકાર થી રીતે
થવાનો ?

જૌ—અસહકાર સુન્દરમાં સુન્દર રેવણ છે. એનાથી સમાજનાં
હુતાંબવાયા અમેને સરસ રેવણ દેવાશે, અને એ અંગે એક થશે. ધણું
કામ કરવાનું બેસક બાકી છે, પણ અમરે કેટલા પ્રમાણમાં દરેક જાણતી
જોઈને એના કોન ખ્યાલ છે? હું તો બારે આશાવાદી રહ્યો, તેમ જ શોકતઅલી.
તમને હસવું આવશે પણ હું સાચું કહું છું કે ધર્મચુરત માણસો
બારે આશાવાદી હોય છે. એટલે મને તો શંકા જ નથી કે આપણામાં
સત્વર એકમ થવું જશે. પૃથ્વીના પડ ઉપર ફાટનારા જ્વાળામુખીઓ કાંઈ
નિર્ધમ વિના જોઈને તેમ નથી કાઢી નિષ્ક્રાંત. એક કાંઈ નિર્ધમને આધારે જ

કાટે છે. અને આપણે ત્યાં કાટેલો જવાળામુખી પણ તે જ રીતે અધીન હોય આપણને એક કરશે.

૧૫. સ૦—આપણે લશ્કર અને આરમાર વિના શી રીતે કામ કરી શકીશું ? બ્રિટિશ સંબંધ તોડીને તમે તો દેશને રક્ષણ વિનાનો કરી મૂકવાના !

જ૦—(હસીને) તમે તો બધી જ રીતે હારીને બેઠા છો એટલે શું ? આપણે બધું ચે કરી શકીશું. આપણા હાથમાં અખસાર આવ્યે આપણે તૈયારી ન કરી શકીએ ? અરે, વખત આવ્યે શૌકતઅલીને જ આપણે આપણા કમાન્ડર-ઇન-ચીફ કરીશું, અને મને ખાત્રી છે કે જનરલ મનરોથી એઓ ઓછા ઉતરશે નહિ. અહિં શૌકતઅલી પણ કહેવા લાગ્યા : ' કરોડો સિપાઇ બનાવવાની હું તાકાત રાખું છું. '

૧૬. સ૦—અસહકારનો જે ઠરાવ મહાસભામાં સર્વાનુમતે પસાર થયો તેમાં પોતાનો હિસ્સો આપનાર દરેક પ્રતિનિધિ તે ઠરાવનો પ્રત્યેક મુદ્દો રક્ષતે રક્ષતે નહિ પણ તરત જ અમલમાં મૂકવા બંધાયેલો નથી શું ?

જ૦—અવશ્ય છે જ.

૧૭. સ૦—જો બંધાયેલો હોય અને જો તેમ ન કરે તો તેવા પ્રતિનિધિ અસહકાર એક રમકડું છે, એમ ધારતા ન હોય ? આવા લોકો પોતાને તેમ જ ખીજને છેતરતા નથી ?

જ૦—અવશ્ય છેતરે છે એટલું જ નહિ, પણ તેઓ અસહકારની લડતને ધક્કો પડેાયાડે છે. તેઓ પોતાની સિપાઇગીરીની ચરત પાળતા નથી. જ્યાં પાંચ ફૂટ ઉંચા માણસની જ બરતી થતી હોય ત્યાં ચાર ફૂટ ઉંચો કામ ન આવે તેમ જ અસહકારના સૈન્યમાં રહીને જેઓ તેની ચરત નથી પાળતા તે અસહકારના કાયદાના અવિનયી ભંગ કરે છે અને ગુન્દેમાર બને છે.

૧૮. સ૦—જો ધણા પરા અસહકારીઓ આ કોટના હોય તો શું ? આપને નિરાશા ન હોય ? આપનું અગત્ય આગાવાદીપણું ધસાય નહિ ?

જો—હવે તો પ્રશ્નની કોઈક યાદ છે. પણ જે ધણી ખરા અસહકારીઓ તેવા જ રહે તો મને પણ કુંજ યાદ ખરે તથાપિ મારા

સુત્રોને ન અનુસરે એ કહેવું જ અથા વિનાનું છે. મારા અનુયાયીને સાદ પ્રમાણપત્રની જરૂર જ ન હોય. સદુ તેવાઓને ઓળખી લે. જે સાચું ન બોલે, ન આચરે, જે દયાનું કાપાથી, વાચાથી અને મનેથી પાલન કરવા પ્રયત્નવાન ન રહે, જે આદી ન પડે, પરદેશી કાપડો સર્વથા સામ ન કરે, જે ભંખીને પોતાના સડોદર બાહ્ય સમાન ગણે, જે પરભીને પોતાની માબહેન સમાન ન ગણે, જે ધર્મને ખાતર, દેશને ખાતર, સંત્યને ખાતર મરવા નૈવાર ન હોય, જે પોતાની ઘુમ્મટતા સમગ્ર નમ્રપણે ન વર્તે, તે મારા 'અનુયાયી' નથી. સુત્રોના પ્રશંસકને પણ હું તો એ જ કાયદે લાગુ પાડું. કહેણી અને રહેણીમા તથાવત શખવાની અને તે સહન કરવાની આદત બાપણામાં એટલી પડી ગઈ છે કે તે એક રાત્ર જેવું થઈ પડ્યું છે. જેઓ બોલે તે જ પ્રમાણે કરવા નૈવાર ન હોય તે જે બોલવાનું જો બંધ કરે તો હું ભલ્લુ છું કે જમન પણ વિનં પ્રવાદમાંથી, ધણાં વ્યાખ્યાનોમાંથી અને ધણાં દિસાદોમાંથી ગયી ભય.

૨૦. સૌ—આવા પ્રતિનિધિઓ જાહેર રીતે તિરસ્કાર થવો જરૂરનો નથી.

જો—જન હું જનરલ ક્વેશરનો એ તિરસ્કાર ન કરું તો પછી હું નમ્રતા પ્રતિનિધિઓનો તિરસ્કાર કેમ કરું? જા. લગત બ્યામરુદિની હોય તેમાં કોઈના તિરસ્કારને અવકાશ જ નથી. પણ તેવાઓનો બદિગાર

વિશ્વાસને અપ્રાપ્ત નિવડે ત્યારે કદાચ તેની દોષે જોવા મળે. કદાચ તે સંપૂર્ણ દાક છે. એવી ઉપદ્રુ કદાચ પોતાને નિરુદ્ધ અને નાશ સમજાવ્યા સામે છે ત્યારે તે આપણની મુશીબો જાણે છે અને તેના મુશ્કેલી અને છે. આપણી અભ્યારની રીતિની એવી જ છે અને તેમણી અર્થ ને એને પણ મુશ્કેલી થયે જ આપણો જુદો છે.

૨૩. સૌ—દારનિર્ણય દીક છે પણ અરીજુ વિશેષ આમશૂદ્ર મારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

જૌ—આ પ્રયત્નથી એમ લાગે છે કે અરીજુ હતાકિ નિર્ણય નથી ચાલી રહ્યો. બધાં વ્યસનો હોવાવાની પ્રતિ આત્મી રહી છે. દારનિર્ણય કું કરી રહ્યા છું. દારના પીઠા પામે માણસે જ્યાં લક્ષ્યાય છે તેથી તો મેં પહેરો થઈ રહ્યો છે. વળી કેટલાક પારખી આપણો દારનો વ્યાપાર કરે છે તેથી મારી તેમને વિનંતિ છે કે તેઓ એ વ્યાપારને છોડે. અરીજુના વ્યાપારીને પણ કું વિનંતિ રહ્યા છું. પણ અરીજુનું વ્યસન ન છૂટે તો મેં દારનું જુદી રીતે તો છોડવું એમ કું તો દલીલ કરું.

૨૪. સૌ—અસહકાર નમને તો એકમાત્ર હજાજ સામે છે કેમ કે અને એ જ રામબાણુ હજાજ સામે છે કે અમને તો એની શક્યતા વિશે સવાલ રહે છે. એ શક્ય નથી લાગતો તેમ જ વ્યવહાર નથી લાગતો.

જૌ—આના કરતાં કોઈ વધારે સવરપરિણામી ઉપાય હોત તે શાસ્ત્ર તે અમે છોડત ? એ તરત અમલમાં મુકાય એવો પણ છે અને વ્યવહાર પણ છે. વ્યક્તિપરત્વે કદ તો એ એક અમોઘ અસ્ત્ર છે. દરેક વ્યક્તિ પોતાનું કર્તવ્ય કરીને એમાં જઈ રહ્યો છે તેના કર્તવ્યનું પાલન એ જ તેના સતોષ. અનેક વ્યક્તિઓ કરે તો એ જ હજાજ સંપૂર્ણ રીતે વ્યવહાર થઈ પડે છે. વ્યક્તિપરત્વે યોગ્યતા નાકનઅત્રી અને મારો અન્નેનો જ દાખલો. આપણે અમારા અન્નેનાં મન એટલાં ગદ્યાં નાબુદ છે કે કાંઈ પણ વિશ્વમતારી એની ઉપર અસર થયા વિના રહેતી નથી, છતાં અમે તો આગ્રહ આત્મમીંગની માકક કરીએ છીએ તેનું કારણ શું ? કર્તવ્યપાલનનું જ્ઞાન એ જ આગ્રહી દરેક વ્યક્તિ આગવી રીતે છે. સમજેનો ઉપાય આની સાથે સરખાવો એ સમ્યક છે, પણ વ્યવહાર નથી.

એની અવ્યવહારતાના શૌકતઅલી જ છવતાજગતા દાખાન્ત છે. શૌકતઅલી તો ભારે તાલીમખાજ છે, મોટા પહેલવાન છે, આપણા જેવા અનેકને ચપટીમાં મસળી નાખે એવા છે. પણ તેઓ સમજે છે કે તેઓ એકલા તલવાર લઈને ઝૂઝી શકે નહિ, ઝૂઝે તો તેમાં કાંઈ સાર નથી, ભારે અસહકારમાં તો દેશ પણ ઉતરી શકે અને એકલશરના લડવાઓ પણ નિકળી શકે. દેશજાગૃતિ થતી જવાની એટલે એ ઉપાયની અવ્યવહારતા વધતી જવાની.

૨૫. સ૦—અસહકારની હિલચાલ અંગ્રેજો અને હિંદીઓ વચ્ચે એક જાતનો જાતિદ્વેષ પેદા નથી કરતી? અને એવો દ્વેષ અગર કડવાશ વિશ્વપ્રેમ અને વિશ્વબંધુત્વની ધૃશ્વરી યોજનાને અનુસરીને છે શું?

જ૦—જવાબમાં હું કહીશ કે આ હિલચાલ જાતિદ્વેષ અને અંગ્રેજો પ્રત્યે ઝેર નથી વધારી રહી. અસહકાર તો પ્રજાના મનમાં ધૂંધવાતા ઝેરવેરને નબળાંપણ રીતે વહી જવાનો માર્ગ કરી આપે છે. અધર્મ તરફ આંખ બંધ કર્યાથી અધર્મનો નાશ નથી થતો. મારે વિશ્વબંધુત્વની સ્થાપના જેવાની ઇચ્છા છે તેથી જ મેં અસહકારની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી છે, કે આત્મશુદ્ધિ કરીને હિંદુસ્થાન દુનિયાને ચડાવે.

૨૬. સ૦—‘રાક્ષસી’ ‘સેતાની’ અને એવા એવા શબ્દોનો ઉપયોગ બંધુભાવના વિરોધી અને દ્વેષ-ઝેરની લાગણીનો ઉશ્કેરનારો નથી શું?

જ૦—‘સેતાની’ અને ‘રાક્ષસી’ એ શબ્દો અવશ્ય સખ્ત છે, પણ એ સત્યને ભારોભાર સૂચવે છે. એ તંત્રને વર્ણવે છે, વ્યક્તિઓને નહિ. અધર્મથી બચવું હોય તો અધર્મને આપણે ધિક્કાર્યે જ છૂટકો. અસહકારથી તો આપણે અધર્મ અને અધર્મી વચ્ચેનો ભેદ ઓળખતાં શીખીએ છીએ. મારા ભાઈની એકાદ પ્રવૃત્તિને રાક્ષસી કહેતાં હું નહિ અચકાયો હોઉં; પણ તેની જાત સામે ધિક્કારની વૃત્તિ મારામાં કદિ નહિ થઈ હોય. અસહકાર આપણને મનુષ્યના દોષ તરફ આંખ મીંચીને અગર દુર્લક્ષ કરીને નહિ પણ તે તરફ જાગતા રહીને પણ તેની જાત તરફ પ્રેમવૃત્તિને પોષતાં શીખવે છે.

૨૭. સ૦—અસહકાર કરીને સરકારને તમે ચામાટે ત્રાસ આપો છો?

‘દે છે, જો આ પ્રમાણે આપણે વર્તન’.

માત્રને જુલમ કરવાનો રૂઢો મળે.

૨૮૨. સડ—આ હાલ તો દિન્દી સરકારની સામે લાવેલી છે. દિન્દી સરકારે શા ગ્રન્થો હોયો? એ તો બાપડી બ્રિટિશ સરકારના હુકમ લાવનારી આક્રિયાની પેઠી છે.

જા-હિન્દી સરકારનો ગુન્હો તો જાણ્યો છે. ખિસાફતનો પ્રશ્નનો સતોષકારક નિવેદો કરવા માટે એ તો અનેક વાર વચન આપી ચૂકી છે. જાહેરમાં તેમ જ ખાનગી રીતે મારી રખાઈ, એક નહિ પણ અનેક અમલદારોએ કબ્જો છે કે મુસલમાનોની સામગ્રી અને માનવગી માટે તેમને બારે દિલમોજી છે એ દિલમોજીનું આપણે કશું રજૂ કરી શકી નથી. મુખ્ય ગુન્હો કરનાર વડી ગુન્દમાર હિન્દી સરકાર ન હોય, પણ ગુન્હો શરૂ થવા પછી તેમાં મુશ્કેલી થતા ગુન્દમાર બનાવનાર તો હિન્દી સરકાર છે જ. હિન્દી સરકારની યોજના હરજ છે કે તેને મુસલમાનોની સિધ્ધિમાં પેતાને કાપી લેવી અને મુસલમાન પ્રાંતની સામગ્રી હુલમાં બનાવવી. વાઈસરોય અને તેના જનરીલોએ બધા પે એક સામટા રાજનામાં આપી ચકત્યા હતા. તે તેઓએ ક્યાં આપ્યા છે ?

વાધસરોવરને તમે ત્રાહ્ય જાને જાણિયો કહો છો. વાધસરોવરને પોતાના
શેઠના ગુન્હામાં જામ તરાવો કશો દક્ષ નથી. શેઠે ગુન્હો કર્યો છે એ તેને
ખબર છે. એ ગુન્હાથી પોતે જે રેશના લઈય છે ત્યાં ખગભગાદ ઉપજ
રહ્યો છે એમ પણ તેને ખબર છે. બધીજીજીને સમઘટે તે ગુન્હાને દેખેરી

આપે છે ? હિન્દમાં રાજ્ય કરવા આવનાર દરેક વાઇસરોયે લોકમત સમજી લેવો જોઈએ; અને લોકોના મતને અમલમાં મૂકવો જોઈએ. તેમ ન કરે તો લોકોનો વિરોધ સાંખી લેવો જોઈએ. પણ તેમ ન કરતાં કડવી ઝેર ગોળીને ગોળમાં વીંટાળીને આપણને આપવાનો તેમણે અને તેમની સરકારે પ્રયત્ન કર્યો છે. કેવી સુંદર ધારાસભાઓ તમને મળશે, ત્રણ ત્રણ હિન્દીઓ તો ધારાસભામાં બેસશે—એ બધી મલામણી ગોળના પડ જેવી છે; પણ એ પડ નીચે તો હજાલ હા ઝેર ભર્યું છે. ક્યાં છોડી છે તેમણે તેમની હડવાય, ક્યાં કોઈ પણ પ્રકારે ન્યાય આપવાની છે તેમની દાનત ? કોઈ પણ અમલદારે એમ કહ્યું છે ખરું કે મુસલમાન લોકોની લાગણીને ભારે ધક્કો નથી પડ્યો? મને જોયર લગાઈ પછીની સ્થિતિ માત્ર આવે છે. જોયરને આપવાની રાજ્યવ્યવસ્થા વિશે વાટાઘાટ થવા માંડી, આટલું જ અપાય અને આટલું ન અપાય એવા વાંધાસાંધાઓ નિકળવા માંડ્યા, સારે કોડ મોર્ડીએ કહેલું કે ‘સાકિથ આફ્રિકાની સાથે પાછી લગાઈ તો તમારે નથી મંડાવતી ?’ વાઇસરોય પણ બ્રિટિશ સરકારને સ્પષ્ટ કહી શકે છે કે ‘તમારે હિન્દુસ્થાન સામે લગાઈ તો નથી જાહેર કરવાની ને ?’ હિન્દુસ્થાન સરકાર આપણી વતી આપણો મત રજુ કરનારી છે એ વાતની તો તે ના પાડતી નથી, તો તેની જવાબદારી પણ આપણી જ છે. મને શંકા નથી કે હિન્દુસ્થાનમાં તેની આંખ ઉઘાડવા જેટલી શક્તિ છે. એ શક્તિનું તેને જ્ઞાન નહિ હોય, પણ જ્ઞાન આવવા જેટલી જ વાર છે. જ્ઞાન થશે કે હિન્દુસ્થાન ખતારી આપશે.

૨૬. સુઠ—અસહકારથી ખીંછી બધી વળવળો—સુધારાનું કાર્ય પણ—
બધું થશે, તેથી પ્રગતિનો કોઈ પાછો કરશે નહિ.

૨૭—એ બધા નવરત્નો અસહકારને સહ આપે તે નીકળે આદિ સર્વ હિન્દુઓને એક જગત બની, પણ તેથી પ્રગતિ જ આવશે તો એવું અનુમાન નથી. હિન્દુઓને હિન્દુ અસહકારને એવું નિર્ણય પણ અપાય, એવું એવું કે તેના પશ્ચાત્તે હિન્દુઓને કહેવું સારાવળવડે એવું નથી. એવું એવું જગત છે, તે પણ બધું કહે છે. હિન્દુઓને એવું નથી, એવું એવું જગત છે, તે પણ બધું કહે છે. હિન્દુઓને એવું નથી, એવું એવું જગત છે, તે પણ બધું કહે છે.

મનોનિગ્રહની, સદકારની, શાંતિની, વ્યવસ્થાની, અને પ્રગ્નને કેવળ મહાન નદિ પરંતુ મહાન અને ઉદાત્ત બનાવે તેવા ગુણની દિગ્મત સમગ્ર હશે.

૩૦ ૨૫૦—એક માણસ પણ સંપૂર્ણ અસહકાર કરે તો તેની અસર થાય અને સ્વરાજ્ય મળે એ ખરાબર છે ?

જૌ—મારી ખાતરી છે કે એ ખરાબર સંપૂર્ણતાને પામેલો તો એક અસહકારી પણ ખસ થાય. પણ મારા જેવા પ્રયત્નવાનની અસર પણ હું ધણી સમજું છું. જગતના બધા સુધારાનું મૂળ એક જ વ્યક્તિ નામે છે.

૩૧. ૨૫૦—તું તમારી ચળવળ અધ્યાવહારિક અથવા અસ્થાયી નથી ? તમે મદ્રાસમાં કશું હતું કે જે સતોષકારક જવાબ ન મળે તો ચળવળ નિષ્ફળ પણ જાય. તો પછી જેઓએ તમને ટીકા આપ્યો છે તેમનું શું ? આખા હિંદુસ્થાનની કેવી અવનતિ ! સત્યાગ્રહની મારફત આ ચળવળને પણ અધવચ્ચી પ્રજામાં કરો અને તમારા કહેવા મુજબ હિમાલયમાં વાસ કરો તો ?

જૌ—ચળવળ અધ્યાવહારિક નથી એમ દિવમે દિવમે સિદ્ધ થતું જાય છે. સીધો રસ્તો કદાચ પ્રથમ અમમ્ય લાગે તોપણ અધ્યાવહારિક તો નથી જ. સત્તાના જેવો દુનિયામાં બીજો વ્યાવહારિક પદાર્થ નથી. મીઠી લીટીના જેવી દૂંડી લીટી બીજી જમતમાં કોઈ દેરી શક્યું જ નથી. મદ્રાસનું કાળજી આખું વચ્ચેનું જેલખે. દોકેલા વાક્યનો અર્થ એટલો જ છે કે જે પૂરો ઉત્તર ન મળે તો ચળવળ નિષ્ફળ જવાનો આગ્રાસ પ્રગ્નને આવે. પણ સારા કામમાં નિષ્ફળતા હોતી જ નથી. કાચ પ્રમાણે ફગ મળ્યાં જ કરે છે. પણ એક માણસ કરે તેનું ફગ પ્રગ્ન ન જોઈ શકે એ સહાવિત છે. પ્રગ્ન જોઈ શકે તેનું ફગ મેળવવા સારૂ અનેકે તે કાચ કહેલું હોતું જોઈએ. જાકી જેલે ક્યું છે તેને તો પૂરું ફગ મેળવ્યું જ છે. જેઓએ અધ્યાસ હોય છે, વકીલાત હોતી છે, તેઓને પ્રપચ ફગ મળી ચૂક્યું છે. ચળવળનું મને તે થાએ, તેથી હોડનારને કાલિ ધવાની ! તેઓને હોડનારો પધ્ધતિય થાય તે દુઃખ ખરું. તેથી જ હું કદી રેન્ડા છું કે સ્વામ પેરમ્ પિના નદિ દી. જેઓ આ સરકારથી

વધારે ગળ્યા રહ્યા બની રહેલા અને એવા નથી જેને 'કે. જી. રા. પ.' માટે 'એ કહેવન પ્રમાણે આપણુ માંથી અશુભ નિર્દેશકો રૂબ રૂબ ૧૯૧૮ માં હાજરમાં અને અશુભકારીઓને જે કાલ અશુભકારી બની ગયા તેવામાં આપણી ત્યારે શું થયું હતું તે તમને જાણ છે. અશુભકારી એ આત્મ-આપણુનો વાત છે. આ આત્મ-ગતિ અને અશુભકારી એ આત્મ-ગતિ છે. છતાં ત્યાં ત્રણ દિવસમાં એટલી જ જાણવડે એ કાલના અશુભકારી દત્તે. અસહકાર ચળવળમાં એ રાજકીય પદોમાં અશુભકારીને રજા કરી.

૨૨. સૌ—કા. પશુ સંધ્યામાં તમારે અસહકારની વિધિ, ૧૯૧૮ની જોડે નહિ, કેમ સાચું કહે તો બને તે રીતે એ ને પશુ દુશ્મ સમાન છે.

જવાબ—અસહકારને જુદું બળવો માનવો નથી, કેમો તેમાં ખૂનખરાવો નથી. વિદ્યાગ અર્થમાં તે સરકાર સામેની નથી વિદ્યાગતો બળવામાં સમાવેશ થઈ શકે. આ અર્થમાં તે અશુભકારી કારણેને લીધે બળવો એ ૧૯૧૮ થઈ પડે છે, અન્યથા પ્રમાણે ઉપાસના નિષ્ફળ થઈ શકે છે.

૨૪. સૌ—અસહકારની અસર સરકારની વિરોધી નહિ થાય.

જવાબ—અસહકારની અસર સરકારની વિરોધી જરૂર થશે, પશુ અસહકાર એ સગ રહે નથી કદાચ એટલે સરકારના ચુન્કોનો સવાલ ઉઠી શકતો નથી. એમ છતાં સરકારે જેટલું કરવું જોઈએ તેટલું નથી કર્યું. જો હાજરીની સરકાર ન્યાય ન મેળવે તો હિંદુસ્થાનની સરકાર રાજનાયુ આપી શકે છે. હિંદુસ્થાનની સરકાર આવે સમયે માત્ર 'પ્રોટેસ્ટ' કરી સવૃદ્ધ નથી રહી શકતી, એ તેમની જાણ છે, અને તેથી એ સરકારનો સહકાર બંધ કરી પ્રજા પોતાનો અણગમો દર્શાવી શકે છે.

૨૫. સૌ—અસહકાર એ સરકારની વિરુદ્ધની દિવસાસ નથી એવા મારી દલીલ બરાબર નથી, કારણકે સરકારની નોકરી ન કરવાનો અને તેને કર ન આપવાનો અધિકાર એ અજુગતાનો વિરોધી પ્રવૃત્તિ જ ગણાય.

તદ્દન ન થાક્યા હોય તેને અસહકાર કરવાની સલાહ મેં આપી જ નથી. આ ચળવળ ધર્મ છે, કેમકે તે એકે પણ કરવા યોગ્ય છે. પુણ્ય કર્મ કરતાં નથી રોકાવાની કે નથી સાથી શોધવાની જરૂર. પાપકર્મ કરતાં પહેલાં હજાર જોષીને પૂછવું અને હજારો સાથીને શોધવા. સમય અને સાથી મળી રહે તોપણ અટકવું. અસહકારથી જેમ વ્યક્તિને કશો ગેરલાભ થવાનો નથી તેમ હિંદુસ્થાનનું પણ સમજવું. સલાહકારને મેં અધવચથી જોડ્યો જ નથી. તેણે બીજું રૂપ પકડ્યું છે. કામદાના સવિનય ભંગ રૂપે ચલાવતાં લોકો નહોતા શીખ્યા તેથી તે રૂપે સલાહ અંધ રહ્યો. તેથી હિંદુસ્થાનને પારાવાર લાભ થયો છે એમ હું માનું છું. મારી ખાતરી છે કે કામદાના સવિનય ભંગને રોકીને મેં સલાહકારના મારા જ્ઞાનને સિદ્ધ કર્યું, મારી સલાહકારના નાયક તરીકેની લાયકાત ખતાવી. મેં કામદાનો ભંગ રોક્યો તેથી જ સર માઇકેલ ઓડવાયરે પંજાબને પછાડવાનો નિશ્ચય કર્યો છતાં તે ચલ્યું. તેવું જ મારા હિમાલય જવા વિષે સમજવું. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે પશ્ચિમનો પશુન્યાય હિંદુસ્થાનને નહિ લાવે-નહિ સદે. છતાં ધારો કે હિંદુસ્થાને તે અહણ કર્યો તો પછી હિંદુસ્થાનમાં માઈ રહેવું હું નિરર્થક સમજું. તે વેળાએ હિમાલયનો એકાંતવાસ મને સ્વર્ગીય લાગે. પશુબળનો પ્રયોગ કરવામાં હિંદુસ્થાનને મારો ઉપયોગ નિરર્થક થાય. હિંદુસ્થાન પણ તેવે સમયે મને આશીર્વાદ આપીને હિમાલય તરફ વળાવે.

૩૨. સુ૦—અસહકારની નીતિ અરાજકતાની જ નેતા નહિ નિર્વે?

જ૦—જે ધીરજ, શાન્તિ અને હડાપણથી અમે કામ લઈ રહ્યા છીએ તેમાં જ તમે કંઈ છો તે પ્રમાણે ન થવાની અધિધરી રહેતી છે. તમે જોતા નથી. મોક્ષના આકર્ષણથી? તેઓ કહે છે કે મગજે કામ લઈ રહ્યા છે? તેઓ તેમના દિલમાં આવે તેમ કરતા હોય તો તે આજે તેઓ ધડ પરથી સીધા ફેરવાને કરતા હોય. પણ તેઓ સમજે છે એટલે જ ધડ પર સીધા રાખીને કરે છે. તેઓ સમજે છે કે હિંદુસ્થાન અસહકાર હિંદુસ્થાનના અરાજકતામાં આવી ન જ શકે. તમે પૂછો છો કે કામ પોલિસ પાતાના કામ પરથી કાઢવાનું શું કરવું? તેઓ કહે છે કે કામ પરથી નિકળવું ને નકામા નહિ જેમ રહે તેઓ આપણા

વધારે સગા રહેશે બની રહેશે. અને તેઓ નહિ બને તો 'મામલામાં મારી' એ કહેવત પ્રમાણે આપણામાંથી માણસો નહિ તમાર થાય. ૧૯૧૯ માં લાહોરમાં અને અમૃતસરમાં જ્યારે પેલિસ ત્રણ દહાડા સુધી ઉઠાવી સેવામાં આવેલી સારે શું થયું હતું તે તમને ખબર છે? અમૃતસર તો ચોર-ધાડપાકુનો વાસ છે. ત્યાં સામાન્ય રીતે જનમાધ્ય મુશ્કેલીથી મુશ્કેલ છે. છતાં ત્યાં ત્રણ દિવસમાં ચોરી કે લૂંટફાટનો એક દાખલો મળ્યો ન હતો. અશબ સ્વયં સેવાઓએ રાત્રિવસ પહેરા ભર્યા અને લોકોના જનમાલની રક્ષા કરી.

૩૩. સૌ—કાઠ : પણ સયોગમાં તમારે અસહકારની દિશામાં કરવી જોઈએ નહિ, કેમકે સાચું કહે તો જાને તે સાત હોય તો પણ દુસ્સા સમાન છે.

જૌ—અસહકારને હું બળે માનતો નથી, કેમકે તેમાં ખુનખરાઓ નથી વિશાળ અર્થમાં તો સરકાર સામેની બધી દિલચાસનો બળવામાં સમાવેશ થઈ શકે. આ અર્થમાં તો વ્યાજબી કારણોને લીધે બળે એ ફરજ થઈ પડે છે, અન્યાય પ્રમાણે ઉપાયનો નિર્ણય થઈ શકે છે.

૩૪. સૌ—અસહકારની અસર સરકારની વિરોધી નહિ થાય.

જૌ—અસહકારની અસર સરકારની વિરોધી જરૂર થશે, પણ અસહકાર એ સજા રૂપે નથી કદાચે. એટલે સરકારના ચુંદાનો સવાલ ઉઠી શકતો નથી. એમ છતાં સરકારે જેટલું કરવું જોઈએ તેટલું નથી કયું. જન ઇંગ્લાંડની સરકાર ન્યાય ન મેળવે તો હિંદુસ્થાનની સરકાર રાજીનામું આપી શકે છે. હિંદુસ્થાનની સરકાર આવે સમયે માત્ર 'પ્રેસિડેન્ટ' કરી સગુણ નથી રહી શકતી, એ તેમની ત્રુટિ છે, અને તેથી એ સરકારનો સહકાર બંધ કરી પ્રજા પોતાનો અણગમો દર્શાવી શકે છે.

૩૫. સૌ—અસહકાર એ સરકારની વિરુદ્ધની દિલચાસ નથી એવા મારી દર્શાવ બરોબર નથી. કાંગ્રેસે સરકારની નોકરી ન કરવાનો અને તેને ફર ન આપવાનો અધિકાર એ અડ જોતાં તો વિરોધી પ્રગતિ જ મળ્યા.

૪૦—હું નમ્રતાપૂર્વક એથી જૂદો વિચાર ધરાવું છું. જો મારા સગા ભાઈની સાથે મતભેદ હોય અને જો તેની સાથે એકમત થવાનું પરિણામ એવું આવતું હોય કે તેના અન્યાયમાં મારે ભાગ લેવો પડે, તે હું ભાઈ તરીકેની મારી એવી ફરજ સમજું છું કે મારે તેને સહન કરવાનું છોડી દેવું અને મારી કમાણીમાંથી તેને હિસ્સો આપતો હોઉં તે તે અંધ કરવો. આમ હંમેશાં બન્યાં જ કરે છે. જ્યારે હિરણ્યકશિપુનું પરમેશ્વરની સામેની ગાળો પ્રહલાદ નહિ સાંખી શક્યા અને તેનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે કંઈ એ પોતાના પિતાના દુસ્મન નહોતા થયા. વળી જ્યારે ધનુષ્યે હેરિસીની સામે અવાજ ઉઠાવ્યો ત્યારે એ કંઈ યહુદીઓનો વિરોધી ન બન્યો. એટલે શું આનો અર્થ એવો નથી કે અમુક કૃત્ય કેવું છે તેના નિર્ણયનો આધાર કર્તાના ધરાદા ઉપર રહે ?

અસહકાર કરવાથી રાજ્યસત્તા અશક્ય થઈ પડે છે એવી સૂચના ભાગ્યે જ વ્યાજબી ગણાય. પણ એટલું ખરું છે કે એવા અસહકારથી અન્યાય અશક્ય થઈ પડે છે.

૩૬. સૌ—આગલા અનુભવ પ્રમાણે આવી ચળવળ વખતે દેશમાં નંકાચેલાં તોફાની તરવને અંકુશમાં રાખવાં એ મનુષ્ય શક્તિની બહાર નથી શું ?

૪૦—મારા અનુભવ પ્રમાણે હિન્દુસ્થાનમાં છૂટાછવાયાં તોફાનો થયા હતાં, પણ સમગ્ર દેશમાં તો શાંતિ જ હતી. સત્યાગ્રહની અસર ઘણી સારી થઈ હતી. જે તોફાનો થયાં હતાં, તેમાં ઘણે ભાગે રચાનિક કારણો જવાબદાર હતાં. સાથે સાથે એટલું પણ કહીશ કે જે તોફાન થયાં તે પણ ન જ થવાં જોઈએ. મારી જુદા ભરેલી ગણતરી મારે મેં પુષ્ટકળ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું છે. આ કડવા અનુભવ હતાં પણ સત્યાગ્રહમાં અથવા તે એ અનુપમ શસ્ત્ર હિન્દુસ્થાનમાં વાપરવાની શક્યતા વિશે મારી શ્રદ્ધા જરા પણ ઓછી નથી થઈ. થયેલી જુદો પૂરી ન થતા પામે તે મારે પૂરી કાળજી રખાશે. શાંતિ ચળવળના અસાધારણ પ્રયત્ન કર્યા હતાં પણ અણધાર્યું તોફાન થઈ ગયું, તેટલા ખાતર જ આશનું કાર્ય અટકાવી દેવાય નહિ. વળી મારી રિયલિ પણ સ્પષ્ટ કરી દઉં. અધિકારીના બંધથી

સત્યામદી પોતાનો પર્મ ચૂકવે નથી. જરૂર પડે તો જાહેર સ્વચ્છતા જાહેર નિર્દોષ અને નિષ્કલંક હોયો એમ જાણ. સત્યામદની ભાવના તેમની જ બલો નડે છે. જાગવાનું અને મનગાંધીય મૂલો હરે અને માંડા પળ કાળ ને સમયે સત્યાના મદની સામે ધવા સિવાય સ્વેચ્છાથી માનપૂર્વક અને સાંતિથી તેના દુકમને નાખે થઈએ છીએ—અન્યાયમાં આમેય થયેલા અધિકારીની ઇચ્છાને નહિ—તે સમયે આપણો વિજય થયો જ સમજીએ. માટે હરેક અંગ્રેજની—સરકારના હરેક અમલદારની પોતાના વદાસાની પેટે પ્રાચુરશ કરવી એ આપણી હોદ્દની આવી છે. મારા માગીશ વાંના અનુભવથી હું કહી શકું કે જીવદાન જેવું બીજું કોઈદાન નથી. અંગ્રેજોની નાની સંખ્યા ને પોતાને સમજાવવાથી નિર્ભય સમજે છે, અને અન્યાય હરે છતાં પણ દિંદીઓ તેમને હરિ પણ હજીનાર નથી, એવી ને ધડીએ અંગ્રેજોને ખાત્રી થશે તે ધડીએ તેમનો સ્વભાવ ફરી જશે અને જીવલેણ અભ્યસત્રો કટાવા માંડશે એ હું જાતી દોષીને કહું છું. આ સ્વમ મત્વક્ષ થતાં થશે કાળ જશે પણ તેથી શું ફે મારું કામ તો એ છે કે સત્ય જાણુ' અને તે પ્રમાણે ચાલુ' આ સત્યમાર્ગમાં મને મોજતી મળી જાય તો બીજું શું નેહએ ? અંગ્રેજ મિત્રો સાથેની ખાનગી વાતચિતમાં મેં જણાવું છે કે સાંનિતા ચાલુ ઉપદેશથી, તેમ જ તેની સાંતિની વ્યાવહારિક ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી આપવાથી તોફાની અંશે સંપૂર્ણ કાંચમાં આવી ગયા છે.

૩૭. સહ—આ દિલચાલ હાથ બહાર જતી રહેવાનું અને ખૂનામરડામાં ઉતરી પડવા ધારની નથી શું ?

જવાબ—આ દિલચાલ ખૂનામરડા તરફ વળી જવાનું જોખમ અવશ્ય છે પણ એ જોખમથી ડરીને અસહકારની દિલચાલને જ પડતી મૂકવાનો વિચાર કરેલા તો પછી સ્વતંત્રતા મેળવવાનો પ્રયાત્ન પણ એ સ્વતંત્રતાનો ભવિષ્યમાં કોઈ દુરુપયોગ કરી શકશે એ બાંધે કાં ન પડતો મૂકવો ?

૩૮. સહ—તમારો હેતુ મને તેવો નિર્દોષ હોય પરંતુ મુસલમાનો તો ચેર વાળવાને જ તૃપ્ત જણાય છે.

૪૦—મુસલમાનો કરતાં મારો હેતુ વધારે પવિત્ર હોય એ માનવાનો મને હક્ક છે તેવું હું માનતો નથી. પણ તેઓને શાંતિના મૂત્રમાં મારા જેટલી શ્રદ્ધા નથી, એ હું કયૂલ કરું છું. અસહકારને તેઓ નબળાનું ઉપયોગી શસ્ત્ર માને છે. કંઈ પણ વ્યાવહારિક કાર્ય કરી બતાવવું હોય તો શાંતિપૂર્વક અસહકારથી જ થઈ શકે છે એમ તેઓ સમજે છે. હું બાણું છું કે તોફાનથી તેઓને કાંઈ છતાડનાર હોય તો તત્ક્ષણ તેમ કરે. પણ તેઓને ખાતરી છે કે આમ થવું તદ્દન અશક્ય જ છે. તેથી તેઓને અસહકાર માત્ર ધર્મ છે એટલું જ નહિ, પરંતુ વેર રૂપ પણ છે. મેં જે સરકાર સામે અસહકાર ઉઠાવ્યો છે તે મારા કુટુંબીઓની સામેના અસહકારથી કંઈ વધારે નથી. બ્રિટિશ મહારાજ્ય માટે મને માન છે. અંગ્રેજ તરફ મને દ્વેષ તો મુદ્દલ નથી જ, પરંતુ તેમના કેટલાક અનુકરણીય ગુણોની તારીફ કરું છું. ઘણાઓને મારા મિત્ર તરીકે ગણાવી શકું. કોઈને પણ દુશ્મન ગણવાની મારો ધર્મ સાફ ના પાડે છે. મુસલમાનો તરફ પણ મારી આજ ભાવનાઓ છે. મને તેમનો હક્ક પવિત્ર અને ન્યાયી જણાય છે. આથી જોકે તેમનું દષ્ટિબિન્દુ મારાથી જુદું છે છતાં હું તેમની સાથે મળતાં અને મારા પ્રયોગનો અખતરો કરવાનું કહેતાં અચકાતો નથી, કેમકે ખોટા હેતુથી પણ નિર્દોષ શસ્ત્રનો ઉપયોગ સાફ પરિણામ લાવી શકે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે અમુક સંયોગમાં કવશે પણ સત્ય બોલવું જ ઇષ્ટ હોય ત્યારે સત્ય તેટલે અંશે પણ સાફ પરિણામ લાવી શકે છે.

૩૯. સ૦—અહિંસાનો તમારો ઉપદેશ હાસ્યજનક લાગે છે. તે કેવળ જૈનને જ માન્ય છે; અને તે પ્રમાણે વર્તનારે આપઘાત જ કરવો જોઈએ. વળી તમારી પ્રવૃત્તિ—હડતાળાદિ—તો હિંસા જ કરાવી રહ્યાં છે.

૪૦—અહિંસાનો મારો ઉપદેશ હાસ્યજનક લાગે. તેમાં હિન્દુધર્મ રહેલો છે. તેના જ વત્તાઓજ પાલનમાં બધા ધર્મની જડ છે. જેટલી દયા તેટલો જ ધર્મ છે. દયાની સીમા ન હોય. હદ બાંધવી એ મારું કામ નથી. હદ પોતપોતાની સડુ બાંધી લે છે. વૈષ્ણવધર્મમાં અહિંસા પ્રધાન છે. જૈન ગ્રંથોમાં તેનો સ્વિશેષ વિચાર છે એ મને માન્ય છે, પણ અહિંસાનો ઇંગરો જૈન કે બીજા કોઈ મતને નથી. અહિંસા એ

સર્વવ્યાપક, અચલિત નિયમ છે. જૈન દર્શનમાં અપનાસાધિના નિયમો છે. તેને આટમ ધાટના પોષાક કહેવા એ જૈન દર્શનને ન સમજવા જેવું મને લાગે છે. પણ અદિંસાના અંતિમ લક્ષણની ચર્ચાની અદિં જરૂર નથી. તેનો સ્વીકાર ન કરાય તો એ અત્યારે આપણું કર્તવ્ય સાતિપૂર્વક સહન કરીને જ-મુંદ કરવાનું છે એ સદુને સ્વીકાર્યા વિના ન જ ચાલે. અસહકારના ઉપદેશથી વેર વધે છે, હક્તાગથી લોકોને તુકસાન પહેચે છે. તે દિંસા છે એ ખાતર જરૂર નથી. અદિંસાનો મુદ્દો એ છે કે ધાતકીનું ધાતકીપણું જાણવા હતાં તેના પ્રત્યે દેવ ન કરવો. પંચાંગનો અભ્યાસાર કે ખિલાફતનો ફગો ભોળાથી છુપાવીને દુર્લોકોને દેવરહિત નથી બનાવી શકે. લોકોને એ દર્શાવવાના સાધન કરાવતા હતાં સાત રાખવા એ મારું કર્તવ્ય છે. હક્તાગાદિથી કેટલાકને દુઃખ થાય તે દિંસા નથી. પોતાનું કર્તવ્ય કરતાં બીજાને દુઃખ થાય તેને સાર કરનારા જવાબદાર નથી. અશીષુની દુઃખને ન જવાથી અશીષુ વેચનારને તુકસાન થાય તેના દેવ મને ન લાગે. તેથી થતું દુઃખ એ અશીષુ વેચનારને પણ કષ્ટાણુકારક છે. અસહકારનો અર્થ એ છે કે પાપીને પાપકર્મમાં મદદ નેવી અને જ્યાંસુધી તે પાપાત્મક ન કરે ત્યાંસુધી તેની મદદ અને તેનું દાન ન લેવાં.

૪૦. સૌ—આપ કહો છે કે લોકોએ સાત રહેવું. જો તેમ નહિ કરે તો અસહકારને ધક્કો પડેલો, તે કંઈ રીતે ?

જૌ—મારી સજ્જ થોમ્સ જ છે. અસહકારની ચાલી યાત્રી છે. જો સાતિનો જ ન થાય તો અસહકારીનું જગ લાંગી પડે, કેમકે સાતિમંત્રને અમે સરકાર માસ વર્તાવે અને માસથી અકર્મથી જલ લોકો દુઃખ જાણ. અસહકાર એ માસનો જલ હોડવાની તાલીમ છે. આપણે હજુ ભવબીન કીએ જ્યારે અવરહિત થઈશું ત્યારે માસ વર્તાવનાર રોષ હશે નહિ. બધા અસહકારી આંખવાનોને પકડે તેપણું અસહકાર ચાલ્યા કરે તે જ જીત મળે. અસહકારમાં પ્રાણની સગા કેજવાળ છે પ્રાણ પેનના જગ પર દકી રહ ત્યારે જ સ્વનાભ્ય એટલે પ્રાણસત્તા મળ્યું બેઠવે આપણું સરકારને મદદ નથી. દવા અને ગની મદદ નથી લેવાં એમાં કંઈ મોટું કામ નથી કરવાનું કે આંખવાનો જરૂર દેવ અસહકાર ગંભીર.

છતાં બચ્ચાથી પણ ચલાવાય તેવું શસ્ત્ર છે. ચલાવવે હળવું અને અસરમાં પ્રયત્ન એવું એ હથિયાર છે.

૪૧. સ૦—તમે એમ સાચે જ માનો છો કે ખરા અસહકારી અહિંસાત્મક રહી શકે ?

જ૦—જરૂર. સિંધમાં, કર્ણાટકમાં અને બંગાળમાં ધરપકડ ચાલી તે વખતે લોકોએ જે અજબ સંયમ બતાવ્યો છે તે તેનો પૂરાવો છે.

૪૨. સ૦—શું આપણી અંદર જરૂરની તાલીમ છે? આપણે પોતે કરેલા નિયમો અને કરાવોને તાબે રહેવાની વૃત્તિ આપણે ખીસવી છે ?

જ૦—આપણે આગળ વધ્યા છીએ. છતાં કામદાનો સમિન્ય ભંગ નિશ્ચિત થઈને કરી શકીએ એટલો વિશ્વાસ નથી આવ્યો. જે નિયમો આપણે પોતાની સ્વેચ્છાથી કરેલા હોય અને જે નિયમોના ભંગ માટે ભલે આપણા અંતરાત્માની નાપસંદગી સિવાય બીજી કશી સજ્જ ન હોય તેવા નિયમો બીજાએ આપણા ઉપર ઠોકી બેસાડેલા નિયમો કરતાં અથવા જેના ભંગ માટે દંડ આપીને આપણે છૂટી શકીએ તેવા નિયમો કરતાં, આપણને બહુ જ વધારે બંધનકારક હોવા બોધાયે. એટલે એ સિદ્ધ થાય છે કે જે આપણે પોતે કરેલા નિયમો પાળવાની તાલીમ આપણે ન મેળવી હોય અથવા બીજી રીતે કહીએ તો આપણાં પોતાનાં વચન પાળતાં આપણે ન શીખ્યા હોઈએ તો જે અનાદરને સાદર અનાદર કહી શકાય તેવો કામદાનો અનાદર કરવાને આપણે નાલાયક છીએ.

૪૩. સ૦—સામાન્ય માણસ પાસે શું કામ લઈ શકશે? અને કાંઈ કામ ન લઈ શકે એટલે જ તમે મોટેરાઓને પકડી રહ્યા છો ને ?

જ૦—અરે કંઈ રામ રામ લખોને. એ લોકો તો મારી અખુટ ખાણ છે. એમની પાસે હું જે કરાવી શકવાનો છું તે તમારી પાસે નથી કરાવી શકવાનો. પણ એમને મેં હમણાં 'રિજર્વ' માં રાખ્યા છે. એઓમાં સંપૂર્ણ આત્મનિગ્રહ હજી નથી. ખેડુનો તો હું પશુ તેઓનાં ગાડી-ગળદ, દોરઢાંખર, જરજમી મુદ્રા રાખી શકે એ માટે મારે હજી તેમને તૈયાર સાથે લાવે સંબંધ છે, તેઓની પાસે ધીર-

સવાસનવામી ૧૮૧
 કામને માટે દેશ તેમની પાસે માનવી કરવાનો હું સકાર જ વિધાન

અપવ્ય નથી કરવાનાં તો આગે જ વાપરીશું.
 ૪૪. સૌ—પારસીઓ જોડાય તેના પહેલાં ધણાં હિંદુઓને અસહકારમાં જોડવાનો તમારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

૪૦—પારસીઓ જોડાય તે પહેલાં ધણાં હિંદુને માટે અસહકારમાં જોડવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એ કથન પણ આપણી કુર્મળતા સુચવે છે. પારસી અને હિંદુ બંને હિંદી છે. બંનેમાંના જોડા સમજે તેમનો હિંદુસ્થાન પ્રત્યેનો ધર્મ એક જ છે. વળી હિંદુ તો ધણાં જોડાય ગયા છે અને બાકીનાને જોડવાનો પ્રયત્ન ચાલુ જ છે. એકે હિંદુ ન જોડાય અથવા તો પારસી વહેલા સમજે તોપણ તેઓએ અસહકારમાં જોડાવું જોઈએ. જે સમજી ગયા છે તે બીજાની શક ન જુએ.

૪૫. સૌ—આપણી તૈયારીમાં કે આપણી સહનયકિતમાં તમે તો કેવળ 'તપ, તપ ને તપ'નો પાઠ બજાવી રહ્યા છો. એ તપના કુખ્યા પાઠથી લોક થાકે અને આખરે દારીને બેસી જશે.

૪૦—તમને માનવજાતિના પ્રતિદાસની ખબર નથી. માનવજાતિ અખંડ રહી છે, જ્યારે અનેક નીચી કાષ્ટિઓ નષ્ટ થઈ છે; કારણ માનવજાતિમાં સહન કરવાનો ભાર યુક્ત રહેતો છે તમે આપણા મરીઓથી ચાતનાઓ ભાગ્યે છે તે જુઓ આપણી સ્ત્રીઓ કેવી ચાતનાઓમાંથી પસાર થાય છે તે જુઓ આપણી માતાઓને પૂછે તેઓ તમને જવાબ આપશે અને તમારી અબદાને કારણે નહિ રહે

હા, તમારા કહેવાનું તાત્પર્ય એ હોઈ શકે કે દેશ રાજકીય કારણે દુઃખ ખમવાને તૈયાર નથી. પણ તૈયાર નથી એટલું જ તમે કહી શકો; અશક્ત છે એમ કહેશો તો હું ના પાડવાનો. પણ હું દેશને તે માટે તૈયાર કરવાનો જ પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું; દેશદાનનો ગુણ હું તેમનામાં જાગ્રત કરી રહ્યો છું. અન્ય યુરોપીય દેશમાં રાષ્ટ્રને માટે ખમવાની જે લાગણી છે તે લાગણી હું પ્રેરી રહ્યો છું; અને તેનો બહુ થોડા કાગમાં ઉદય થશે એ વિષે મને શંકા નથી, ભારે જલસાઓથી તમે મને માન આપો છો, હજારો લોકો મને જોઈને હર્ષવિલાસ થાઓ છે, તે શાસક ? એ તમારો હર્ષ, તમારો ઉત્સાહ હું યોગ્ય દિશામાં વાળવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. તૈયાર નથી માટે તૈયાર થઈએ લાંસુધી ખેતી રહો એમ કહેવું એ કાયરનું વચન છે. એમ કહીને તો આપણે કાંઈ દિવસ ઉભા થવાના નથી. દેશદાનનો ગુણ જાગ્રત કરવામાં મને જરા યે નિરાસા નથી થતી. આ તમારો હર્ષ અને ઉત્સાહ એની શક્યતાની સાક્ષી પૂરે છે. છટાલીના દુઃખને માટે હું દુઃખી ન થઈ શકું, જર્મનીના દુઃખને માટે લોકોમાં દુઃખ ન પ્રેરી શકું, તેમ કરવાની ઉમેદ પણ ન રાખું; કારણ હું પરમેશ્વર નથી. પણ આપણા દેશના દુઃખે દુઃખી થવાનો તો હું દેશમાં જન્મેલા દરેકને તૈયાર કરીશ. અહિં જ કહી દઉં કે ખિલાફતના સવાલમાં તુર્કીને માટે સહાનુભૂતિ દર્શાવવાનું હું નથી કહેતો. હું સાત કરોડ મુસલમાન બાઈઓ સાથે ન રહેતો હોત તો આ લડત લેત જ નહિ. હું તો તેમની લાગણીને વશ થઈને જ આ લડત લડી રહ્યો છું.

૪૬. સ૦—અસહકારની હિલચાલને ભાષણોમાં અગર કાર્યમાં પૂરેપૂરા અહિંસાત્મક માર્ગે અને લાગણીઓ ઉશ્કેર્યા વગર ચલાવવાની બાબતમાં વધારે કડક થવું અસંત જરૂરનું નથી શું ?

જ૦—અસહકારની પ્રવૃત્તિ અહિંસાત્મક માર્ગે જ ચલાવવાનું જારી છે. એકએક અસહકારવાદીએ એ અહિંસાતત્ત્વ હજી પોતાનામાં પૂરેપૂરું નથી ઉતાવું એ સાચું છે; પણ એ વાત એટલું જ સિદ્ધ કરે છે કે આપણા આજસુધીના સંસ્કાર ખૂરા છે. આ હિલચાલમાં ભાવનાને તો સ્થાન છે જ અને તે રહેવાનું પણ ખરું. ભાવના વિનાનો મનુષ્ય તે લાગણી વિનાનું પ્રાણી છે.

૪૭. સૌ—અસરના ઉપરથી વળીએની વડાકર નામ કમળી નો
શું કરવા માગે છે ?

જૉ—સરકારની પ્રતિષ્ઠા મેઠાસાં માનું મું. આ અસરથી
હાથનિમો, અને યાગ્યનો સરકારની પ્રતિષ્ઠાનો જયો મનપૂર્વ કરનારી
મે વસુઓ છે. લોકોને આ વડે જ સરકારે મેઠાસાંમાં રક્ષાની શાખા છે.

૪૮. સૌ—આરે કશાઓ થી રીને પનારી ?

જૉ—મારો અનુભવ તમને કહું ? મારી વધીશન રાખિવાન
૭૫ દા. કેસો મેં પરમેજે પનારેલા. પરમેજે પનારવાને કું તો એ
‘એકરપટ’ થવાનો હતો. નિષ્પક્ષના મારે ત્યાં કું પ્રખ્યાત થયો હતો.
એટલે મારા તરફથી કોઈ પણ સામાન્યવાળને મોટિસ મને કે તરન જ
તે મારી પામે આવેનો અને પનારવટ કરવાને માનગી કરને. એટલે પણ
જણાવેને બે મોમિસિટરો રાખવા પડ્યા. મારી પાસે ન હોય એટલે
તેઓ કાઢ્યા મારે બીજા મોમિસિટર પાસે જતા કું તો માત્ર ૨૫૦૦
કેસો જ લેનો.

૪૯. સૌ—આવી રીને વિશ્વાસથી કામ કરનારા પક્ષકારો પણ આવે
એમ તમને લાગે છે ?

જૉ—૫૦ દા. પક્ષકારો અનસનો હોડમે એટલે ૫૦ દા. કેસો
આજ થવાના. ૫૦ દા. કેસો તો કશાદલાલો જ ઉપન કરી રમા છે,
એમ મેં સંભળ્યું છે.

૫૦. સૌ—એકાદ જણ વધીયાત હોડરો તેની થી અસર થવાની ?

જૉ—પ્રમાણમાં તો અસર થવાની જ. પંડિત મોતીલાલ
નેહરુએ વધીયાત હોડાથી સરકારની પ્રતિષ્ઠાની વૂઠી પડતી હમારતને એક
વધારે પક્ષો લાગ્યો એમ કું જરૂર કહીય.

૫૧. સૌ—તમે પક્ષકારોને પણ અદાલતોમાં જતાં અટકાવી રવા
ખરા ને ?

જૉ—હા

૫૨. સૌ—પણ એમ કમ યશે ? તમારામાં તો તેમને વિશ્વાસ હતો.
તમે તો જેઓ સાફ દિલ અને પાક દાંચે તમારી પામે આવતા તેમનું જ કામ

કરી આપી શકતા હતા. નાપાક હાથે જેઓ આવે તેનો તો તમે પણ ભાવ ન પૂછતા. આવા નાપાક હાથવાળાઓનું તમે શું કરશો ? એવા કેશો તો ભાગ્યે જ આવવાના કે જેમાં જાને પક્ષકારો સાફ દિલ અને પાક હાથવાળા હોય.

જ૦—સારે નાપાકોની બધાની હું બેઠક સરકારને ભેટ કરીશ.

પ૩. સ૦—તમે પ્રથમ પગલા તરીકે ખિતાબો આપી દેવા વિગેરે મૂલ્યવ્યું છે, પણ કેટલા ખિતાબો છોડી દેવાયા ? અને પુષ્કળ ખિતાબો તબીબોમાં ન આવે લાંબુધી દંદારો વગેરે ?

જ૦—હું તમને સમજાવવા માગું છું કે એક ખિતાબ છોડવામાં આવે તેની પણ કિંમત છે. ધરની દિવાલની એક ઇંટ ઢીલી થઇ ખરી પડે કે કુશળ ધરવાળાને ચિન્તા પેસે છે, તેમ ખિતાબો ખરવાથી બ્રિટિશ રાજ્યસત્તા જેવી હોંશિયાર રાજ્યસત્તાને પોતાના સત્તાભવનમાંથી ઇંટ ખરતી જણાતી થશે તેમ તેના પાયા ધૂંજવા માંડશે. પણ હું કમૂલ કરું છું કે એ છૂટાછવાયા ખિતાબો છોડવાની સરકાર ઉપર ભારે અસર ન થાય. વાત તો એ છે કે ખિતાબો ધારણ કરનાર વ્યક્તિ પોતે કર્તવ્ય કર્યું છે એમ માનીને શી રીતે આત્મપરિતોષ મેળવી શકે એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખીને જ આ પગલાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

પ૪. સ૦—માનો કે તમારા પુત્રની પાસેથી કોઇ પૈસા છંતરીને લઇ જાય અને તેને કંગાળ બનાવી મૂકે તો તે શું કરે ?

જ૦—મારો પુત્ર જો સાચો અસહકારી હોય તો ચોરને પૈસા રાખવા દે. નવ માસ ઉપર મૌલાના શૌકતઅલીના રૂપિયા ૬૦૦ ગયા હતા. કોણ લઇ ગયું છે તે પણ તેઓ જાણતા હતા. છતાં તેમણે કંઈ ન કર્યું.

પ૫. સ૦—તમારા પોતાના પુત્ર ઉપર રાજ્યદ્રોહનું નહિ પણ ન કરે નારાયણને ખૂાનું નહોતમ હોય તો તમે તેનો અચાવ ન કરો ?

જ૦—ખરેખર હું માનું છું કે અચાવ ન કરવાની મારામાં કિંમત છે. ઘણાં જે વહાલા મિત્રોને તેમ કરવા સલાહ આપવાની કંઈના મેં બતાવી છે. અત્રિ દેશમાં એક મિત્રની સામે કેવળ રાજદારી દેખને લીધે

દિવાની દાવો લાવવામાં આવેલો. તેમાં તેની આખી મિલકત હુલ કરી નાખવાની મેં સલાહ આપી છે.

૫૬. સૌ—શાગાઓ ખાતી કરવાનું આગે હતું છે. આગે આપણને જે જગવણી મળી રહી છે તે શાગામાંથી મળી રહી છે. તે શાગા બંધ કરી આપણે અચકચ કરીશું તો તેની પ્રગતિ અચકચ જ નહિ થઈ પડે.

જૌ—એનો ઉત્તર તો એમાં જ આવી રહ્યો છે. શાગા બંધ કરી દે તે શાગાનો આપણે જ હવાસો લઈશું. આપણા તિક્ષ્ણ ડાયા હશે તો આ શાગા બંધ થયા પછી આપણે હાથે જ ઉધડે તે શાગાઓમાં કામ કરશે. અને તમે લાંબો વિચાર યાચાર કરો ? તમે તો તમારી શાગા બંધ કરીને નવી ચાલુ કરો એટલે બસ થયું. દેશમાં ફરક ગામ પોતપોતાની હાજતો સંભાળી લેવાને સક્તિવાળું છે; અને તે જ પ્રમાણે શાગાની સરકારે અસારમુદ્દી આપણી હાજતો તપાસી છે, પણ મહા વિપ્રકારક રીતે તપાસી છે. હવે આપણે એ જ હાજતો આપણી જાતમહેનતથી નહિ સંભાળી શકીએ ?

૫૭. સૌ—નિયાતો સરકારી ન હોય પણ ખાનગી હોય તે પણ હોડી દેવી દે ?

જૌ—જે ખાનગી નિયાતો ‘સરકાર સ્થાયે (યુનિવર્સિટી સ્થાયે)’ સંબંધ ધરાવતી હોય એ નિયાતો હોડી દેવી જોઈએ, કારણકે એ નિયાતો પર સરકારની સત્તા છે, monarchical Government છે મારા મન મુજબ તો સરકારની અમર કંપી મધ પણ રહેલી હોય એ નિયાતો મુદ્દા હોડી દેવી જોઈએ.

૫૮. સૌ—ધોડા વિદ્યાર્થીઓ નિયાત હોડી દે તેથી સરકાર પર શી અસર થવાની ?

જૌ—આમાં અસરની વાત નથી પણ અન્વાય રૂપી અન્વ લેતું કે નહિ તે સવાલ છે. આપણ પોતાનું માન જાગવનું એ આપણો ધર્મ છે. જે જગ્યાએ કે જગ્યાએ નિયાત હોડી એટલે ફરજી એણે પોતાની ફરજ અદા કરી અને હુનિયાની પણ મેવા કરી એકના સ્થાયી પણ અસર થઈ શકે.

૫૯. સ૦—આપ અંગ્રેજ નિશાળમાંથી છોકરાને ઉઠાવી લેવાનું કહો છો. ત્યારે મ્યુનિસિપાલિટીની પ્રાથમિક શાળાઓ છોડવાનું શા માટે નથી કહેતા ?

જ૦—મ્યુનિસિપાલિટીઓ પણ સરકારની મદદ અને સંબંધ રાખી દબને સ્વતંત્ર થઈ શકે છે.

૬૦. સ૦—આપ નિશાળ વિગેરે છોડવાનું કહો છો, ત્યારે સરકારની ખીજ મદદ કે આગગાડીનો ઉપયોગ, પાણીના નળનો લાભ વિગેરે છોડવાનું કેમ કહેતા નથી ?

જ૦—હું ‘પ્રિન્ટિંગલ આધડિયાલિસ્ટ’ છું, એટલે જે વાત બની શકે એવી છે તે જ પ્રજા પાસે મૂકું છું. છતાં કોઈ એનો લાગ કરે તો એને હું ધન્યવાદ આપું. મારા અસહકારની સામે મિસિસ એસન્ટે જ્યારે એવી સૂચના કરી કે સરકારે ગાંધી અને શોકતબલીની ટપાલ બંધ કરવી, એમને આગગાડીની ટિકિટ ન આપવી વિગેરે, ત્યારે મારા ભાઈને મેં મુખ્યારક્ષાદી આપેલી. મારી આસપાસ જે ભાઈઓ બેઠા હતા તેમને મેં કહેલું કે એવા પ્રસંગ આવે તો તે દિવસ સુંદર હશે. એથી ખિન્નાકત કે અસહકારનું કામ અટકશે નહિ.

૬૧. સ૦—જ્યાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત છે ત્યાં નિશાળ છોડવાનું કેમ કહેવાય ?

જ૦—કેળવણી ફરજિયાત છે, કંઈ નિશાળ ફરજિયાત નથી.

૬૨. સ૦—અસહકારની બાબતમાં દેશી રાજ્યમાં શું કરવું ?

જ૦—દેશી રાજ્યમાં રહેનારા તો ગુલામોના ગુલામ છે. હાલ તો સીધા ગુલામોની જ વાત કરો ને. છતાં ત્યાંથી કોઈ આપોઆપ શાળા કે કોલેજ છોડે તે વાત જૂદી. પણ ત્યાં હિલચાલ કરવા હું ન જાઉં. એમાં દેશી રાજ્યોની કંઈકી રીતિ થાય.

૬૩. સ૦—સરકાર રાષ્ટ્રીય શાળાઓ બંધ કરાવે તો શું ?

જ૦—આ સરકાર ચાલી સરકાર છે એટલે એનું પગલું ન ભરે, અને જો ભરે તો તેથી કંઈ રાષ્ટ્રીય કેળવણી અટકશે નહિ. હવે હું જે

વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યોત્સાહીઓને સ્વચ્છતા કે કાવચ નથી હોતો તેઓ તે દિવસે હોટલોને બેસીને અને વિદ્યોત્સાહીઓને ઘેર ઘેર જઈને જાણવું જોઈ જાય. એવો અવધાન થઈ જાય સરકાર ન કરી શકે. કરે તો એના અર્થ એમ થાય કે હિન્દુઓની ન વાંચવી, કારણકે તેમાં કુદની વાત છે, અને મુસલમાનોએ કુરાન ન વાંચવું એવું પશ્ચિમ સરકાર કરી શકે જ નહિ.

૧૪. સ૦—આપે નોકરી હોડવાની કહી છે, તે હું હિન્દુ-મુસલમાન નોકરી હોડે એટલે બાબત હિન્દુ-મુસલમાનો તેમની જગ્યા ભાગ મેનાવ ન નિશ્ચય ?

જ૦—જરૂર નિકળે. પણ આપને કોઈની નીતિ કે અનુભવના યોગ્યતા નથી. તેમ જો થાય તો મને બારે કુઝ થાય એ ખા. જતુ એ થવું મને અસંભવિત લાગે છે. આપણી પર્મદાત્રી એટલી અસર રૂં ન પડે કે બીજાને આવી જગ્યાઓમાં દાખલ થતા જ સરમ આવે ?

૧૫. સ૦—બ્રિટિશ માન બાપકોટ કરવાથી કાંઈ ન થાય ?

જ૦—હું આ બાબત એ વર્ષ થયાં દેસની આગળ મારા ખેતાના વિચાર મૂકી રહ્યો છું, છતાં તમારા આગળ સંક્ષેપમાં હું એવું તાત્પર્ય મૂકી રહ્યો એ ઉપાય દેખાય છે સરસ, પણ અમથમાં મૂકવો કઠણ છે; કારણ એ ઉપાયમાં તો આપણી ન સમાવતી સકાય એવા કાણુ કોરોડપતિઓને પામગાવવાની જરૂર છે. હું તેમની પરિસ્થિતિ સમજું છું, પણ બ્રિટિશ માનના પોલીસો તો એ કોઈ એવા જ્યાંથી તે હોડે નહિ લાંબુથી કાંઈ વળે નહિ. જો તેઓ તે હોડવાને માટે તેમના દામ તો બાપકોટની કાંઈક અસર થાય ખરી. પણ આખરે આ વિચાર આવીને નડે છે એ અસહ્ય, દેવદાસિત, હિંસાદાસિત હથિવાર છે; એમાં એકને તો બીજા પરદેશીને મેવવાવળાનો આત્મધાતક અવગણ્ય રહેલો છે. સત્વર મેયોગ થાય તો જ તેની અસર થઈ શકે એમ હોય તે અસક્ય પ્રકારનું છે, કારણ આપણી પ્રાચી બાપકોટ બારે પ્રમાણમાં, પૂર્ણ પ્રમાણમાં કરવાની સામગ્રી જ નથી. ગયાધરરાવ દેસપતિએ ધાતુ દર્જા કે અહમદનગર કોન્સલ વખતે એને વિષે દસ વર્ષથી તે ત્રણ મહિનાની અંદર અમલમાં આવશે. પણ તે વાતને વળી વીલાં અને તે હતી લાંબી લાં રહી હવે

આધારની નોંધ.

૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

૧. ન. ઇ.અવગણન. ૨. દિ. સ્વ.ચિંદ સ્વચાલ્ય. ૩. વં. દિવ્યમ
 કનિષ્ઠા. ૪. સ.અસર્વોદય. ૫. વિ. સ.અમલમા ગોરીની વિગાર સદિ.
 ૬. રપી. રા.અર્પીચીઝ એન્ડ રાષ્ટ્રીઝ એન્ડ મદામા મળિ. ૭. આ. મા.અ
 આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન. ૮. જો. અ.અમારો જેમનો અનુક્રમ.
 ૯. ઈ. આ.અનિયન એપિનિયન. ૧૦. ઈ. દો.અનિયન હોમરસ ફોરવર્ડ.
 ૧૧. અમાઈ લખાણ આપા [] ફોસ વચ્ચે મોડું છે. ૧૨. પ.અપૂર.
 ૧૩. નં.અંબર. ૧૪. તા.અતારીખ-માસ-વર્ષ.

પેરા. આપાર. પૂ. નં. તા. | પેરા. આપાર. પૂ. નં. તા. | પેરા. આપાર. પૂ. નં. તા.
 ૧. અસહકાર એટલે ૧૯ નં. ૫-૪-૨૧ ૧૦ નં. ૨૧-૧૧-૨૦
 ૨૦ " ૧૪-૮-૨૧

આતમશુદ્ધિ.

૧. અહિંસાતમક			૩. અસહકારની વિશેષ આગળ.			
૧	નં.	તારીખ	૨. અસહકાર.	૧	નં.	તારીખ
૨	"	૩૧-૮-૨૧		૨	"	૨૧-૧૧-૨૦
૩	"	૧૧-૧-૨૨		૩	"	૧૦-૧૧-૨૦
૪	"	૨૦-૧-૨૧	૧-૩ નં. ૩૧-૮-૨૧	૪	"	૧૩-૧-૨૦
૫	"	૫-૪-૨૧	૪ " ૩-૪-૨૧	૫	"	૧૦-૧૧-૨૦
૬	"	૫-૨-૨૨	૫ " ૨૧-૧૧-૨૦	૬	"	૧૦-૧૧-૨૦
૭-૮	"	૨૦-૧-૨૧	૬ " ૧૧-૧-૨૧	૭	"	૧૦-૮-૨૧
૧૦	"	૧૧-૧-૨૨	" " ૧૬-૧-૨૧	૮-૯	"	૨૪-૪-૨૧
"	"	અમારો	૭ " ૧૧-૧-૨૨	૧૦-૧૧,		૨૫-૮-૨૦
"	"	૧૫-૬-૨૧	૮-૧૧ " ૨૧-૧૧-૨૦	૧૨-૧૪,		૨૬-૬-૨૦
૧૧	"	૬-૧૦-૨૧	૧૨ " ૧૫-૮-૨૦	૧૫-૧૧,		૨૪-૪-૨૧
૧૨-૧૬,		અમારો	૧૩ " ૨૧-૧૧-૨૦	૧૭-૧૮,		૩૧-૮-૨૧
૧૭	"	૧૮-૧૨-૨૧	૧૪ " ૧૧-૨-૨૨	૧૮	"	
૧૮	"	૮-૫-૨૧	૧૫-૧૧, ૧૫-૮-૨૦			

તેઓ મારી પાત કળુલ કરના થયા છે. તેમ જ હજારો મોહાની. જંગમમાં જંગમ પંદરી કોઈ ઉત્સાહની ન્યૂનતા હતી? પ્રયત્નની કંઈ ઉણપ હતી? અનેક વાર શૂદ્ધ કરેલી ભાવનાઓના આર્ષ રૂપ જંગમમાં પણ ઔચકોટ અસરકાર અને અવ્યવહાર ન નિવળ્યા. કારણ શું? તેનો મોગ્ય અને અસરકારક પ્રમાણમાં અમલ કરવા માટે સામગ્રી જ ન હતી.

૬૬. સ૦—બ્રિટિશ માલતો ઔચકોટ અસરકારક થવા માટે તે બહુ મોટા ક્ષેત્રમાં પથરાયેલા હોવા બેઠાં એમ આપ કહો છો, અને તેના વિસ્તારમાં, હાલની સ્થિતિમાં, તે થવો અશક્ય છે એમ કહી આપ ઔચકોટને અવ્યવહાર ઠરાવો છો. ધારાસભાના ઔચકોટ અને શાળાઓના ઔચકોટનું પણ એમ જ છે. છૂટાછવાયા માણસો પોતાનાં છોકરાંને શાળામાં મોકલતાં બંધ પડે તે પણ સંકુચિત પ્રમાણમાં થતા ઔચકોટના જેવું નિરર્થક અથવા અવ્યવહાર ખરું ને?

જ૦—ના. એમ હોત તો હું એ સૂચવત જ નહિ. કાઉન્સિલ—ઔચકોટ અને શાળાલાગ એક એક વ્યક્તિ કરીને પણ કર્તવ્ય કર્યાનો સંતોષ મેળવી શકે છે. મનનગ કે કાઉન્સિલ—ઔચકોટ અને શાળાલાગ બંનેને મેં આદર્શ રૂપ (ideal) માન્યા છે તેથી જ કેવળ એક વ્યક્તિ કરીને એસી રહે તોપણ તેની કિંમત છે; જ્યારે બ્રિટિશ માલના ઔચકોટને મેં આદર્શ માન્યો નથી. એક જ વ્યક્તિને ધર્મ તરીકે એ હું ઉપદેશી શકું જ નહિ; જ્યારે ઉપર કહેલી બંને વસ્તુઓ તો ધર્મ તરીકે હું લોકો આગળ મૂકી રહ્યો છું. બ્રિટિશ માલતો ઔચકોટ કેવળ રાજકીય શસ્ત્ર છે અને મેં સૂચવેલાં શસ્ત્રો આધ્યાત્મિક શસ્ત્ર છે એવો મારો દાવો છે. એ દાવો તમે

આંધારની નોંધ.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

૧. ન. જી.નવજીવન. ૨. દ્વિ. સ્વ.સંદિંદ સ્વરાંજન. ૩. ય. દિવ્યં
 ઇન્દિયા. ૪. સ.સર્વોદય. ૫. વિ. સ.મહાત્મા ગાંધીની વિચાર સહિ.
 ૬. સ્પી. સ.સ્પીચીઝ એન્ડ રાઇટીઝ એફ મહાત્મા, ગાંધી. ૭. આ. યા.
 આરોગ્ય વિશે સામાન્ય જ્ઞાન. ૮. જી. અ.મારો જીસનો અનુભવ.
 ૯. ઈ. ઓ.ઇન્ડિયન ઓપિનિયન. ૧૦. ઈ. હો.ઇન્ડિયન હોમરસ ફોરવર્ડ.
 ૧૧. અમાઈ લખાણ આવા [] ફોસ વચ્ચે મૂકેલું છે. ૧૨. પ.પૃ. ૧૩.
 ન.નં. ૧૪. તા.તારીખ-માસ-વર્ષ.

પ્રશ. આધાર. પૃ. નં. તા.	પ્રશ. આધાર. પૃ. નં. તા.	પ્રશ. આધાર. પૃ. નં. તા.
૧. અસહકાર એકલે	૧૬ નં. ૭. ૫-૪-૨૧	૧૭ નં. ૭. ૨૧-૧૧-૨૦
આત્મશુદ્ધિ.	૨૦ " ૧૪-૮-૨૧	
૧ નં. ૭. ૧૫-૪-૨૧	૨. અર્દિસાત્મક	૩. અસહકારની
૨ " ૩૧-૭-૨૧	અસહકાર.	વિશેષ આગળ.
૩ " ૧૧-૧-૨૨	૧-૩ નં. ૭. ૩૧-૭-૨૧	૧ નં. ૭. ૨૦-૧-૨૧
૪ " ૧૭-૧-૨૧	૪ " ૩-૪-૨૧	૨ " ૨૧-૧૧-૨૦
૫ " ૫-૪-૨૧	૫ " ૨૧-૧૧-૨૦	૩ " ૧૦-૧૧-૨૦
૬ " ૫-૨-૨૨	૬ " ૧૧-૧-૨૧	૪ " ૧૭-૧-૨૦
૭-૮ " ૨૦-૧-૨૧	૭ " ૧૬-૧-૨૧	૫ " ૧૦-૧૧-૨૦
૧૦ " ૧૧-૧-૨૨	૮ " ૧૪-૧-૨૨	૬ " ૧૦-૭-૨૧
" " અસહકાર	૯-૧૧ " ૨૧-૧૧-૨૦	૭-૮ " ૨૪-૪-૨૧
" " ૧૪-૬-૨૧	૧૦ " ૧૫-૮-૨૦	૮-૧૧ " ૨૫-૭-૨૦
૧૧ " ૬-૧૦-૨૧	૧૧ " ૧૧-૧૧-૨૦	૯-૧૧ " ૨૬-૬-૨૦
૧૧-૧૨ " અસહકાર	૧૨ " ૧૧-૨-૨૧	૧૦-૧૨ " ૨૪-૪-૨૧
૧૨ " ૧૮-૧૨-૨૧	૧૩ " ૧૪-૮-૨૦	૧૦-૧૮ " ૩૧-૭-૨૧
૧૮ " ૮-૪-૨૧	૧૪-૧૧ " ૧૪-૧૧-૨૦	૧૮ " ૨૧-૪-૨૧

પેરા. આધાર. પૃ. નં. તા.	પેરા. આધાર. પૃ. નં. તા.	પેરા. આધાર. પૃ. નં. તા.
૧૮ ન. છ. ૨૫-૭-૨૦	૨ ન. છ. ૧૫-૮-૨૦	૪ ન. છ. ૨૦-૧-૨૧.
૧૯ " ૨૬-૬-૨૦	૩-૫ " ૩૧-૧૦-૨૦	૫ " ૧૫-૫-૨૧.
૨૦ " ૨૭-૧-૨૧	૬-૭ " ૭-૧૧-૨૦	
૨૧ " ૩૧-૧૦-૨૦	૮ []	
૨૨-૨૪,, ૧૧-૫-૨૦	૯ ન. છ. ૧૨-૩-૨૨	
૨૪-૨૬,, ૩૦-૧૨-૨૦		

૮. અસહકારીનો ધર્મ.

૪. અસહકાર અને ખૂનામરડી.

૬. અસહકારમાં શાંતિ.

૧ ન. છ. ૧-૮-૨૦	૨ ન. છ. ૧૭-૪-૨૧
" " ૨૩-૫-૨૦	૨-૩ " ૮-૫-૨૧
૨ " ૬-૫-૨૦	૨ " ૧૫-૫-૨૧
૩ " ૨-૫-૨૦	૩ " ૧૦-૨-૨૧
૪ " ૧-૮-૨૦	૪-૫ " અપ્રાપ્ત.
૫-૭ " ૨-૫-૨૦	૬ " ૧૨-૨-૨૨
૮ " ૩૦-૫-૨૦	૭-૮ " ૨૭-૧૧-૨૧
૯ " ૬-૫-૨૦	૯ " ૩-૪-૨૧
૧૦ " ૧૨-૨-૨૨	૧૦-૧૧ " ૧૫-૫-૨૧
૧૧-૧૨,, ૧-૮-૨૦	૧૨-૧૪ " ૧૨-૨-૨૨
૧૩ " ૧૬-૬-૨૧	૧૫ " ૧૪-૮-૨૧
૧૪ " અપ્રાપ્ત.	૧૬ " અપ્રાપ્ત.
૧૫ " ૧૪-૧૧-૨૦	" " ૮-૧૨-૨૧
૧૬ " ૫-૬-૨૦	૧૭ " ૧૮-૬-૨૧
" " ૮-૫-૨૧	૧૮-૧૯ " ૧૧-૧૨-૨૧
૧૭ " ૨૬-૬-૨૧	૨૦-૨૧ " ૧-૮-૨૧
૧૮ " ૧૧-૧૨-૨૧	૨૦ " ૫-૬-૨૧
૧૯-૨૧,, ૫-૬-૨૦	૨૧-૨૬ " ૬-૧૦-૨૧

૫. તલવારની નિષ્ફળતા.

૭. અસહકારમાં સહિષ્ણુતા.

૯. મુદ્દાની વાત.

૧-૨ ન. છ. ૧૩-૨-૨૧
૩ " ૨-૨-૨૨
૪-૬ " ૧૩-૨-૨૧
૭ " ૨૬-૫-૨૧

૧ ન. છ. અપ્રાપ્ત.	૧-૩ ન. છ. ૬-૧૧-૨૧.
-------------------	--------------------

૧૯૨ અસહકાર (દ્વિતીય વિભાગ). [ગાંધી=

પેરા. આધાર. પૂ. નં. તા. પેરા. આધાર. પૂ. નં. તા. પેરા. આધાર. પૂ. નં. તા.

૧૬. દેશી રાજ્યોના

૧૯. કાશીમાં

૨૨. સ્વયંસેવક

અસહકારીઓનું

ગાંધીજી.

વર્તન.

૧-૬ ન. જી. ૨૬-૨-૨૨

૧-૨૩ ન. જી. ૫-૧૨-૨૦

૧ ન. જી. ૨૬-૬

૨ " ૧૮-૧૨

૩-૪ " ૨૬-૬

૫-૬ " ૨૪-૧૨

૬ " અમ્ર

" " ૨૬-૧

૧૦ " ૨૪-૧૨

૧૧ " ૨૭-૧૧

૧૨-૧૬ " ૨૪-૧૨

૨૦ " ૧૮-૧૨

૨૧ " અમ્ર

૨૨ " ૨૭-૧૧

૨૩ " ૪-૪

૨૪ " ૮-૫-૨

૨૫ " ૫-૪-૨

૨૬-૩૨ " ૨૭-૧૧-૨

૧૭. શિક્ષણમાં

૨૦. અસહકારનો

કાર્યક્રમ.

અસહકાર.

૧ ન. જી. ૪-૭-૨૦

" " ૨૦-૩-૨૧

૨ " ૩-૪-૨૧

૩ " ૨૬-૧૨-૨૦

૪ " ૩-૪-૨૧

" " ૧૬-૩-૨૨

૧૧ " ૧૬-૬-૨૧

૬ " ૧૬-૩-૨૨

૭-૧૧ " ૪-૭-૨૦

૧૨ " ૩-૪-૨૧

૧૩ " ૧-૫-૨૧

૧૪ " ૧૫-૫-૨૧

૧૫-૧૬ " ૧૬-૩-૨૨

૧૭-૨૧ " ૫-૩-૨૨

૧ ન. જી. ૧૫-૮-૨૦

૨-૩ " ૬-૬-૨૧

૪-૬ " ૧૫-૮-૨૦

૧૦-૧૨ " ૧૦-૧૧-૨૦

૧૩ " ૧૬-૬-૨૧

૧૪ " ૧-૪-૨૧

૧૫-૧૮ " ૨૭-૩-૨૧

૧૬-૨૦ અમ્ર

૧૮. વિદ્યાર્થીઓને

ઉપદેશ.

૧-૩ ન. જી. ૨૦-૧૦-૨૦

૪-૭ " ૨-૧૦-૨૧

૮-૧૧ " ૨૦-૧૦-૨૦

૧૨-૧૬ " ૩-૧૦-૨૦

૨૦-૨૧ " ૧૨-૩-૨૨

૨૨-૨૩ " ૨૦-૧૦-૨૦

૨૪ " ૧૬-૬-૨૧

" " ૨૦-૧-૨૧

૨૫-૨૬ " ૨૦-૧૦-૨૦

૨૭-૨૮ " ૨-૧૦-૨૧

૨૮ " ૨૦-૧૦-૨૧

૨૧. ચોકી.

૧-૨ ન. જી. ૨૬-૨-૨૨

૩-૪ " ૧૦-૭-૨૧

૫ " ૧૧-૧૦-૨૧

૬ " ૧૦-૧૦-૨૦

" અમ્ર

" ૧૫-૧-૨૨

" ૨૬-૨-૨૨

૨૩. ઢીલનાં કારણ.

૧-૨ ન. જી. ૨-૧૦-૨૧

૩ " ૩૦-૧-૨૦

૪ " ૨૬-૧-૨૧

૫ " ૩૦-૧-૨૦

૬ " ૨૫-૧૨-૨૧

" " ૨૭-૧૧

૭ " ૨૨ ૧

૮ " ૧૦-૧

૯ " ૨૨-૫-૨

૧૦ " ૦

૧૧ " ૨૧-૧૩

૧. આધાર પૂ. નં. ના.	૨. આધાર પૂ. નં. ના.	૩. આધાર પૂ. નં. ના.
૧ ૧. ૧૧-૧૧-૨૦	૧૨ ૧. ૧. ૧-૧-૨૦	૩૮ ૧. ૧. ૧-૧-૨૦
૨ " ૧૨-૧૧-૨૧	૧૩ " ૧૪-૪-૨૧	૩૯ " ૧૪-૪-૨૧
—	૧૪-૧૪ " ૫-૬-૨૦	૪૦ " અધાત.
૨૪. મદદ અને	૧૫-૨૦ " ૧૫-૪-૨૧	૪૧ " ૧૦-૧૧-૨૧
પ્રથમ.	૨૧-૨૨ " ૨૬-૪-૨૧	૪૨ " ૨૩-૧૦-૨૧
૧ ૧. ૧૧-૧૧-૨૧	૨૩ " ૨૪-૪-૨૧	૪૩ " ૫-૬-૨૦
૨ " ૬-૧૦-૨૧	૨૪ " ૫-૬-૨૦	૪૪ " ૨૪-૪-૨૧
૩ " ૧૧-૧૧-૨૧	૨૫-૨૬ " ૧૬-૧૨-૨૦	૪૫ " ૫-૬-૨૦
૪ " ૫-૩-૨૧	૨૭ " ૬-૫-૨૦	૪૬ " ૧૬-૧૨-૨૦
૫ " ૨૨-૧૧-૨૧	૨૮ " ૫-૬-૨૦	૪૭-૪૮ " ૩૦-૧૨-૨૦
૬ " ૧૪-૪-૨૧	૨૯ " ૧-૧-૨૦	૪૯ " ૫-૬-૨૦
૭ " ૨૨-૧૨-૨૧	૩૦-૩૧ " ૩૦-૧-૨૧	૫૦-૫૫ " ૧૦-૧૧-૨૧
૮ ૧. ૬-૩-૨૦	૩૨ " ૫-૬-૨૦	૫૬ " ૫-૬-૨૦
—	૩૩ " ૧-૧-૨૦	૫૭-૫૮ " ૩-૧૦-૨૦
૨૫. સુવાસિયવાખ.	૩૪ " ૬-૫-૨૦	૫૯-૬૩ " ૨૦-૧૦-૨૦
૧-૧૧ ૧. ૧. ૩૦-૧૨-૨૦	૩૫ " ૨૩-૫-૨૦	૬૪-૬૬ " ૫-૬-૨૦
	૩૬ " ૧-૧-૨૦	૬૭ " ૮-૧-૨૨
	૩૭ " ૧૬-૧૨-૨૦	—

સમાપ્ત.

આધાર ય. નં. નં.	પિતા આધાર ય. નં. નં.	પિતા આધાર ય. નં. નં.
સ. ૨૧-૧૧-૨૦	૧૨ ન. સ. ૬-૬-૨૦	૩૮ ન. સ. ૬-૬-૨૦
" ૨૦-૧૧-૨૧	૧૩ " ૨૪-૪-૨૧	૩૯ " ૨૪-૬-૨૧
—	૧૪-૧૪ " ૫-૬-૨૦	૪૦ " અખાલ.
• ઝાંઝા અને	૧૬-૨૦ " ૧૪-૫-૨૧	૪૧ " ૧૦-૧૧-૨૧
પ્રેયોજ.	૨૧-૨૨ " ૨૬-૪-૨૧	૪૨ " ૨૩-૧૦-૨૧
	૨૩ " ૨૪-૪-૨૧	૪૩ " ૫-૬-૨૦
સ. ૨૨-૧૧-૨૧	૨૪ " ૫-૬-૨૦	૪૪ " ૨૪-૪-૨૧
" ૬-૧૦-૨૧	૨૫-૨૬ " ૧૬-૧૨-૨૦	૪૫ " ૫-૬-૨૦
" ૨૨-૧૧-૨૧	૨૭ " ૬-૫-૨૦	૪૬ " ૧૬-૧૨-૨૦
" ૫-૩-૨૨	૨૮ " ૫-૬-૨૦	૪૭-૫૨ " ૩૦-૧૨-૨૦
" ૨૨-૧૧-૨૧	૨૯ " ૬-૬-૨૦	૪૮ " ૫-૬-૨૦
" ૧૪-૪-૨૧	૩૦-૩૧ " ૩૦-૧-૨૧	૪૯-૫૫ " ૧૦-૧૧-૨૧
" ૨૨-૧૨-૨૧	૩૨ " ૫-૬-૨૦	૫૦ " ૫-૬-૨૦
ક. ઇ. ૬-૩-૨૦	૩૩ " ૬-૬-૨૦	૫૧-૫૮ " ૩-૧૦-૨૦
—	૩૪ " ૬-૫-૨૦	૫૬-૬૩ " ૨૦-૧૦-૨૦
સુવાસિજવાળા,	૩૫ " ૨૩-૫-૨૦	૬૪-૬૬ " ૫-૬-૨૦
	૩૬ " ૬-૬-૨૦	૬૭ " ૮-૧-૨૨
ન. સ. ૩૦-૧૨-૨૦	૩૭ " ૧૬-૧૨-૨૦	—

સમાપ્ત.